

ISSN: 2617-9113(print)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

**Реферований щорічний журнал
№13**

HOLOCAUST STUDIES: A UKRAINIAN FOCUS

**Peer-reviewed annual Journal
Volume 13**

Рекомендовано до друку Міжнародною редакційною радою Інституту «Ткума»

Венгурська Вікторія (Україна); Вежбенець Вацлав (Польща); Врадій Єгор (Україна); Гриневич Владислав (Україна); Зайцев Олександр (Україна); Кравчук Андрій (Канада); Магочі Пол-Роберт (Канада); Побережний Генадій (США); Полонські Ентоні (США); Попп Руслана (Україна); Портнов Андрій (Німеччина); Салата Оксана (Україна); Струве Кай (Німеччина); Уманський Андрій (Франція/Німеччина); Ханін Зеєв (Ізраїль); Шаталов Денис (Україна).

П78 **Проблеми історії Голокосту: український вимір.** Реферований щорічний журнал. Дніпро : Інститут «Ткума» ; ПП «Ліра ЛТД», 2021. Вип. 13. 208 с.

Поточний випуск розрахований на дослідників, викладачів історії та гуманітарних наук, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться дослідженнями Голокосту, інших геноцидів та історією Другої світової війни.

Головний редактор: Йоханан Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: Ігор Шчупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: Анна Медведовська (к.і.н.)

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Свідомість про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Серія КВ №233538-13378Р від 08.08.2018 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б (історичні спеціальності – 032). Наказ МОН України від 09.02.2021 №157 (Додаток 4).

ISSN: 2617-9113 (print)

УДК 930.85

ISSN: 2617-9121 (online)

© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2021.
© ПП «Ліра ЛТД», 2021.

International Editorial Board of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies

Hrynevych, Vladislav, Doctor of Political Sciences, Senior Researcher of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies at National Academy of Sciences of Ukraine (*Ukraine, Kyiv*); **Khanin, Vladimir (Ze'ev)**, Ph.D., Associate Professor in Ariel University of Samaria; Senior Lecturer, Dept. of Political Studies, Bar-Ilan University (*Israel, Ariel – Ramat Gan*); **Krawchuk, Andrii**, Ph.D., Professor of the Department of Religious Studies at the University of Sundbury (*Canada, Sudbury*); **Magocsi, Paul-Robert**, Ph.D., Professor of History, Political Science, and Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto (*Canada, Toronto*); **Poberezhny, Gennadi**, Ph.D., Ukrainian Free University (*Germany, Munich*), Harvard Ukrainian Research Institute (*USA*); **Polonsky, Antony**, Ph.D., Emeritus Professor of Holocaust Studies at Brandeis University (*USA, Waltham*); **Popp, Ruslana**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Ukraine at Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (*Ukraine, Drohobych*); **Portnov, Andrii**, Ph.D., Professor of History of Ukraine at the Europa-Universität Viadrina (*Germany, Frankfurt/Oder*); **Salata, Oksana**, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Boris Grinchenko Kyiv University (*Ukraine, Kyiv*); **Shatalov, Denys**, Candidate of Historical Sciences, Head of Research Department of “Tkuma” Institute (*Ukraine, Dnipro*); **Struve, Kai**, Ph.D., Professor of East European History at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg (*Germany, Halle*); **Umansky, Andrej**, Scientific Advisor at the organization Yahad-in Unum (*France, Paris*); **Vengerska, Victoria**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine at Ivan Franko Zhytomyr State University (*Ukraine, Zhytomyr*); **Vradii, Yehor**, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Research Projects of “Tkuma” Institute (*Ukraine, Dnipro*); **Wierzbieniec, Wacław**, PhD, Rector of the High School of Technology and Economics in Yaroslavl, professor of Rzeszow University (*Poland, Yaroslavl – Rzeszow*); **Zaitsev, Oleksandr**, Doctor of Historical Sciences, Professor of Modern History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Lviv*).

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus. Peer-reviewed Annual Journal. Dnipro : “Tkuma” Institute ; PE “Lira LTD”, 2021. Vol. 13. 208 p.

Editor-in-Chief: Yohanan Petrovsky-Shtern, Ph.D.

Editor-Founder: Igor Shchupak, Ph.D.

Managing Editor: Anna Medvedovska, Candidate of Sciences in History

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the data and references.

*Certificate of state registration of printed mass media “Holocaust Studies: A Ukrainian Focus”
Series KB №2338-13378P, dated 08.08.2018*

ISSN: 2617-9113 (print)

ISSN: 2617-9121 (online)

© “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust
Studies, 2021.
© PE “Lira LTD”, 2021.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ.....	8
-------------------	---

ДОСЛІДЖЕННЯ

Юрій Капарулін, Михайло Домаскін МІЖ РАДЯНСЬКИМ ТЕРОРОМ ТА ГОЛОКОСТОМ: ДОСВІД АРКАДІЯ ВАЙСПАПІРА (1921–2018).....	10
--	----

Роман Михальчук РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ВЛАСНОСТІ В ДИНАМІЦІ ГОЛОКОСТУ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ «ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ»: ФОКУС МІСЦЕВОГО НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ.....	38
--	----

Роман Шляхтич ЗАЛУЧЕННЯ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДОПОМІЖНОЇ ПОЛІЦІЇ ДО МАСОВИХ УБИВСТВ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА».....	86
---	----

ДЖЕРЕЛА

Александр Круглов «СУДНЫЙ ДЕНЬ» ЕВРЕЕВ ЛЕНИНДОРФА: АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ.....	116
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Єгор Врадій ЧИ ВАРТО СТАВИТИ ЗАПИТАННЯ ГОЛОСАМ З МИНУЛОГО? Рецензія на книгу Омера Бартова «Анатомія геноциду: життя і смерть міста, що на- зивалося Бучач».....	130
--	-----

Ірина Радченко ОГЛЯД ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ГОЛОКОСТ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ІСТОРІОГРАФІЯ, АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА СПОГАДИ».....	147
--	-----

ПЕРЕКЛАДИ

Ілля Герасимов ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ ГЕНОЦИД: КОЛИ СУСІДИ ПОЧИНАЮТЬ НЕНАВИДІТИ.....	166
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	206

CONTENT

EDITOR'S FOREWORD.....	9
------------------------	---

ARTICLES

Yurii Kaparulin, Mykhailo Domaskin BETWEEN SOVIET TERROR AND THE HOLOCAUST: THE EXPERIENCE OF ARKADII WEISPAPIR (1921–2018).....	10
---	----

Roman Mykhalchuk THE ROLE OF JEWISH PROPERTY IN THE DYNAMICS OF THE HOLOCAUST IN VOLYN-PODILLYA GENERAL DISTRICT: THE FOCUS OF THE LOCAL NON- JEWISH POPULATION.....	38
--	----

Roman Shlyakhtych THE PARTICIPATION OF THE UKRAINIAN AUXILIARY POLICE IN THE MASS MURDER OF JEWS IN THE REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE.....	86
--	----

SOURCES

Aleksandr Kruglov “JUDGMENT DAY” OF THE JEWS OF LENINDORF: ARCHIVAL DOCUMENTS.....	116
--	-----

REVIEWS

Yehor Vradii IS IT WORTH ASKING VOTES FROM THE PAST? Review of Omer Bartov's book “Anatomy of Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz”.....	130
--	-----

Iryna Radchenko REVIEW OF THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS “THE HOLOCAUST IN SOUTH-EASTERN EUROPE: HISTORIOGRAPHY, ARCHIVES RESOURCES AND REMEMBRANCE”.....	147
--	-----

TRANSLATIONS

Ilya Gerasimov RETHINKING GENOCIDE: WHEN NEIGHBORS BEGIN TO HATE.....	166
ABOUT AUTHORS.....	207

Проблеми історії Голокосту: український вимір — міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту та інших геноцидів ХХ ст. Фокусуючись переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх до широкого контексту європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти становленню та розвитку української історіографії Голокосту, входженню означеної проблематики до загальноукраїнського історичного наративу, розширенню наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання — українська, російська та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англійських анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнювального характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східній та Західній Європі; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;
- регіональні та краєзнавчі студії Голокосту на теренах окупованої України;
- дослідження, присвячені з'ясуванню місця і ролі єврейського фактору в культурно-історичних процесах в Європі, що передували Голокосту чи відбувалися після нього;
- історіографічні та джерелознавчі огляди;
- студії політики пам'яті та суспільної рецепції Голокосту в Україні та Східній Європі.

Наклад видання розповсюджується по найбільших українських і зарубіжних науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установах, розсилається в понад 100 наукових бібліотек і спеціалізованих інституцій Європи, США, Канади та Ізраїлю. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на сайті Інституту «Ткума»: <http://tkuma.dp.ua> та на сайті журналу: <http://hsuf-journal.com.ua>.

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus is an international peer-reviewed annual academic journal of the "Tkuma" Ukrainian Institute for Holocaust Studies, founded in 2002.

The journal covers the phenomenon of the Holocaust as well as other genocides which took place in the 20th century. It focuses primarily on Ukrainian issues and attempts to put them into large context of the world and European history.

This project seeks to promote the development of Ukrainian historiography of the Holocaust, to make it a part of the historical narrative and to encourage an academic dialogue between Ukrainian and foreign researchers, by publishing the following materials:

- original research papers;
- translations of foreign academic texts which are important for Ukrainian Holocaust studies;
- commented sources;
- reviews of the latest writings;
- overviews of the most up-to-date academic events.

The Journal publishes materials in Ukrainian, Russian and English. Since 2017, all articles have been accompanied by extended summaries in English.

The editors invite Ukrainian and foreign researchers to collaborate and to submit their papers focusing on:

- theoretical, methodological and synthesis studies on the Holocaust;
- comparative Holocaust studies in Ukraine and other countries of the Former Soviet Union, Eastern and Central Europe; comparative analysis of specific historical and civilizational aspects of the Holocaust and other genocides;
- case studies on various Holocaust episodes in Ukraine;
- regional and local Holocaust studies in Nazi-occupied Ukraine;
- researches on the role of the Jewish factor in cultural and historical process preceding or following the Holocaust;
- source studies and historiographical reviews;
- studies on the global memory and perception of the Holocaust in Ukraine and Eastern Europe.

The journal is distributed among the most significant academic, educational, and cultural institutions in Ukraine and worldwide. It is sent to more than 100 academic libraries and institutions in Europe, USA, Canada, and Israel. The PDF-version is available at the TKUMA Institute web-site: <http://tkuma.dp.ua> the same as at the web-site of the Journal: <http://hsuf-journal.com.ua>.

ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.01

Юрій Капарулін,

Херсонський державний університет

kaparulin.ksu@gmail.com

https://orcid.org/0000-0001-9099-5766

Михайло Домаскін,

Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 35

m_domaskin@ukr.net

МІЖ РАДЯНСЬКИМ ТЕРОРОМ ТА ГОЛОКОСТОМ: ДОСВІД АРКАДІЯ ВАЙСПАПІРА (1921–2018)

Актуальність дослідження визначається потребою пояснення та переосмислення трагічних подій національної історії ХХ ст., що мають резонанс у сучасному українському суспільстві. У центрі уваги доля звичайної людини, яка опинилася за складних життєвих обставин антигуманної і злочинної політики радянського та нацистського тоталітарних режимів. Аркадій Вайспапір відомий передусім як учасник повстання в таборі смерті Собібор. Однак детальніше вивчення його біографії спонукає переосмислити й інші проблеми історії довоєнних та післявоєнних років.

Методологія дослідження ґрунтується на персоналістичному, мікроісторичному та системному підходах, принципах науковості та історизму.

А. Вайспапір був вихідцем із середовища переселенців-євреїв, які мешкали на Півдні України. Встановлено, що до початку Другої світової війни він зростав та працював у селянській родині, на життя якої докорінно вплинули колективізація, Голодомор та політичні репресії. Зокрема, його батька Мойсея було незаконно заарештовано та розстріляно в херсонській тюрмі під час Великого терору. Опинившись у Червоній армії на початку Другої світової війни, молодий чоловік боровся за життя за умов бойових дій та Голокосту. Як радянський військовополонений євреї він потрапив до табору смерті Собібор, де став одним із активних учасників відомого повстання.

Під час Голокосту А. Вайспапір втратив більшість своїх найближчих родичів. У післявоєнні роки він спробував повернутися до соціуму, налагодити особисте життя та побудувати кар'єру в умовах посилення державного та побутового антисемітизму. На заваді цьому ставала біографія репресованого батька, через що він був обмежений у певних можливостях. Зокрема, отриманні партійного квитка.

Схарактеризовано життя А. Вайспапіра в Україні після розпаду СРСР, його роль у збереженні пам'яті про Голокост. Здійснено спробу показати медійний образ особистості в кінематографі. Встановлено, що з кінця 1980-х рр. і до сьогодні він був репрезентований у художньому та документальному кіно. Режисери намагалися передати через його досвід поведінку людини за екстремальних умов війни, коли заради порятунку доводилося вдаватися до насилля.

Зазначено, що тема повстання в Собіборі зберігає політичний підтекст і може бути використана за умов інформаційної війни.

Ключові слова: Аркадій Вайспапір, єврейські аграрні поселення, Південь України, колективізація, Голодомор, Великий терор, Друга світова війна, злочин геноциду, Голокост, Собібор, медійний образ, кінематограф.

Такі явища, як радянський терор або історія Голокосту змінили життя мільйонів людей, що часто перебувають по різні боки конфлікту. Узгодження цих досвідів сьогодні має будуватися на діалозі, покликаною об'єднати їх у різнобічній критичній візії минулого, яка має сприяти порозумінню та консолідації соціуму. Це особливо важливо за умов інформаційної війни, коли окремі історичні події та образи експлуатуються як зброя, здатна дестабілізувати суспільство.

Метою цієї статті є вивчення життєвого досвіду Аркадія Вайспапіра (1921–2018), що демонструє персоніфікований вимір життя єврейського населення в Радянській Україні за умов утвердження більшовицької влади в 1920-ті рр., політики колективізації і Голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій 1930-х рр., Другої світової війни, Голокосту і повоєнного часу. У центрі уваги доля людини, котра отримала трагічний досвід життя за двох тоталітарних режимів, пройшла крізь горнило війни – концтабір Собібор, але, незважаючи на чимало особистих трагедій, зберегла жагу до життя та людяність.

Ціле ХХ століття, аж до переломних для України 1990-х рр., було ерою макропідходів в історичному мисленні. Домінувало уявлення про те, що хід світової історії легко відтворити за допомогою універсальних пояснювальних схем, у яких часто губився індивід¹. Проте представники нової наукової історії, зокрема Дж. Леві, наголошували, що «мікроісторія не налаштована приносити в жертву індивідуальність заради узагальнення: навіть більше, у центрі її уваги – вчинки особистостей або окремі події. Проте вона також не схильна відкидати всіляку абстракцію: малопомітні ознаки або окремі казуси можуть

¹ Ярослава Верменич, «Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень», *Український історичний журнал* 4 (2010): 156–169.

сприяти виявленню більш загальних феноменів»². У нашому випадку такий підхід дозволяє показати, з якими складнощами міг зустрітися український радянський єврей, та пояснити їхні причини на тлі епохи.

Хронологічно дослідження охоплює 1921–2020 рр. та включає життєві роки А. Вайспапіра і подальшу репрезентацію його медійного образу в кінематографі.

Джерельну основу статті становлять опубліковані та неопубліковані писемні джерела, фотографії та кінофільми. Зокрема, здійснено пошук і залучення раніше невідомих загалу архівних документів у Галузевому державному архіві Служби безпеки України та Державному архіві Херсонської області; розглянуто кінофотофонодокументи, пов'язані з Аркадієм Вайспапіром у контексті вивчення теми повстання в таборі смерті Собібор; проведено роботу з онлайн-ресурсами, як-от цифрові колекції Яд Вашем та Меморіального музею Голокосту США (USHMM).

Перші згадки про Аркадія Вайспапіра містяться в «Чорній книзі» в розділі про повстання в Собіборі. П. Антокольський та В. Каверін звернулися до щоденника одного з лідерів повстання О. Печерського, який вказав на роль А. Вайспапіра під час нападу на німецьку адміністрацію табору³. У 1982 р. було опубліковано документальну повість американського письменника Р. Рашке «Втеча з Собібору» (оригінальна назва «Escape from Sobibor»), у якій згадується той самий сюжет і наводиться перелік повстанців, яким вдалося вижити після втечі⁴. У праці І. Арада «Операція “табори смерті Райнхарда”, перероблене і доповнене видання: Белжець, Собібор, Треблінка», А. Вайспапір фігурує в кількох епізодах повстання, але без детального опису його персоналії⁵. Це характерна риса робіт до 1990-х рр., коли у А. Вайспапіра не було можливості відкрито говорити про свою участь у тих подіях.

Дослідниця С. Лейдесдорф, посилаючись на матеріали інтерв'ю з А. Вайспапіром, відзначила, що і в 2010 р. він розповідав подробиці повстання в Собіборі, «ретельно добираючи героїчні слова». Водночас він ледь наважувався розповідати про досвід страждання від

комуністичного ладу, зокрема смерть батька⁶. Цілком можна було зрозуміти таку реакцію людини в літах, якій упродовж десятиліть дозволялося говорити лише ідеологічно вивірену версію повстання як героїчного подвигу радянських військових. Напевно, чоловік хотів захистити родину від тих гонінь, які пережив сам.

До спогадів А. Вайспапіра звертаються сучасні дослідники, зокрема, Дж. Шелвіс використовує його опис повсякденного життя в таборі: розклад, харчування, знущання над бранцями з боку адміністрації тощо⁷.

Наукова новизна цієї статті полягає в тому, що вперше систематизовано біографічні відомості А. Вайспапіра та розглянуто його життєвий досвід як особи, яка постраждала від більшовицького та нацистського режимів. Показано репрезентацію образу діяча в кінематографі.

Очікуваними практичними результатами дослідження є формування критичної візії радянського минулого, а також привернення уваги до теми українського контексту повстання в Собіборі. Історія цього нацистського табору смерті на території Польщі має зв'язок з долею багатьох українців (як етнічних, так і за народженням, зокрема євреїв), які опинилися в ньому за різних обставин (як поміж бранців, так і серед охоронців). Зрештою, дослідження має сприяти поширенню ідеї про людське життя як найвищу цінність, формувати гуманістичний світогляд і сприяти утвердженню ідеї прав людини в сучасному світі.

Довоєнне життя в радянському колгоспі на Херсонщині: здобутки та руйнації під час колективізації, Голодомору 1932–1933 рр. та Великого терору

Аркадій Мойсейович Вайспапір народився 23 грудня 1921 р. в одному з єврейських поселень на Херсонщині під назвою Бобровий Кут. Кілька поколінь його рідних жили в цьому селі, заснованому ще в 1807 р. євреями-вихідцями із Білорусі⁸.

У середині 1920-х рр. радянська влада розпочала новий процес переселення євреїв у степи Півдня України. Поруч із Бобровим Кутом розташовувалося інше старовинне єврейське поселення – Велика Сейдеминуха. У 1927 р. воно стало центром першого в СРСР єврейського національного району і було перейменовано на Калініндорф.

² Джованні Леви, «К вопросу о микроистории», у *Современные методы преподавания новейшей истории* (Москва, 1996), 171, 184.

³ Василий Гроссман, і Илья Эренбург, ред., *Черная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в гитлеровских лагерях уничтожения на территории Польши во время войны 1941–1945 гг.* (Москва: АСТ: CORPUS, 2015), 603–613.

⁴ Richard Rashke, *Escape from Sobibor* (University of Illinois Press, 1995).

⁵ Yitzhak Arad, *The Operation Reinhard Death Camps, Revised and Expanded Edition: Belzec, Sobibor, Treblinka* (Bloomington: Indiana University Press, 2018), 322–323, 326, 338–339.

⁶ Selma Leydesdorff, Sasha Pechersky: *Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History (Memory and Narrative)* (New York: Routledge, 2017), 212.

⁷ Jules Schelvis, *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp* (Oxford; New York: Berg, 2007), 87–88.

⁸ «Бобровый кут», *Электронная еврейская энциклопедия*, дата звернення липень 20, 2021, <https://eleven.co.il/diaspora/communities/10677/>.

Батько Аркадія — Мойсей Вайспапір (1896—1938 рр.) — був землеробом, працював завідувачем тваринницької ферми в колгоспі «Ройтер Октябрь». Мати — Ріся Вайспапір (Кисельова, 1899—1941 рр.) — була колгоспницею. Аркадій мав старшого брата Беняміна (1920—1941 рр.) та сестру Басю (1936—1941 рр.), яка була улюбленицею всієї родини. Дід Лейб, по батьковій лінії, був заможним селянином, якого пізніше засудили як «куркуля». Дядько батька Шойлік (1873 р.н.) мешкав у Сполучених Штатах Америки в Нью-Йорку⁹.

До колективізації батько Мойсей та дід Лейб орендували млин. Сім'я тримала домашнє господарство, що складалося з 8 коней, 8 одиниць рогатої худоби, 30—40 га землі із залученням до праці найманих робітників¹⁰. Щоб уникнути розкуркулення, батько Аркадія продав частину свого господарства і працював у колгоспі. Сім'я пережила Голодомор. Однак усе ж йому не вдалося уникнути арешту.

У той час родина опинилася на одному з боків соціально-ідеологічного розламу «ми—вони», що пропагували більшовики. До категорії «ми» входили «радянська влада», «радянське суспільство», «пролетаріат», «робітники й селяни/бідняки». «Вони» підпадали під визначення «шкідників» або «ворогів»¹¹.

Під час суцільної колективізації Вайспапіри були віднесені до категорії «дрібнобуржуазних» селян (у розумінні «вони»), що визначалося наявністю господарства (ділянка землі, худоба, гарний будинок і господарчі приміщення, запас продовольства, сільськогосподарський реманент). Останні стали об'єктом усупільнення і вилучення в розпорядження колгоспів¹².

Радянська політика на селі призвела до Голодомору 1931—1933 рр., який не оминув єврейські колгоспи. Мешканка Бобрового Кута Марія Тиквенко згадувала про життя в роки голоду:

В 1933 році мені було всього п'ять років, пам'ятаю ніби якийсь сон. Було дуже голодно, восени на околицю села жителі звозили продовольство для податку, яке здавали державі. Мабуть, якийсь додатковий збір, бо був вже колгосп «Ройтер Октябрь», і він теж здавав зерно. Колгосп був багатий, тут жили в основному євреї. Але голод був і в нашому селі, хоча голодували не всі. Були такі люди, до яких навіть наймалися на роботу, щоб дали хоч трохи хліба... Запам'яталися розповіді батьків про

жінку, яка начебто зарізала свою дочку і їла. Потім хтось розповів про це в колгоспі, приїхала міліція і забрали ту жінку... В колгоспі давали робочим якусь юшку, трохи борошна, то мама рвала яблука — кислички, варила їх як кашу, додавала борошна і робила кисленьку затірочку. Отак їли її, в Інгульці ловили рибу, збирали на дні біля берега ракушки, варили їх, а якщо було на чому, то й смажили¹³.

Наступним ударом по мешканцях села став Великий терор 1937—1938 рр. як період наймасовіших репресій, жертвами яких стали десятки тисяч наших співгромадян. Тому дослідження цієї проблеми, крім академічної, містить й важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв репресій, проголошених «диверсантами», «шкідниками», «ворогами народу».

У ході «чисток» особливе місце займали посадовці, які були визнані винними за системні негаразди в аграрному секторі, що мало черговий раз продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Показові розправи над шкідниками в селі мали зняти соціальне напруження, переадресувавши невдоволення селян з кремлівських очільників та виконавців їх політики¹⁴.

28 лютого 1938 р. прокурор Калініндорфського району (сучасна Херсонська область) Шкловський розглянув матеріали, зібрані Калініндорфським районним відділом НКВС проти батька А. Вайспапіра — Мойсея. Його звинуватили як колишнього учасника сіоністської організації, який зберіг антирадянський настрій і проводив підіривну діяльність у роботі колгоспу. Після цього М. Вайспапіра відправили на утримання до Херсонської тюрми¹⁵.

Подальші матеріали слідства демонструють типове для того часу розкриття злочину, де під час допиту звинувачуваний сам визнавав свою провину:

Починаючи з 1918 року в с. Бобровий Кут приїздили агітатори з Херсона та Миколаєва, скликали збори єврейського населення і агітували за організований виїзд до Палестини. У своїх виступах вони відзначали, що вирішити єврейське питання зможе лише виїзд до Палестини, що радянська влада цього зробити не в змозі. Я глибоко вірив агітаторам...

¹³ Сергій Водотика, та ін., *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область* (Херсон: Наддніпрянська правда, 2008), 585.

¹⁴ Наталя Романець, «Боротьба із шкідництвом в аграрному секторі України як складова "Великого терору" (1937–1938 рр.)», у *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2013), 188–210.

¹⁵ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 3.

Кожного разу коли до Бобрового Кута приїздили агітатори, я їм допомагав у зборі населення, збирав серед населення гроші, які віддавав агітаторам. Я особисто виступав на зборах і закликав людей до організованого виїзду до Палестини... При наших зустрічах з друзями я їх питав, чому не їдуть до Палестини. Друзі казали, що мають отримати візи і тоді виїдуть... В колгоспі я працював з 1930 по 1935 рр. завідувачем фермою. У 1935 році на фермі пало дві корови, один бик, кілька телят, ферма знаходилася у поганому стані, за що мене зняли з роботи. У 1935 році було важке становище із кормами, через що відбулося падіння худоби. З 1935 року мене на відповідальну роботу в колгоспі не ставили, я весь час працював рядовим колгоспником¹⁶.

Можна відзначити дійсно суттєвий вплив сіоністів на єврейське населення України в 1920-х рр., однак чимало євреїв розглядали Україну як свою Батьківщину, намагалися працювати та реалізовуватися, не плануючи від'їзду. Проте в роки репресій радянська влада активно використовувала хоч якісь зв'язки із сіоністами як привід для порушення кримінальних справ. Тож родина Вайспапірів не була винятком.

До справи було залучено додаткові відомості та свідчення, за якими батько Мойсея, Лейб, на початку 1920-х рр. був «куркулем», мав млин та землю, використовував найману працю бідняків, над якими чинив фізичне насилля, що призвело до смерті двох з них¹⁷. З високою вірогідністю ці факти було сфальсифіковано, щоб підвести справу під потрібний вирок.

За рішенням трійки 16 квітня 1938 р. Мойсея Вайспапіра, як «сина куркуля, одного з керівників сіоністської організації в Калініндорфі, противника колгоспного будівництва та контрреволюційного пропагандиста» засудили до розстрілу¹⁸. Вирок було виконано 10 червня о 12-й годині ночі в Херсоні¹⁹. Разом з ним стратили іще одного репресованого — дядька Аркадія, Кисельова Залмана Йосиповича, також через «контрреволюційну діяльність»²⁰.

Після війни Аркадій подавав звернення про реабілітацію батька. Тоді йому відповіли, що його було засуджено на 10 років і він помер у засланні, а в реабілітації відмовили. Це був період радянської кампанії проти сіонізму і космополітизму²¹. Лише в 1961 р. за черговим

зверненням Аркадія було розпочато реабілітаційний процес, за результатами якого Херсонський обласний суд 29 травня 1968 р. скасував постанову трійки 1938 р. та реабілітував Мойсея Вайспапіра посмертно²².

Безумовно, можемо вважати, що як особлива категорія жертв репресій виступають члени родин репресованих, які могли піддаватися різним дискримінаційним діям з боку держави. Родина Вайспапірів також відчула це на собі. У 1939 р. Аркадій закінчив 10-річну школу з відзнакою. Далі він хотів продовжити навчання в одному з інститутів Одеси, але перед початком навчального року йому повернули документи, пояснивши це «перевищенням ліміту». Аркадій був переконаний, що це сталося через справу батька.

Старший брат Аркадія, який успішно навчався в Одеському педагогічному інституті, зголосився допомогти зі вступом, і Аркадія прийняли. Однак невдовзі вийшов наказ, за яким усіх випускників десятирічок призвали до армії. Тож замість Одеси Аркадій виїхав на призовний пункт у Калініндорфі²³.

Отже, Аркадій Вайспапір народився в складний, але обнадійливий час для єврейської громади Радянської України. Його батьки бажали мати своє господарство та жити затишним життям у південних степах. Однак у радянської влади були свої плани щодо успішних господарів. Родина Вайспапірів пережила колективізацію, Голодомор і опинилася під прицілом Великого терору. Радянський режим забрав батька Мойсея, якого чекав розстріл у Херсонській тюрмі. З початком Другої світової війни сини Мойсея опинилися на фронті, у лавах Червоної армії. Мати разом з їх маленькою сестрою лишилися самі в колгоспі, до якого невдовзі увійшли німецькі війська.

У вирі війни та Голокосту: досвід червоноармійця та бранця табору смерті

У 1940 р. Аркадія Вайспапіра та ще 9 хлопців з родин «ворогів народу», без проходження навчання у військовому училищі, призвали до війська. Служба Аркадія розпочалася 25 жовтня 1940 р. у піхоті²⁴. Деякий час його частина дислокувалася у м. Луцьк.

¹⁶ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 96–97.

¹⁷ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 219, 221–222.

¹⁸ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 1477.

¹⁹ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 236.

²⁰ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 1478.

²¹ Геннадій Костырченко, *Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР* (Москва: РОССПЭН, 2010), 212.

²² ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 400.

²³ Жанна Ковба, і Анна Прохорова, «Аркадій Вайспапір: Останній із Собібора», *Історична правда*, січень 19, 2018, <https://www.istpravda.com.ua/articles/5a6127164c347/>.

²⁴ «Аркадій Моисеевич Вайспапір», *Память народа 1941–1945*, дата звернення липень 20, 2021, <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero91950318>.

З початком німецько-радянської війни Аркадій проходив службу на Південно-Західному фронті²⁵. Молодий чоловік перебував у званні рядового. Разом зі своєю частиною він брав участь у відступі до Києва. Під час запеклої оборони столиці Аркадій отримав важке уламкове поранення, у нього були зламані обидві кістки правої ноги нижче коліна. У результаті його було евакуйовано до санітарного батальйону. 15 вересня 1941 р. Київ, у якому перебував санбат, опинився в німецькому оточенні. Разом із лазаретом військовий потрапив до полону, після чого його перевезли через Гомель до Мінська.

Опинившись у полоні та розуміючи ставлення нацистів до євреїв, А. Вайспапір узяв дівоче прізвище своєї матері й назвався Кисельовим. Це був один із перших кроків у реалізації стратегії виживання за умов Голокосту. Він згадував, що ніяких документів не запитували, а своє перебування в таборі описував таким чином:

Умови були погані. Люди мерли як мухи. Давали 150 грамів хліба зранку та ввечері, і один раз «баланду». Старі (ми називали старими тих, кому було за 40) — ті одразу помирали, а молодь довше трималася... Швидко помирали курці. Були ж такі курці, які за самокрутку пів пайки віддавали. І не витримували. Багато помирало тоді ще й від тифу. Тиф «косив». Захворів, температура — тебе відправляють на третій поверх померати. А я взагалі був дужим. Коли відчув, що у мене температура, я цього не показував і на ногах переніс тиф. Згодом мені один лікар сказав: «Ми з тобою на ногах тиф перенесли»²⁶.

Після одужання Аркадій почав працювати санітаром і доглядав за хворими. Під час його перебування в шпиталі німці дізналися, що заступником начальника шпиталю був єврей. Тоді розпочалися перевірки. Передусім перевіряли персонал — лікарів і санітарів. Половина з них виявилися євреями, що визначалося за наявністю «обрізання». Усіх їх помістили до підвалу. А. Вайспапір згадував:

Сказали, що нас посадили у підвал помирати від голоду. У цьому підвалі я перебував приблизно місяць. Потім, коли нас залишилося дуже мало, всіх вивели з підвалу, вишикували і з ранку до вечора гнали у мінський арбайтслагер — «Табір євреїв на Широкий»²⁷.

Начальник наступного табору був німцем, а два його заступники, Бунк і Блатман, — євреями, один з яких розподіляв в'язнів по робочих групах, і з яким у Вайспапіра склалися добрі стосунки. Після того,

²⁵ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі — ЦАМО РФ), ф. 33, оп. 686196, спр. 5634, арк. 108.

²⁶ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

²⁷ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

як Аркадій одужав, його відправили до команди «Телефункуль». Він працював на пиломатеріалі. Разом з іншими він пиляв та колов дрова, які потім розносили по будівлях, де жили німці. Інша половина працювала із пічником, готуючи йому матеріали для роботи.

У таборі Аркадій тримався двох своїх друзів-одеситів (з його спогадів нам відомі лише їх прізвища — Фімка та Зямка). Вони працювали втрьох. Аркадій з Фімкою були в команді «Телефункуль», а Зямка, через фізичні вади ніг, працював з пічником та прибиральником у бараці. Робітники жили в бараках і мали можливість поїсти тільки після роботи. Супровід на роботу і з роботи здійснювали поліцаї, серед яких були й етнічні українці²⁸.

У таборі на вул. Широкий Аркадій перебував до 1943 р. Про життя євреїв у той час він пізніше відзначив: «В Україні одразу повбивали євреїв, наші села, звідки я родом, за німців прожили близько місяця. А в Білорусі євреїв тримали для роботи»²⁹.

Восени 1943 р. ув'язнених з Мінська вивезли до табору смерті Собібор. Цей табір входив до мережі таборів у східній Польщі, як-от Треблінка та Белжець. Собібор знаходився поблизу однойменного села і залізничної станції в Люблінському воєводстві. Його будівництво почалося в березні 1942 р.³⁰

По периметру табір оточував паркан із колючого дроту з вплетеними в нього гілками дерев. Така конструкція дозволяла приховати від сторонніх, що відбувається всередині. Табір був розділений на три зони: адміністративну, приймальну і зону знищення. Євреї, що доставлялися транспортом, відразу ж прямували в приймальну зону. У зоні знищення перебували газові камери, траншеї для поховання і житлові приміщення для в'язнів-євреїв, які працювали в цій секції табору. Газові камери, що мали вигляд душових, могли вмістити 160–180 осіб кожна, до них подавався чадний газ. У кожній газовій камері був другий вихід, через який виносили трупи. У сусідньому сараї стояв двигун потужністю 200 кінських сил, що виробляв смертельний газ. Масові поховання були в безпосередній близькості від камер, кожна могила мала довжину 50–60 метрів, ширину 10–15 метрів і глибину 5–7 метрів³¹.

²⁸ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

²⁹ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

³⁰ Geoffrey P. Megargee, ред., *The United States Holocaust Memorial Museum encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*, т. 1, «Early camps, youth camps, and concentration camps and sub camps under the SS- Business Administration Main Office (WVHA)» (Bloomington: Indiana University Press, 2009).

³¹ Robert Rozett, і Shmuel Spector, ред., *Encyclopedia of the Holocaust* (Jerusalem Publishing House Ltd, 2000).

Управління Собібором здійснював персонал службовців СС та поліції (від 20 до 30 осіб). Окрім цього, був допоміжний підрозділ від 90 до 120 осіб, який складався з колишніх радянських військовополонених різних національностей, а також мешканців України та Польщі, відібраних з цією метою. Усі вони проходили навчання в спеціальному закладі СС у Любліні – таборі Травніки. Комендантами Собібору були члени СС Лейтенант Франц Штенгель (з квітня до серпня 1942 р.) та капітан СС Франц Райхлейтнер (з серпня 1942 р. до листопада 1943 р.). Усього в таборі було закатовано близько 250 тис. осіб з різних країн Європи³².

У липні 1943 р. в таборі було організовано підпільну групу під проводом Л. Фельдхендлера, який раніше був головою юденрату в Золкієво. Її план полягав в організації повстання і масової втечі в'язнів. Наприкінці вересня до Собібору з Мінська прибули радянські військовополонені-євреї. У складі цієї групи перебував лейтенант Олександр Печерський, який увійшов до підпільної групи і став її командиром, у той час як Л. Фельдхендлер – його заступником. Група планувала вбити німецьких офіцерів, заволодіти їхньою зброєю і вирватися з табору. Разом з О. Печерським у табір прибув і А. Вайспапір³³.

Про своє прибуття до табору А. Вайспапір згадував так: «Ми приїхали вночі. Скільки туди їхали – не пам'ятаю. А після, стояли добу біля табору... Пізніше ми вже дізналися, що в той табір привозили ешелони з усієї Польщі, Німеччини, Голландії – багато людей привозили». Тим, хто щойно приїхав, казали: «Хто спеціалісти: столяри, теслярі, швачки, чоботарі – виходьте». Частина виходила. Згодом запитували: «Якщо є хтось, хто може перенести 80-ти кілограмовий мішок – виходь». І Аркадій вийшов. Потім, коли почали всіх виводити, Аркадій схопив друга Фімку і витягнув його із собою. У той день Аркадій та інші євреї лежали в бараку, чекали наказу й побачили на вулиці дим. До них підійшов один зі «старих» табірників. Вони запитали його: «Що це за дим?», а він відповів: «Це ваші товариші горять». Так вони дізналися і зрозуміли, куди їх привезли³⁴.

Аркадій та інші полонені з Мінська працювали як спеціалісти в майстернях, вантажники та будували бараки. У цей час якраз зводився четвертий табір – Нордлагер, у який збиралися привозити трофейну зброю.

Одного разу бранців, вишикували перевозити вантаж із першого табору в другий і відокремили хвіст колони. Німець відібрав усіх, хто був позаду, і повів до третього табору. Фімка потрапив туди, і Аркадій його більше не бачив.

Із повсякденного життя в Собіборі Аркадію запам'яталося так:

Одного разу мені дісталось від нашого капа. Окрім охорони, там були старші, і цей роздавав хліб. Я однією рукою взяв хліб і хотів іншою взяти ще шматок. Він вдарив мене ногойкою, зачепив спину та голову. Але я на нього не образився, він був доброю людиною і багатьом допомагав. І мені також, коли ми прибули з карцеру, ми були дуже слабкі і ледь рухалися. Він нас влаштував до команди, що мала назву «Генерал-губернаторство», де краще годували. Його всі поважали. Я працював у команді, де були сильні чоловіки, і ми пиляли та рубали дрова, але я захворів. Приїхали з медчастини забрати всіх хворих і почали їх вантажити в автівку. Але Блатман побачив мене і сказав коменданту, що я з команди і можу працювати. І я пішов від хворих. Їх відвезли, і більше їх не бачив. Хворих у таборі не тримали. Так він мене врятував³⁵.

14 жовтня 1943 р. – день, коли розпочалось повстання в таборі. В організації всієї підготовки Аркадій участі не брав. Утім, він увійшов до бойової групи. Головними в організації повстання були О. Печерський та Ш. Лейтман. Останній був родом із Польщі, але жив у таборі разом з радянськими євреями, оскільки з Польщі потрапив до Мінська. Аркадій був другом О. Печерського, і він тримав його в курсі підготовки повстання.

В оргкомітеті знали, що серед охоронців табору були поліцаї з етнічних українців. Вони мали по 10–15 патронів і гвинтівки, патрулювали навколо табору і були на вишках із кулеметами. Частина перебувала на вахті, а інші – десь за територією, у таборі для українців. Коли вони покидали вахту, то здавали зброю і патрони, адже не користувалися абсолютною довірою німецького командування. Також у таборі працювало до 20 німців, при чому частина була у відпустці. Отже, завданням повстанців було вбити якомога більше з них³⁶.

Підготовка до повстання йшла успішно, за два дні були готові два десятки ножів і десяток сокир. Ув'язнені, які брали участь у підготовці втечі – Аркадій, Юзеф, Шмуель, Хаїм – забирали «готову продукцію» і несли її в житлові бараки, де ретельно ховали. Коли О. Печерський скликав збори про план повстання, Аркадій завжди займав

³² «Sobibor: Key dates», *Holocaust Encyclopedia*. United States Holocaust Memorial Museum, травень 17, 2021, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/sobibor-key-dates>.

³³ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

³⁴ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

³⁵ Свідчення Аркадія Вайспапіра про його перебування в Мінську, Собіборі та в партизанських загонах (див.: Yad Vashem Documents Archive, запис № VT/8900, дата створення – 15 жовтня 2008 р.).

³⁶ Yad Vashem Documents Archive, запис № VT/8900.

свій спостережний пост. Зовні біля дверей він стежив за кожним, хто підходив до майстерні, щоб запобігти витоку інформації.

Б. Цибульський, який був там за старшого серед підпільників, перш ніж піти до Другого табору, провів зі своїми товаришами, Аркадієм і Якубом, заняття, під час якого вони тренувалися, як правильно бити сокирою. Аркадій впевнено заявляв, що все знає. Проте він так до кінця і не розібрався.

Коли почалося повстання, Аркадій був у майстерні кравця (за іншою версією — чоботаря) і мав ліквідувати німця Гринхауса, якого запросили на примірку³⁷. Німець прийшов міряти плащ. Те, що відбулося далі, Аркадій описав так:

Я отримав завдання в майстерні кравця. У нас велася підготовка.

Було виготовлено багато ножів і роздано сокири зі столярки. У мене була сокира і у кравця Лернера також. Усі були озброєні холодною зброєю. Коли нас викликали, на завдання вбивати німців інша група з Цибульським пішла до другого табору. Там було три німці, яких треба було вбити... Пропозиція Печерського не була для мене несподіваною, я знав, що я в бойовій групі і буду задіяний у знищенні німців. Але спочатку я не знав, куди піду. Потім Печерський дав завдання піти до майстерні кравця. Ми пішли з Лернером і чекали. При мені він приміряв плащ німцю. Німець мав пройти далі і стояти навпроти ширми, за якою був я. Однак німець чомусь не захотів пройти, і мені довелося просто вийти і пройти поряд із ним. Він тоді нічого не підозрював, і я вдарив його сокирою, але вдарив невдало. Німець закричав, тоді підійшов Лернер і вдарив вдруге. Ми були не досвідчені і били гострою частиною сокири, а не обухом. Голову розрубили повністю. Ми відтягнули його убик за ширму і накрили шинелями. Після цього майже одразу зайшов інший німець. І він спитав нас, що тут за безлад. Він підійшов до шинелей і нахилився, щоб роздивитися. Тоді я вдарив його сокирою. Після цього і Лернер вдарив. Так ми і другого вбили... Коли ми вбили першого, я одразу забрав його пістолет, а Лернер забрав його гаманець і віддав мені. Пізніше я його приніс до партизан. Там були німецькі гроші, а головне — посвідчення «*Oberscharfuehrer Siegfried Graetschus*»... Нами було передбачено вбити німців і дістатися до складу зброї. Ми мали напасти на цей склад та озброїтися. До столярки мав прийти найнебезпечніший німець Френцель, він був дуже енергійний. Але він не прийшов. Печерський сказав мені, що треба знайти його і вбити, але я сказав, що не зможу цього зробити. У мене не було більше сил цього робити. Так ніхто не пішов, і він залишився живий, а потім більше за всіх стріляв по нас з автомату. Через це ми не змогли підступитися до складу зброї і Печерський скомандував іти до воріт. Я потрапив до групи, яка мала розрубити колючий дріт сокирами. Дріт я перерубав, хоча й сильно

поранив руку. Говорили, що там рвалися міні, але я не пам'ятаю цього. Ми прямо проскочили до лісу, де зібралися разом³⁸.

Зрештою, залишилось близько п'яти німців. Вони були озброєні автоматами і стріляли в утікачів. Багатьох тоді вбили, але чимало людей вирвалося, поваливши огорожі з колючого дроту. Група втікачів, понад 150 осіб, дісталася до вирубки лісу. Тут Печерський і його товариші — Цибульський, Розенфельд, Вайспапір — затрималися, щоб прикрити відхід інших. Треба було пройти вирубку і досягти основного лісу — тільки там ув'язнені могли відчувати себе у відносній безпеці. Повстанці рухалися всю ніч. Зранку вони побачили, що опинилися поруч із табором. Учасник бойової групи О. Шубаєв сказав, що такою великою компанією вони далеко не вийдуть і запропонував розбиватися на малі групи. Ті, хто брав участь в організації повстання, рушили на північ окремо. Печерський зазначив, що треба йти через Білорусь, а не через Україну. Поляки пішли на Захід. Інші групи пішли українськими територіями, і майже всі там загинули³⁹. Це сталося тому, що далеко не всі місцеві жителі допомагали втікачам-євреям на їхньому шляху і траплялися випадки їх видачі німецькій владі.

Аркадій Вайспапір з групою рушив через Білорусь. Вони перейшли р. Буг: «Нам один поляк показав, де перейти. Олександр Печерський і Олексій Вайцен (який розмовляв польською) пішли до хати, попросили їжі. Цей поляк дав нам її і відправив сина показати, де брід». У такий спосіб радянські полонені зібралися на українській території: Аркадій Вайспапір, Семен Розенфельд, Хаїм Литвиновський, Олексій Вайцен, Наум Плотницький, Борис Табаринський і Олександр Печерський⁴⁰.

За Бугом вони потрапили до партизан. Їм відповіли, що євреї партизанам не потрібні й порадили йти через фронт. Пізніше вони опинилися у бригаді Брестського партизанського з'єднання. Партизани привезли повстанців до штабу Сталінської бригади. Там їх розділили на дві групи: Печерський і ще один потрапили до загону ім. Фрунзе. Аркадій Вайспапір був направлений назад, до загону Сталінської бригади. Там він був кулеметником, а згодом — командиром кулеметного відділення, коли партизан об'єднали із армією⁴¹. Зарахування О. Печерського до складу армії пройшло не так просто, як у С. Розенфельда та А. Вайспапіра. Оскільки він, офіцер, потрапив у полон, його відправили на перевірку до фільтраційного табору, а потім до штурмового батальйону.

³⁸ Yad Vashem Documents Archive, запис № VT/8900.

³⁹ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

⁴⁰ Иван Васильев, уклад., *Александр Печерский: прорыв в бессмертие* (Москва: Время, 2013).

⁴¹ ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686196, спр. 5634, арк. 392.

7 березня 1945 р. за успішну службу на посаді командира кулеметного відділення А. Вайспапір отримав медаль «За відвагу» — найвищу нагороду рядового складу⁴². Після війни Аркадій продовжив службу в армії до демобілізації в 1946 р.

Ще на службі А. Вайспапір дізнався, що на фронті загинув його брат, а матір, сестру і багатьох родичів розстріляли нацисти 16 вересня 1941 р. в Бобровому Куті на Херсонщині. Чоловік залишився один, але невдовзі зустрівся зі своєю майбутньою дружиною⁴³.

Таким чином, упродовж 1940—1945 рр. А. Вайспапір пройшов надзвичайно складний шлях рядового солдата та бранця концтабору. Проявляючи витримку, стриманість, хитрощі та сміливість, йому вдалося вижити в екстремальних умовах. Військовий пережив ще один тоталітарний режим, який утім забрав майже всю його родину. У післявоєнні роки його образ увійшов до мемуарів, художніх творів та кінематографу як одного із завзятих борців проти нацизму. Однак це був лише один бік його особистості. Гіркий досвід життя в радянському колгоспі для нього, як і для багатьох сучасників, був затьмарений наслідками Другої світової війни.

Післявоєнні роки

У перші післявоєнні роки відбувалося усвідомлення жакливого катастрофи українського єврейства за наслідками Голокосту. Для тих, хто вижив у війні, ситуація загострювалася через побутовий та державний антисемітизм⁴⁴.

У цей час А. Вайспапіру довелося усвідомити, що він втратив усіх найближчих рідних. Однак життя вимагало шукати подальшої самореалізації, на заваді чому іноді ставали єврейське походження та статус сина «ворога народу».

Перебуваючи в армії після завершення війни, А. Вайспапір написав листа до с. Бобровий Кут із проханням повідомити про долю родини:

Я ще коли був в армії, написав до себе в село. Попросив, щоб мені повідомили, хто з моїх родичів ще живий. Мені відповіли, що всі загинули. А Фаня, мій друг, була в селі, і їй показали мого листа, вона мені написала. Я поїхав тоді до неї в Артемівськ і через місяць ми одружилися. Коли почалась війна, вона вчилася в Харкові. Нашу місцевість зайняли,

а Харків — ще ні. А дядько в неї жив в Артемівську. Вона переїхала до дядька, з ним і евакуювалася. А потім повернулася назад до Артемівська... Ще рік я жив окремо, вчився. А згодом вона переїхала до мене в Запоріжжя, влаштувалася вчителькою у селі біля Запоріжжя. Звичайно, трохи допомагала мені, я довчився⁴⁵.

У 1948 р. в родині Аркадія і Фані народився їх перший син — Михайло. Після закінчення Запорізького індустріального інституту Аркадій працював майстром, начальником цеху, начальником технічного відділу, головним інженером заводу, а пізніше два роки був виконувачем обов'язків директора одного із заводів Запоріжжя.

Аркадій довгий час не мав партійного квитка, однак для кар'єрного зростання це був необхідний факт біографії, адже безпартійний не міг обіймати керівну посаду. Аркадій подав заявку про вступ до партії, і на зборах його прийняли. Однак через те, що його батько був засуджений, міський комітет партії не затвердив це рішення.

У 1959 р. у родині Вайспапірів народився другий син — Вадим. Велика радість поклала на Аркадія ще більшу відповідальність із забезпечення родини. Після відхилення заяви на вступ до партії Аркадія майже одразу зняли з посади виконувача обов'язків директора. Після цього він вирішив шукати інше місце роботи і в 1960-ті рр. переїхав на схід України⁴⁶. Молодий чоловік працював головним інженером заводу запчастин у Луганську та Артемівську. Пізніше переїхав до Донецька, де обіймав посаду начальника відділу в управлінні радгоспну. Там він працював до пенсії і зумів отримати квартиру від держави.

А. Вайспапір не розголошував інформацію про репресії проти свого батька. Коли в розмовах торкалися цієї теми, він говорив, що той загинув на війні. З початком чергової хвилі реабілітації, 7 липня 1961 р., Аркадій написав листа до Херсонського обласного відділення Міністерства державної безпеки (МДБ) з проханням реабілітувати Мойсея Вайспапіра. Він був переконаний, що батько був чесною людиною, сумлінним трударем, арештованим та страченим невинно. Водночас для нього було важливо позбутися статусу сина «ворога народу», що унеможливлювало його кар'єрне зростання. Однак процес реабілітації затягнувся на роки і тільки 29 травня 1968 р. справа батька була переглянута в президії Херсонського обласного суду. Лише 25 вересня 1989 р. Аркадію надійшла довідка від голови обласного суду В. Жаданенка, що рішення трійки УНКВС по Миколаївській області від 16 квітня

⁴² ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686196, спр. 5634, арк. 108.

⁴³ Yurii Kaparulin, «The Holocaust in the South Ukraine: the Response of Survived Jews of Kalinindorf District after Occupation», у *Colloquia Humanistica* 9 (Warsaw: Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences, 2020), 169–170.

⁴⁴ Vladimir Khanin, ред., *Documents on Ukrainian-Jewish Identity and Emigration, 1944–1990* (London; Portland: Frank Cass, 2003), 39.

⁴⁵ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

⁴⁶ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

1938 р. по відношенню до Вайспапіра Мойсея Лейбовича скасовано і він реабілітований посмертно⁴⁷.

Відлуння подій минулих років війни супроводжувало А. Вайспапіра все його життя. Він підтримував зв'язок з лідером повстання в Собіборі Олександром Печерським, котрий розшукав колишніх в'язнів табору. Кожні п'ять років, 14 жовтня, Аркадій разом з іншими колишніми бранцями Собібору зустрічалися і відзначали день «другого народження». У 1990 р. в Ростові-на-Дону Аркадій був присутнім на похоронах О. Печерського.

Попри те, що Аркадій та Фаня Вайспапіри після війни вирішили поїхати з Калініндорфського району, кожен п'ять років разом із синами вони їздили на могилу родичів у с. Бобровий Кут. Під час своєї останньої подорожі у 2012 р. туди приїхали тільки вони і двоє двоюрідних племінників Аркадія. Про те, що відбулося в рідному селі, він дізнався з розповідей місцевих жителів і не раз переказував цю моторошну історію:

Про те, як загинули мої рідні, я знаю все. Людей із нашого села викинували і повели до криниці. У тих краях землі колись належали німцю Лінку і в полі була глибока криниця. Всіх розстріляли і кинули до цієї криниці, когось живим, а когось — ні⁴⁸.

Після звільнення Херсонщини від нацистів криницю закопали. Єврейська община, з тих, хто вижив у війні, зокрема за допомоги Вайспапірів, збудувала пам'ятник.

Життя А. Вайспапіра — це приклад стійкості простої людини перед важкими викликами долі. Попри все, він зміг зберегти людські якості й не втратити жагу до життя. Він був батьком двох синів, дідусем двох онуків та онуки⁴⁹.

За ініціативи та підтримки молодшого сина Вадима в 1994 р. Вайспапіри переїхали до Києва. За спогадами Аркадія та Фані, у столиці вони жили добре. Батьки мешкали поряд з дітьми. Аркадій, як інвалід війни, отримував відносно непогану пенсію.

XXI століття Аркадій та Фаня Вайспапіри зустріли вже зовсім літніми людьми. Фаня відзначала: «Ось і займаюсь тим, що ходимо по лікарнях, аптеках, чіпляємося за життя...»⁵⁰. Попри те, що Аркадій

Вайспапір пройшов усю війну, радянська політика по відношенню до тих, хто був у полоні і мав єврейське походження, не передбачала високих відзнак. 6 листопада 1985 р. на честь сорокаріччя перемоги над нацизмом Аркадій як ветеран отримав ювілейний орден «Вітчизняної війни» I ступеня. Також він мав й інші нагороди: медаль «Партизан Вітчизняної війни», медаль «За відвагу», почесну грамоту «Бейт лохамей а-гетаот», премію «Скрипаль на даху» Федерації єврейських громад Російської Федерації в номінації «Людина-легенда». На схилі життя, у 2016 р., Аркадій Вайспапір отримав свій перший український орден «За заслуги» III ступеня від президента України Петра Порошенка.

Аркадій Мойсейович Вайспапір помер 11 січня 2018 р. у віці 97 років у Києві. Він прожив непросте, утім насичене подіями життя. Чоловік зміг пережити два тоталітарні режими, витримати загибель багатьох близьких людей, пройти жахи Другої світової війни та повернутися в соціум. Після розпаду СРСР Аркадій Вайспапір давав інтерв'ю, в яких у деталях розповідав про свій досвід участі в Другій світовій війні. Водночас чоловік з обережністю говорив про радянські репресії. Напевно, це було наслідком багатьох років життя за радянської цензури та загрози утисків, яких зазнала його родина раніше. Його досвід залишається цінним джерелом для вивчення та розуміння епохи.

Медійний образ А. Вайспапіра в художньому та документальному кіно

У широкому сенсі під медійним образом розуміють уявлення про особу чи організацію, що сформувалося в суспільстві. За радянських часів медіаобраз вибудовувався за допомогою друкованої преси, агітаційних матеріалів (листівок, брошур, плакатів, діаграм тощо), радіо, телебачення, художньої літератури, кіно та документалістики. Усі вони популяризували вождів, їх ідеї, існуючий устрій, створювали привабливий образ країни, що органічно вбудовувався в картину світу «радянської людини»⁵¹.

У сучасному світі створення медійних образів перестало бути прерогативою владних структур. Сучасні медіа відкриті широкому загалу і пропонують для створення контенту багато більшості можливостей із залученням різноманітних інтернет-ресурсів.

Починаючи з кінця 1980-х рр. події в таборі смерті Собібор неодноразово ставали сюжетами для творчості кінематографістів, які бажали візуалізувати події та героїв минулого. Для розкриття теми

⁴⁷ ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 400.

⁴⁸ Ковба, і Прохорова, «Аркадій Вайспапір».

⁴⁹ Ривка Кричевская, «Трагедия в Бобровом Куте», *Всеизраильская ассоциация «Уцелевшие в концлагерях и гетто»*, дата звернення липень 20, 2021, <https://www.netzulum.org/R/OrgR/Articles/Stories/Krichevski01.html>.

⁵⁰ Кричевская, «Трагедия в Бобровом Куте».

⁵¹ Світлана Козиряцька, «Формування медіаобразу: ретроспектива та сучасність», *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences* 130 (2017): 50–53.

стрічок митцям було необхідно звертатися до системи образів головних героїв, які залежно від кіножанру були представлені акторами або безпосередніми учасниками подій. З огляду на це, можемо виділити два типи образів, в яких зображено особу А. Вайспапіра: акторський та персональний. Перший представлено в ігровому художньому кіно, а другий — у документальних стрічках.

У 1987 р. було знято художній фільм «Втеча з Собібору» британського режисера Джека Голда⁵². Стрічка базується на екранізації вже згаданої документальної повісті Р. Рашке. А. Вайспапір у фільмі не представлений як головний або хоча б другорядний герой. Однак його можна впізнати під час зображення драматичних епізодів на початку повстання, коли бранці організували ліквідацію перших німецьких офіцерів (сцени із сокирою в майстерні кравця). Також наприкінці фільму в переліку колишніх в'язнів міститься ім'я А. Вайспапіра. Очевидно, що в авторів стрічки на той момент не було достатньо інформації, щоб розкрити його образ глибше. Залізна завіса продовжувала розділяти творців фільму та учасників повстання, які мешкали в СРСР. Зокрема, головному герою Олександру Печерському, якого зіграв Рутгер Хауер, не дозволили поїхати на прем'єру в США⁵³. Отже, образ А. Вайспапіра перейшов до стрічки з мемуарів та спогадів.

Навесні 2018 р. у прокат вийшов художній фільм «Собібор»⁵⁴, знятий відомим російським режисером та актором Костянтином Хабенським. У центрі сюжету так само радянський офіцер Олександр Печерський, роль якого виконав сам К. Хабенський. Автор відзначив, що «тема не проста і більш ніж драматична... про людей на піковій межі людських можливостей»⁵⁵.

У «Собіборі» Хабенського Аркадій Вайспапір виступає одним із героїв фільму. Його зіграв Сергій Годін. За словами актора, «грати не довелося, були створені всі умови, щоб пропустити події минулого через себе. У цьому допоміг режисер картини»⁵⁶.

Для того, щоб краще зрозуміти підхід К. Хабенського до екранізації образу А. Вайспапіра, ми написали йому листа в одній із соціальних

мереж і через деякий час отримали відповідь, що «це був скоріш за все збірний образ...». Тобто, коли в фільмі з'являвся Аркадій, К. Хабенський не прагнув повністю повторити події, що, за описом очевидців, відбулися в день повстання. Образ А. Вайспапіра демонструє поведінку людини на межі смерті й відчаю, коли довелося робити жакливі речі, щоб урятуватися. Сам А. Вайспапір у своїх численних спогадах відверто говорив, що в ті моменти йому було надзвичайно важко, як фізично, так і морально. Таким чином, ми можемо побачити посил режисера про застереження від героїзації війни, що, зокрема, притаманна сучасній російській політиці.

Загалом фільм «Собібор» отримав неоднозначні оцінки глядачів та спеціалістів з теми. Багато хто чекав, що це буде перший великий кінопроект про Голокост на пострадянському просторі. В інтерв'ю «Радіо Свобода» російський історик-архівист Леонід Тьорушкін висловив чимало зауважень до фільму та політики висвітлення теми про Собібор:

За фільмом не зовсім зрозуміло, хто у нас тепер Олександр Печерський? Раніше це був визнаний герой серед євреїв Росії, Ізраїлю, Америки, Нідерландів. Зараз виникає відчуття, що його хочуть зобразити радянським героєм, можливо, героєм для сучасної Росії, прибравши єврейську складову... Узимку, коли була, м'яко кажучи, невдала виставка, присвячена Собібору, в єврейському центрі толерантності, так само була і зустріч нащадків в'язнів, героїв Собібору з Ізраїлю, Росії, і там також вийшла швидко зроблена піар-акція для двох президентів, Росії та Ізраїлю. Путін і Нетаньяху зустрілися в Єврейському музеї. Виставка була зроблена тят-ляп, а далі рабин Олександр Борода ніс ахінею про якихось бандерівців і так далі, також ще той був скандал. Я розумію, що кіно в наш час — це політичний засіб, але робити його слід якісно і серйозно. Навіщо допускати ляпи, давати жити недоброзичливцям, не важливо, руським чи євреям, тим, хто заперечує Голокост та в цілому хоче переглянути підсумки Другої світової війни?⁵⁷

Отже, це два всесвітньо відомі художні фільми про історію повстання в Собіборі, де фігурує Аркадій Вайспапір. Окремо слід виділити серію документальних стрічок, де він давав інтерв'ю як учасник повстання, або де були використані відеосвідчення, записані з ним раніше. Як реальні учасники історичних подій, герої таких фільмів не лише передають свій суб'єктивний досвід, але й формують найбільш прийнятний образ самого себе в медіа, що представляється публіці через візію режисерів.

У 1989 р. було завершено спільний радянсько-нідерландський кінопроект «Восстание в Собиборе» («Revolt in Sobibor»), співавторами

⁵⁷ Елена Фанайлова, «Кто мешал следовать правде? Ошибки в фильме "Собибор"», *Радио свобода*, травень 28, 2018, <https://www.svoboda.org/a/29223173.html>.

⁵² Художній фільм «Побег из Собибора», 1987.

⁵³ Юлия Макарова, Константин Могилевский, і Михаил Эдельштейн, *Собибор: хроника восстания в лагере смерти* (Москва: Издательство «Э», 2018), 182.

⁵⁴ Художній фільм «Собибор», 2018.

⁵⁵ «Хабенский про "Собибор": "чертовски интересно" перевешивало "очень тяжело"», *Tass.ru*, дата звернення липень 20, 2021, <https://tass.ru/interviews/5160554>.

⁵⁶ «Фильм "Собибор" обсудили вместе с актерами», *Москва Центр*, грудень 6, 2018, <https://caoinform.moscow/film-sobibor-obsudili-vmeste-s-akterami/>.

якого виступили Павло Коган та Лілі Ван дер Берг⁵⁸. У фільмі було використано документальні свідчення учасників повстання. Відомо, що в 1988 р. на зйомках фільму був особисто присутнім Аркадій Вайспапір. Однак пошук можливості перегляду цієї стрічки поки не дав позитивних результатів. Тому оцінити репрезентацію образу А. Вайспапіра в її сюжеті зараз не видається можливим.

Документальний фільм «Арифметика свободи» (2010) розповідає про повстання в Собіборі⁵⁹. Режисер Олександр Марутян використав комбінацію спогадів його учасників, які були раніше записані різними інституціями, зокрема співробітниками фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (USC Shoah Foundation). Фрагменти із А. Вайспапіром розкривають хід повстання під командуванням О. Печерського. Аркадій зображується не лише як відповідальний учасник бойової команди, який мав брати участь у ліквідації нацистів, але і як чутлива людина. «Це не так просто вдарити людину сокирою», — казав він. Таким чином, для режисера було важливо підкреслити внутрішній конфлікт особи, яка має зважитися на вбивство заради порятунку.

Документальний фільм «Собібор. Нескорені» (2013) Сергія Пашкова⁶⁰ також ставить у центрі уваги радянського єврея, молодшого лейтенанта О. Печерського. Фільм знято на замовлення телеканалу «Росія 1» і він містить ряд повідомлень із політичним нахилом. Наприклад, на початку ведучий, стоячи поряд із меморіалом на станції Собібор, говорить: «Ніде в меморіальному комплексі не згадується ім'я радянського офіцера Олександра Печерського. Адже це саме він організував і очолив єдине успішне повстання в нацистському таборі смерті Собібор». Тобто через історію конкретної особистості по суті насаджується радянський героїчний архетип.

У фільмі використовуються спогади колишніх в'язнів табору, як-от: О. Печерського, С. Розенфельда, О. Вайцена, Т. Блатта, Х. Енгеля і А. Вайспапіра. Під час зйомок було організовано спеціальні записи інтерв'ю з іще живими учасниками повстання, зокрема Аркадієм Вайспапіром. Проте в сюжеті відсутні якісь нові факти або оцінки подій з його боку. Він лише переповів свою історію знову. Попри те, що в фільмі говориться про Голокост та єврейський досвід, він у загальних рисах продовжує радянську візію подій і політизацію теми. Крім того, у титрах не вказано, де саме відбувався запис інтерв'ю з А. Вайспапіром.

⁵⁸ «Восстание в Собиборе», *artdoc.media*, дата звернення липень 20, 2021, https://artdoc.media/ru/movie/opstand_in_sobibor_1989_140/.

⁵⁹ Документальний фільм «Арифметика свободи», 2010.

⁶⁰ Документальний фільм «Собібор. Непокоренные», 2013.

Відомо, що в цей час він мешкав у Києві. Можливо, йдеться про свідоме замовчування будь-яких зв'язків з Україною з огляду на «героїчну» тему. За кілька місяців після показу стрічки розпочалося збройне вторгнення військ Російської Федерації до Криму, під час якого тема Другої світової війни використовувалася російським телебаченням як зброя в ході інформаційної війни.

Таким чином, образ Аркадія Вайспапіра перейшов у кіно з опублікованих спогадів та записаних інтерв'ю. Він став частиною сюжету художніх та документальних стрічок. Його оповідання доповнюють картину повстання в Собіборі. Деякі режисери вбачали в особі А. Вайспапіра передусім важливого свідка. Інші намагалися передати збірний образ людини на війні, якій довелося чинити жакливі речі заради порятунку.

Висновки

Отже, життєвий досвід Аркадія Вайспапіра охоплює більшу частину XX та початок XXI століття. До сьогодні А. Вайспапір залишається відомим загалу та науковій спільноті переважно як учасник повстання в Собіборі. Зі змісту цієї статті видно, що його біографію можна залучати для переосмислення значно ширшої тематики, наприклад, про український контекст повстання в Собіборі. Доволі поширеним фактом є участь етнічних українців у контингенті охорони табору. Найбільш резонансна справа стосувалася травниківця Івана Дем'янюка. Однак українці в Собіборі — це не лише охоронці. Щонайменше чотири з сімох лідерів повстання, яким вдалося втекти з табору, були євреями, які народились і мешкали в Україні. Командувач повстанців Олександр Печерський народився у м. Кременчуці на Полтавщині. Аркадій Вайспапір вийшов з селянської родини, що мешкала на Херсонщині, а після війни прожив усе життя в Запоріжжі та Києві. Олексій Вайцен народився у с. Григореве Івано-Франківської області, до війни жив та навчався в Ходорові Львівської області. Семен Розенфельд народився та виріс у м. Тернівка, що на Вінниччині, а після війни мешкав у м. Гайворон Кіровоградської області. Їхні персональні історії сьогодні фактично «привласнено» і представлено переважно в російському медійному просторі як приклади радянського/російського героїзму, що не є коректним. Загалом історія Собібору використовується російськими ЗМІ як одна зі складових міфологізації знань про Другу світову війну, для викривлення історії, спекуляції на подіях минулого і формування антиукраїнської політики за умов гібридної війни. Підною відповіддю на це могли б стати критичні наукові дослідження сучасних українських дослідників з цієї теми.

**Yurii Kaparulin,
Mykhailo Domaskin**

BETWEEN SOVIET TERROR AND THE HOLOCAUST: THE EXPERIENCE OF ARKADII WEISPAPIR (1921–2018)

The relevance of the study is determined by the need to explain and rethink the tragic events of national history of the twentieth century, which resonate in modern Ukrainian society. The article focuses on the fate of ordinary person, who found himself in the difficult circumstances of the inhumane and criminal policies of the Soviet and Nazi totalitarian regimes. Arkadii Weispapir is known primarily as a participant in the uprising in the Sobibor death camp. However, a closer study of his biography prompts us to rethink other problems in the history of pre-war and post-war years. The research methodology is based on personalistic, microhistorical and systemic approaches, principles of science and historicism.

A. Weispapir came from a Jewish resettlement community in Southern Ukraine. It is established the fact that before the Second World War he grew up and worked in a peasant family whose life was radically influenced by collectivization, the Holodomor and political repression. In particular, his father Moses was illegally arrested and shot in the Kherson prison during the Great Terror. Being in the Red Army at the beginning of World War II, the young man fought for his life under the conditions of the war and the Holocaust. As a Soviet prisoner of war, he was sent to the Sobibor death camp, where he became one of the active participants in the famous uprising. During the Holocaust, A. Weispapir lost most of his closest relatives. The post-war years are characterized by A. Weispapir's attempts to return to social activities, to improve a personal life and to make a career in conditions of increasing state and domestic anti-Semitism. This was hampered by his father's "repressed" past, which deprived him of some opportunities. In particular, receiving a party membership card. This research includes description of A. Weispapir's life in Ukraine after the collapse of the USSR, his role in preserving the memory of the Holocaust. The authors made an attempt to show the media image of this personality in cinema. It is established that from the end of the 1980s to the present day, he has been represented in feature and documentary films. Through his experience, the filmmakers tried to convey human behavior in the extreme conditions of war, when violence had to be resorted to for salvation. It is noted that the theme of the uprising in Sobibor retains a political connotation, and can be used in the context of information warfare.

Keywords: Arkadii Weispapir, Jewish agrarian settlements, South of Ukraine, collectivization, Holodomor, Great Terror, World War II, crime of genocide, Holocaust, Sobibor, media image, cinema.

Bibliography

Arad, Yitzhak. *The Operation Reinhard Death Camps, Revised and Expanded Edition: Belzec, Sobibor, Treblinka*. Bloomington: Indiana University Press, 2018.

«Arkadij Moiseevich Vajspapir». *Pamjat' naroda 1941–1945*. Accessed July 20, 2021. <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero91950318>.

«Bobrovij kut». *Jelektronnaja evrejskaja jenciklopedija*. Accessed July 20, 2021. <https://eleven.co.il/diaspora/communities/10677/>.

Fanajlova, Elena. «Kto meshal sledovat' pravde? Oshibki v fil'me "Sobibor"». *Radio svoboda*. May 28, 2018. <https://www.svoboda.org/a/29223173.html>.

«Fil'm "Sobibor" obsudili vmeste s akterami». *Moskva Centr*. December 6, 2018. <https://caoinform.moscow/film-sobibor-obsudili-vmeste-s-akterami/>.

Grossman, Vasilij, and Il'ja Jerenburg, eds. *Chernaja kniga: o zlodejskom povsemestnom ubijstve evreev nemecko-fashistskimi zahvatchikami vo vremenno okkupirovannyh rajonah Sovetskogo Sojuza i v gitlerovskih lagerjah unichtozhenija na territorii Pol'shi vo vremena vojny 1941–1945 gg*. Moskva: AST: CORPUS, 2015.

«Habenskij pro "Sobibor": "chertovski interesno" pereveshivalo "ochen' tjazhelo"». *Tass.ru*. Accessed July 20, 2021. <https://tass.ru/interviews/5160554>.

Kaparulin, Yurii. «The Holocaust in the South Ukraine: the Response of Survived Jews of Kalinindorf District after Occupation.» In *Colloquia Humanistica* 9, 153–180. Warsaw: Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences, 2020.

Khanin, Vladimir, ed. *Documents on Ukrainian-Jewish Identity and Emigration, 1944–1990*. London; Portland: Frank Cass, 2003.

Kostyrchenko, Gennadij. *Stalin protiv «kosmopolitov»*. *Vlast' i evrejskaja intelligencija v SSSR*. Moskva: ROSSPJEn, 2010.

Kovba, Zhanna, and Anna Prokhorova. «Arkadii Vaispapir: Ostannii iz Sobibora». *Istorychna pravda*. January 19, 2018. <https://www.istpravda.com.ua/articles/5a6127164c347/>.

Kozyriatska, Svitlana. «Formuvannia mediaobrazu: retrospektyva ta suchasnist». *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences* 130 (2017): 50–53.

Krichevskaja, Rivka. «Tragedija v Bobrovom Kute». *Vseizrail'skaja asociacija «Uceleвшie v konclagerjah i getto»*. Accessed July 20, 2021. <https://www.netzulim.org/R/OrgR/Articles/Stories/Krichevski01.html>.

Levi, Dzhovanni. «K voprosu o mikroistorii». In *Sovremennye metody prepodavaniya novshej istorii*, 167–190. Moskva, 1996.

Leydesdorff, Selma. *Sasha Pechersky: Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History (Memory and Narrative)*. New York: Routledge, 2017.

Makarova, Julija, Konstantin Mogilevskij, and Mihail Jedel'shtejn. *Sobibor: hronika vosstanija v lagere smerti*. Moskva: Izdatel'stvo «Je», 2018.

Megargee, Geoffrey P., ed. *The United States Holocaust Memorial Museum encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*. Vol. 1, «Early camps, youth camps, and concentration camps and sub camps under the SS- Business Administration Main Office (WVHA)». Bloomington: Indiana University Press, 2009.

Podkur, Roman. *Velykyi teror 1937–1938 rr. na Donbasi*. Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, 2016.

Rashke, Richard. *Escape from Sobibor*. University of Illinois Press, 1995.

Romanets, Natalia. «Borotba iz shkidnytstvom v aharnomu sektori Ukrainy yak skladova “Velykoho teroru” (1937–1938 rr.)». In *Politychni represii v Ukrainskii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia «Velykoho teroru» v SRSR: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, 188–210. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013.

Rozett, Robert, and Shmuel Spector, eds. *Encyclopedia of the Holocaust*. Jerusalem Publishing House Ltd, 2000.

Schelvis, Jules. *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*. Oxford; New York: Berg, 2007.

«Sobibor: Key dates». *Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum*. May 17, 2021. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/sobibor-key-dates>.

Vasil'ev, Ivan, comp. *Aleksandr Pecherskij: proryv v bessmertie*. Moskva: Vremja, 2013.

Vermenych, Yaroslava. «Mikroistoriia yak problemne pole sotsiohumanitarnykh doslidzhen». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2010): 156–169.

Vodotyka, Serhii, et al. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Khersonska oblast*. Kherson: Naddniprianska pravda, 2008.

«Vosstanie v Sobibore». *artdoc.media*. Accessed July 20, 2021. https://artdoc.media/ru/movie/opstand_in_sobibor_1989_140/.

«Yad Vashem. ID 42964». Accessed July 20, 2021. https://photos.yadvashem.org/photo-details.html?language=en&item_id=42964&ind=0.

Archives

Central'nyj arhiv Ministerstva oborony Rossijskoj Federacii (CAMO RF). F. 33, op. 686196, spr. 5634.

Derzhavnyi arhiv Khersonskoi oblasti (DAKhO). F. R 4033, op. 5, spr. 119.

Yad Vashem Documents Archive. Item ID Tape Number VT/8900.

ДОДАТКИ

Фото 1. Постанова трійки НКВС про розстріл М. Л. Вайспапіра. 16 квітня 1938 р. (ДАХО, ф. Р 4033, оп. 5, спр. 119, арк. 3)

Фото 2. А. Вайспапір у РСЧА (Yad Vashem Documents Archive, запис № VT/8900)

Фото 3. Меморіальна церемонія за участі повстанців Собібора. А. Вайспапір – другий ліворуч, О. Печерський – третій ліворуч, С. Розенфельд – крайній праворуч. Ростов, 1970 р.
(Джерело: https://photos.yadvashem.org/photo-details.html?language=en&item_id=42964&ind=0.)

Фото 4. А. Вайспапір із своїми синами під час нагородження українським орденом «За мужність» III ступеня. Ліворуч – молодший син Вадим, праворуч – старший син Михайло. Київ 2016 р.
(Джерело: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5a6127164c347/>)

Фото 5. Родина Вайспапірів, 1960 р.
(Макарова Ю. и др. «Собибор: хроника восстания в лагере смерти», с. 153)

Фото 6. На зйомках радянсько-нідерландської документальної стрічки «Повстання в Собіборі», 1988 р. Аркадій Вайспапір разом із дружиною Фанею, на задньому плані (Макарова Ю. и др. «Собибор: хроника восстания в лагере смерти», с. 181)

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.02

Роман Михальчук,

Рівненський державний гуманітарний університет

r.mykhalchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ВЛАСНОСТІ В ДИНАМІЦІ ГОЛОКОСТУ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ «ВОЛИНЬ- ПОДІЛЛЯ»: ФОКУС МІСЦЕВОГО НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ¹

Процес привласнення єврейського майна неєврейським жителями під час Голокосту викликає значний інтерес у науковій літературі. Однак в академічних дослідженнях менше уваги приділяється ролі місцевого населення порівняно з такими ж злочинами, які чинила офіційна нацистська адміністрація. Насправді роль багатьох неєврейських жителів не можна розглядати як просто «спостерігачів» (bystanders), оскільки їхні дії впливали на динаміку Голокосту на місцевому рівні.

Перспектива заволодіти власністю жертв (економічний компонент геноциду) створювала своєрідне мотиваційне тло для співпраці цивільного населення з нацистами, коли обидві сторони усвідомлювали важливість взаємодії, заснованої на прагматичному меркантилізмі. Економічний фактор, мотивація місцевих жителів та антисемітська складова могли відігравати важливу роль у процесі здійснення Голокосту. Жага наживи мобілізувала найгірші людські інстинкти та впливала на людей різного походження, статі та віку, хоча вони мали досвід тісних довоєнних соціальних відносин та контактів із жертвами.

Результати цього дослідження вказують на набагато більшу роль цивільних осіб, місцевого неєврейського населення у привласненні майна жертв Голокосту, ніж це вважалося раніше та описувалося в академічній літературі. Хоча в статті розглядається питання привласнення єврейського майна на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля» райхскомісаріату «Україна», проте результати дослідження є важливими для загального розуміння подій Голокосту в Україні та в окупованих східних теренах нацистами під час Другої світової війни.

¹ Ця стаття стала можливою завдяки стипендії грантового проєкту Яхад-ін Унум (Париж, Франція) у 2018 р. Особлива подяка Патріку Дебуа, президенту асоціації Яхад-ін Унум; Патрісу Бенсімону, Міхалу Чойаку, директору дослідницького центру Яхад-ін Унум; Андрію Уманському, члену правління Яхад-ін Унум (Париж); Андрію Усачу, докторанту Українського католицького університету (Львів, Україна).

Ключові слова: Голокост, єврейська власність, генеральна округа «Волинь-Поділля», місцеве неєврейське населення.

Праці Яна Томаша Гросса², де він описав східноєвропейський контекст Голокосту за участю місцевих неєврейських жителів — «сусідів» в Європі, започаткували дискусію у висвітленні проблем взаємовідносин євреїв та неєвреїв під час Катастрофи. Інтелектуальна дискусія дала поштовх до переосмислення ролі й відповідальності цивільних осіб під час Голокосту.

Супутником геноцидів завжди була матеріальна складова. Під час Голокосту, як зауважує Арон Шнеер, німецька окупація відкрила для неєврейського населення нові можливості реалізації матеріальних і адміністративних амбіцій³. У цей час багато хто не лише побачив, а й використав можливість власного матеріального збагачення завдяки нещастю жертв. У цьому контексті слід погодитися з Адамом Джонсом, який зазначає, що геноцид пропонує безпрецедентну можливість для «виправлення» економічного дисбалансу через захоплення багатств і власності жертв⁴. Жадаючи власності, перспектива заволодіти єврейським майном є одними із визначальних рис Голокосту. Тому історики все більше наголошують на тому, що Голокост неможливо повністю зрозуміти, доки його не сприйматимуть як найбільшу в сучасній історії кампанію убивчого розкрадання⁵.

Процес привласнення єврейського майна неєврейськими жителями під час Катастрофи набув помітних масштабів. Про це свідчить поява специфічної термінології «нажидитися», тобто нажитися на єврейському майні⁶. Це доволі показово, адже на грабіжників чекало суворе покарання (до страти включно), оскільки офіційно таке майно належало державі.

Завдання нашого дослідження — проаналізувати роль місцевого неєврейського населення, цивільних жителів у набутті, привласненні, розкраданні, грабунку єврейського майна під час Голокосту в генеральній

² Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001); Jan T. Gross, i Irena Grudzińska Gross, *Golden Harvest: Events at the Periphery of the Holocaust* (New York: Oxford University Press, 2012).

³ Арон Шнеер, «За убийство евреев никакой ответственности...: Портрет коллаборациониста», у *Холокост на территории СССР: материалы XIX Междунар. конф. по иудаике*, т. 1, вип. 40, ред. Илья Альтман, Аркадий Зельцер, і Арон Шнеер (Москва: Сефер, 2012), 61.

⁴ Адам Джонс, *Геноциди: Вступ до глобальної історії* (Київ: Дух і літера, 2019), 457.

⁵ Джонс, *Геноциди*, 414.

⁶ Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»* (Київ: Дух і літера, 2009), 251.

окрузі «Волинь-Поділля»⁷. Вибір цього регіонально-адміністративного утворення для аналізу окресленої проблеми актуалізується тим, що саме тут у роки німецької окупації були розташовані основні інституції райхскомісаріату «Україна». Місто Рівне було центром РКУ: штаб головного інтенданства й господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин Вермахту в Україні, Центральний емісійний банк України, німецький Верховний суд тощо. У 1943 р. за площею регіон посідав перше місце в райхскомісаріаті, а за чисельністю населення — друге. Єврейська громада великих міст регіону становила 60–80% від загальної кількості населення.

Як зауважує Іцхак Арад, у заволодінні єврейським майном існувала конкуренція між німецькою армією, СС, військовою та цивільною адміністрацією, неєврейським населенням⁸. У цьому дослідженні оминатиметься роль офіційних владних та колабораціоністських структур у вказаному процесі, натомість наша увага буде зосереджена виключно на шляхах привласнення єврейського майна цивільним населенням.

Новаторство статті полягає в тому, що на широкій джерельній базі, яка вперше вводиться в науковий обіг (передусім з усної історичної колекції інституції «Яхад-ін Унум» у Франції та відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США) розкрита проблематика набуття єврейського майна цивільними жителями, сусідами жертв, адже на сьогодні в Україні тема перебуває на периферії досліджень або ж розкрита фрагментарно. У більшості праць акцент дослідження спрямований на висвітлення ролі головних винуватців Катастрофи — націонал-соціалістичного режиму,

⁷ Генеральна округа «Волинь-Поділля» — адміністративно-територіальна одиниця райхскомісаріату «Україна», утворена з територій колишніх Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської, частково Тернопільської та Вінницької областей Української РСР та південної частини колишніх Берестейської та Пінської областей Білоруської РСР. Спочатку поділялася на 27, пізніше на 25 округ (гебітів). За площею в 1943 р. (80 507,99 км²), посідала перше місце в райхскомісаріаті «Україна», за чисельністю населення — друге. За національним складом домінували українці (3 млн 500 тис. — 75%), поляків було 460 тис. (10,9%), євреїв — 330 тис. (7,8%), білорусів — 280 тис. (6,6%), росіян — 330 тис. (7,8%), німців — 3 тис. (0,07%). На заході округа межувала з дистриктом «Галичина» та дистриктом «Люблін», на північному заході — з округою «Білосток», на півночі — з генеральною округою «Білорусь» райхскомісаріату «Остланд», на сході — з генеральною округою «Житомир», на півдні — з губернаторством Буковина, на південному сході — з губернаторством «Трансністрія». Генеральним комісаром округи був обергрупенфюрер СА Генріх Шене з Кенігсберга. З жовтня 1942 р. обов'язки генерального комісара «Волинь-Поділля» виконував генеральний комісар Житомира, начальник окружного управління Курт Клем. Спочатку місцем перебування генерального комісара був Брест-Литовський, згодом — Луцьк. Округа перестала існувати 5 лютого 1944 р.

⁸ Іцхак Арад, «Разграбление еврейской собственности на оккупированных территориях Советского Союза», *Проблемы Холокоста: научный журнал* 1 (2002): 5.

окупаційної адміністрації, коли в кінцевому результаті в матеріальному контексті здійснення Голокосту вигравав передусім Третій Райх.

Історіографія та джерела дослідження

Найбільш вагомим напрацюванням окресленої для аналізу теми належать закордонній історіографії. Її специфіка полягає в переплетінні тематик матеріальної сторони Голокосту та взаємин євреїв і неєвреїв, поведінки сусідів стосовно жертв Катастрофи. Зокрема, у вищезгаданих та інших працях Яна Томаша Гросса, Яна Грабовського⁹ проаналізовано поведінку сусідів євреїв крізь призму економічних факторів на прикладах Польщі. Зокрема, досліджуючи поведінку польських селян, місцевих «арійців», Ян Грабовський стверджує, що вони були значною мірою відповідальними за нещастя євреїв, а також зазначає про потребу переосмислення традиційного поділу Рауля Гільберга на три групи: жертв, винуватців, спостерігачів. Ці категорії стали надто «розмитими» для аналізу поведінки, особливо, коли це стосується спостерігачів¹¹.

Механізм грабунку євреїв Західної та Східної Європи вивчав Мартін Дін. Зазначаючи, що найцінніші речі зі Сходу відправлялися в Берлін, а менш вартісні залишалися на місцях для підтримки місцевої адміністрації¹², дослідник акцентував увагу на тому, що експлуатація єврейських ресурсів у Радянському Союзі стала важливим елементом реалізації Голокосту на Сході¹³. Висвітлюючи роль місцевого співробітництва в Східній Європі, де без німецької окупації не було б Голокосту, але й без допомоги місцевої влади вбивство євреїв не набуло б таких масштабів, Мартін Дін наголошує, що вияви місцевої ініціативи частини цивільного населення під час Голокосту вказують, що не можна всю провину покласти на німців¹⁴. Тобто йдеться про відповідальність місцевого чинника за участь у допомозі здійснення злочинних практик

⁹ Jan T. Gross, «Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors — a Norm or an Exception in German Occupied Europe?», у *Lessons and Legacies XII: New Directions in Holocaust Research and Education*, eds. Wendy Lower, i Lauren Faulkner Rossi (Chicago: Northwestern University Press, 2017), 3–30.

¹⁰ Jan Grabowski, *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland* (Bloomington: Indiana University Press, 2013).

¹¹ Grabowski, *Hunt for the Jews*, 172.

¹² Martin Dean, *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945* (Cambridge, UK: Cambridge University Press; United States Holocaust Memorial Museum, 2008), 437.

¹³ Martin Dean, «Jewish property seized in the occupied Soviet Union in 1941–1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle», *Holocaust and Genocide studies* 1, вип. 14 (2000): 83–101, <http://hgs.oxfordjournals.org/content/14/1/83>.

¹⁴ Martin Dean, «Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe», у *The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2004), 120–140.

нацистів, але не за їх організацію, яка лежить на німецькій окупаційній адміністрації. Співзвучні висновки про те, що «аріїзація» власності євреїв відігравала значну (часом вирішальну) роль у підтримці багатьох соціальних груп у реалізації Голокосту в Західній Європі, знаходимо в дослідженнях Франка Байора¹⁵, Джеральда Фельдмана та Вольфганга Сейбела¹⁶.

Грабіж та конфіскацію власності євреїв на теренах СРСР досліджував Іцхак Арад. Разом із грабунком з боку німецьких офіційних структур дослідник наголошує на ролі місцевих поліцейських та неєврейських жителів у цьому процесі. У певних випадках власність євреїв могла стати для них нагородою за співпрацю¹⁷. Процес пограбування майна в різних теренах розглядали й інші західні¹⁸ та українські дослідники¹⁹, однак в основному вони аналізують грабіж євреїв окупаційною адміністрацією. Невеликий доробок праць, де висвітлено роль цивільних жителів у грабунку євреїв, представлено дослідженнями Володимира Зілінського, який показав це явище на мікрорівні в м. Самбір²⁰, та Жанні Ковбі, яка розглянула моделі поведінки місцевого населення Східної Галичини під час Голокосту²¹. Крім того, пограбування єврейського майна на прикладі цього регіону досліджувала Анна Вилегала. Згадуючи умови, в які потрапили євреї Східної Галичини та Західної Волині у 1939–1941 рр. під час радянської окупації, дослідниця аналізує факти націоналізації єврейської власності. Таким чином, до приходу нацистів євреїв вже позбавляли їхньої власності²². Однак зазначені праці стосуються дистрикту «Галичина», а не досліджуваного регіону.

¹⁵ Frank Bajohr, «Aryanisation» in *Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany* (New York: Berghahn Books, 2002).

¹⁶ Gerald Feldman, i Wolfgang Seibel, *Networks of Persecution: Business, Bureaucracy, and the Organization of the Holocaust* (New York: Berghahn Books, 2005).

¹⁷ Yitzhak Arad, «Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union», *Yad Vashem Studies* 29 (2001): 109–48; Арад, «Разграбление еврейской собственности», 5–39.

¹⁸ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munich: Oldenbourg, 1996); Avi Beker, *The Plunder of Jewish Property During the Holocaust* (New York: New York University Press, 2001).

¹⁹ Михайло Куницький, «Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)» (Автореф. дис. докт. іст. наук, Переяслав-Хмельницький, 2014); Олексій Гончаренко, «Позбавлення єврейського населення власності в період нацистської окупації Київщини», *Часопис української історії: зб. наук. ст.* 5 (2006): 116–121.

²⁰ Володимир Зілінський, «Пограбування єврейського майна у м. Самборі під час нацистської окупації: аналіз явища на макрорівні», *Голокост і сучасність* 13 (2015): 109–23.

²¹ Ковба, *Людяність у безодні пекла*, 296.

²² Anna Wylegala, «About “Jewish Things”». *Jewish Property in Eastern Galicia During World War II*, *Yad Vashem Studies* 44 (2) (2016): 83–120.

В українській історіографії в географічних теренах Волині тему висвітлюють дослідження Петра Долганова, Андрія Усача, Романа Михальчука. На прикладі трьох містечок Західної Волині (Дубровиці, Корця, Костополя) Петро Долганов показав роль неєврейських жителів у пограбуванні жертв Голокосту. Автор зазначає, що такі дії сприяли «легітимації» геноциду серед місцевого населення та заохочували до колаборації²³. Андрій Усач, розглядаючи роль місцевих винуватців Голокосту в неєврейських усноісторичних свідченнях, вказував на масовість грабунку євреїв під час Голокосту, а бажання збагатитися єврейським майном дослідник визначав чи не найпоширенішим мотивом співучасті місцевого населення у здійсненні Голокосту²⁴.

Питання власності євреїв на прикладі Рівненщини²⁵, привласнення єврейського майна представниками влади та цивільними жителями на прикладі Костопільської міської управи²⁶, контрибуції як форми позбавлення власності євреїв на теренах генеральної округи «Волинь-Поділля»²⁷ розглянув Роман Михальчук. У статті про порятунок мізоцьких євреїв на основі відеосвідчень жертв фонду Шоа проаналізовано шляхи їхнього виживання, зокрема економічний фактор²⁸. Встановлено, що матеріальна власність для євреїв була важливим чинником під час переховування. Не завжди поведінка рятівників по відношенню до жертв була альтруїстичною, адже частина це робила на певний час з матеріальних інтересів, доки в євреїв були матеріальні ресурси. Були й такі сусіди, що влаштовували на жертв Голокосту полювання з метою

²³ Петро Долганов, «Бенефіціари Голокосту: роль “сусідів” у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації», *Місто: історія, культура, суспільство* 9 (2) (2020): 83.

²⁴ Андрій Усач, «“То не німці...”»: місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноісторичних свідченнях», у *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть*, ред. Гелінада Грінченко (Київ: ТОВ «Арт-книга», 2021), 155.

²⁵ Роман Михальчук, «Власність євреїв Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)», *Наукові праці історичного ф-ту Запорізького нац. ун-ту* 36 (2013): 169–173; Роман Михальчук, і Вікторія Зиль, «Економічний аспект Голокосту (на прикладі Рівненщини)», *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців* (Рівне, 2018): 258–260.

²⁶ Роман Михальчук, «Продаж майна жертв Голокосту в Костопільській міській управі», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ* 30 (2018): 209–214.

²⁷ Роман Михальчук, «Контрибуції як форма позбавлення власності євреїв в генеральній округі “Волинь-Поділля”», *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру* (2016): 71–75.

²⁸ Роман Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США», *Пам’ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»* 62 (2021): 226–238.

збагатитися, заволодіти їхнім майном, отримати винагороду, видавши їх окупаційним органам²⁹.

Роль місцевих жителів у примусових практиках нацистів, зокрема участь у привласненні майна жертв Голокосту, описана в книзі о. Патріка Дебуа. Завдяки усним свідченням, зібраним командою Яхад-ін Унум, відклалася інформація про залучення, а подекуди — про винуватість місцевих спостерігачів під час Голокосту, зокрема і на теренах «Волинь-Поділля»³⁰. Дебуа виокремлює спеціальну категорію цивільного населення, виявлену під час його усноісторичного проекту, яку примусово було забрано виконувати брудну роботу (викопування та закопування могил, обшук трупів, перебирання речей, одягу вбитих тощо). Під час виконання таких видів робіт інколи ці люди мали можливість заволодіти майном жертв, а подекуди окупанти самі дозволяли це робити за виконання брудної роботи. На прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля» становище цивільного населення та специфіку роботи, яку воно було змушено виконувати, проаналізовано в одній з наших попередніх статей³¹.

Використані в дослідженні джерела дають можливість вивчати проблему з погляду різних груп: жертв, катів та неєвреїв — свідків подій.

Спогади жертв Голокосту (євреїв) та свідків (неєвреїв) представлені відеокolleкціями Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США³², відеокolleкцією Яхад-Ін Унум³³, а також колекцією аудіосвідчень очевидців Голокосту в селищі Мізоч Рівненської обл., яких було опитано автором у 2016 р.³⁴

²⁹ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 226–238.

³⁰ Patrick Desbois, *In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets* (New York: Arcade Publishing, 2018).

³¹ Roman Mykhalchuk, «“Small death jobs”: the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum)», *East European Historical Bulletin* 15 (2020): 157–165.

³² Відеокolleкція містить понад 52 тис. свідчень тих, хто пережив Голокост, та тих, хто рятував жертв нацизму, а також ромів, гомосексуалістів, свідків Єгови, опитаних у 56 країнах світу. Створена завдяки проекту американського кінорежисера Стівена Спілберга в 1994 р.

³³ Відеокolleкція містить близько 7,4 тис. свідчень очевидців масових вбивств під час Другої світової війни єврейського та ромського населення у 8 країнах (Білорусь, Литва, Молдова, Польща, Росія, Румунія, Україна, колишня Югославська Республіка Македонія) і постійно поповнюється. «Яхад-ін Унум» (означає «разом»), створена в 2004 р. у Франції католицьким священиком о. Патріком Дебуа, ідентифікувала понад 2,4 тис. місць масових розстрілів.

³⁴ У 2016 р. автор здійснив опитування про Голокост у селищі Мізоч (Рівненська обл.) близько двох з половиною десятків респондентів — місцевих неєврейських жителів (у цій статті використано сім із них). Детальніше див.: Роман Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами

Актуальність використання усних свідчень зумовлена тим, що офіційні німецькі та радянські документи не можуть повною мірою висвітлити процес розкрадання єврейського майна цивільними жителями. Якщо вказані джерела містять інформацію про контрибуцію, пограбування, націоналізацію та привласнення майна євреїв німецькою адміністрацією, поліцейськими, то факти грабунку цивільним населенням трапляються у край рідко. Натомість розповіді жертв та свідків подій є тим джерелом, де такі акти висвітлені найбільш повною мірою. Саме тому усна історія лишається такою важливою в запропонованому дослідженні.

Однак усні свідчення є суб'єктивними джерелами, які мають певні особливості та потребують критичного підходу. Пережитий людський досвід наявний у первинних (ретенція) або вторинних (репродукція) спогадах. У дослідженні важливо визначити їхню достовірність через взаємне порівняння, залучення для перехресного аналізу. Спосіб перехресного аналізу передбачає, що цитати з інтерв'ю та інформація, що міститься в них, підлягають «зв'язуванню» з відомостями інших джерел, що й становить сутність перехресної критики та аналізу³⁵.

Якщо враховувати, що основні події Катастрофи в досліджуваному регіоні відбувалися в 1942 р., то середній вік свідка з відеокolleкції Яхад-ін Унум (у переважній більшості це дитячі спогади), становив 15 років. Однак загалом віковий діапазон коливався від 9 до 31 років. Схожа ситуація і зі свідченнями колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. Щодо гендерної складової, то у відеокolleкції Яхад-ін Унум свідки представлені майже паритетно з невеликою перевагою чоловіків — 53% і 47%. У колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії, навпаки, більше представлені жінки — 61,5% і лише 38,5% — чоловіки.

При аналізі усних розповідей слід враховувати вікові та психологічні особливості свідків. Адже одним на момент Трагедії могло бути 6, іншим — 15, а ще іншим — 30 років, що відбивалося на сприйнятті пережитого досвіду та оціночних суджень, рефлексій та могло впливати на рівень достовірності інформації в інтерв'ю. Зважаючи на складність теми насильства, історична достовірність може бути нівельована

усноісторичного проекту у липні-серпні 2016 р.)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ* 29 (2017): 265–274.

³⁵ Гелінада Грінченко, Ірина Реброва, та Ірина Романова, «Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України)», *Український історичний журнал* 4 (2012): 180.

свідченнями очевидців як результат отриманої психологічної травми. Зокрема, під час інтерв'ю в оповідачів спостерігалось своєрідне бажання відмежуватися від жаклих подій. У таких випадках вони ніби хотіли сказати: «це не ми», «ми не причетні», «ми такого не робили», «якщо хтось це і робив – то інші»³⁶. Уважний аналіз та ретельне прочитання таких свідчень може бути підставою для формулювання інших висновків, ніж факти, про які говорять свідки³⁷.

Однією з переваг відеосвідчень є можливість візуально аналізувати поведінку оповідача, що інколи промовляє красномовніше за слова. Контент названих усноїсторичних колекцій дозволяє говорити про потужний потенціал їх використання в дослідженні Голокосту, де наявна ексклюзивна інформація, яка не зустрічається в інших офіційних джерелах³⁸. Зокрема, на прикладі відеоматеріалів Яхад-ін Унум свідчення очевидців становлять 3 умовні групи: 1) свідчення непрямих свідків, які не бачили вбивства, але чули про це з розповідей інших; 2) свідчення безпосередніх свідків, які були присутні під час убивства; 3) свідчення «small death jobs» – людей, що примусово виконували роботи на місці вбивства³⁹. Свідчення останньої категорії найцінніші, адже ці люди не лише бачили, а й брали участь у самому процесі⁴⁰.

Німецькі документи, опубліковані Олександром Кругловим про вбивство рівненських євреїв у Сосонках у листопаді 1941 р., надають

³⁶ Наприклад, намаганням виправдати себе чи «своїх» могли бути такі слова: «наше село не ходило [купувати єврейське майно], а ходили з окраїни» (див.: Архіви Яхад-ін Унум (далі – Архіви YIU), свідчення № 126B).

³⁷ Наприклад, одна свідок говорила, що після розгрому гетто в Домачеві німці дозволяли брати одяг з гетто, але «ніхто нічого не брав – боялися». Однак в іншому епізоді інтерв'ю вона розповідала, як з матір'ю ходила в гетто і взяла собі щось з речей (Архіви YIU, свідчення № 135B). У свідченнях очевидця із Серників вказувалося, що було мало людей, які купували одяг вбитих євреїв, а купувати їхали із сусідніх сіл. А в іншій частині інтерв'ю свідок стверджувала, що продавали речі «нашим людям» (Архіви YIU, свідчення № 544U).

³⁸ Наприклад, о. Патрік Дебуа виявив роль в усноїсторичному опитуванні свідків категорії примусових працівників серед місцевого населення в реалізації планів Голокосту – «small death jobs». Цих людей він називає «невидимою групою», яка склала одне з головних відкриттів проєкту «Яхад-ін Унум» (Patrick Desbois, «The witnesses of Ukraine or evidence from the ground: the research of Yahad-In Unum», *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives* (2013): 96.

³⁹ Патрік Дебуа, *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту* (Київ: Дух і Літера, 2011), 101–102.

⁴⁰ Так, процес масового вбивства вимагав залучення значної кількості цивільних осіб, яка була насильно реквізована для примусових робіт – виконання допоміжних функцій під час здійснення Голокосту. О. Патрік Дебуа виявив понад 20 видів робочих «small death jobs». Зокрема, серед них були: копачі (могильники), транспортери, перевізники тіл, сортувальники одягу, продавці одягу, прибиральники могили та ін. (Desbois, «The witnesses of Ukraine», 96–97).

можливість побачити Голокост очима винуватців⁴¹. Наявна в них інформація свідчить не лише про факт «вирішення єврейського питання» представниками різних німецьких формувань та поліції, а й про участь місцевих цивільних мешканців у привласненні майна на місці страти. Ліквідацію та грабунок гетто в Мізочі описує невідомий член ОУН у власному щоденнику, де він рефлексував щодо вбивства євреїв та процесу пограбування місцевого гетто⁴². Зокрема, його опис грабунку гетто місцевими жителями після пожежі в мізоцькому гетто надає схвальні оцінки ліквідації євреїв. Велика роль у пограбуванні відводилася жінкам: «Не одна баба вмивається потом, несучи на плечах хуру різного жидівського шмаття»⁴³.

В обласних українських архівах, в архівосховищах Служби безпеки України (архівно-кримінальні справи на засуджених) наявна інформація про грабунок євреїв поліцейськими та цивільними жителями. Наприклад, один із членів поліції зізнався, що здійснював грабіж у квартирах євреїв, а награвоване майно передавав своїй дружині⁴⁴. Інший приклад – швачка рівненської майстерні, яка мала контакти з німецькими окупантами, мала можливість грабувати квартири євреїв Рівного разом зі своїм чоловіком⁴⁵. Жінку засуджено до вищої міри покарання.

Факти пограбування розкриваються в мемуарах та спогадах євреїв, зокрема, Варвари Барац з Рівного⁴⁶, Олександра Левіна з Рокитно-го⁴⁷, Майкла Дімента зі Свинох⁴⁸. До цієї групи джерел слід віднести

⁴¹ Александр Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов», *Голокост і сучасність* 11 (2012): 104–165.

⁴² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83. Щоденник невідомого члена ОУН, мешканця Дерманя, про знищення євреїв Мізоча та повстання в місцевому гетто, 40 аркушів.

⁴³ ДАРО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83, арк. 11 зв.

⁴⁴ Архів Управління Служби Безпеки України в Рівненській області (далі – АУ СБУ РО), ф. 4, спр. 2656, арк. 19–20.

⁴⁵ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 10424, арк. 23–23 зв.

⁴⁶ Варвара Барац, *Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны* (Москва: Арт-Бизнес-Центр, 1993).

⁴⁷ Александр Левин, «Негаснущие свечи Холокоста», у *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы*, кн. 2, ред.-уклад. Борис Забарко (Киев, 2007), 288–289.

⁴⁸ Майкл Дімент, *Самотній вигнанець. Щоденник про Свинохи та гетто в Локачах* (Київ: УЦВІГ, 2016).

Меморіальні книги пам'яті (Рівне⁴⁹, Мізоч⁵⁰). Наявність таких різновидових джерел певною мірою дозволяє здійснити дослідження.

Практики набуття єврейської власності

Набуття єврейської власності неєврейськими жителями відбувалося через сукупність практик і способів, які були офіційними та неофіційними. Також їх можна класифікувати за методами як квазілегальні (санкціоновані та регульовані окупаційною владою) й нелегальні. Дозволені та санкціоновані владою практики зводилися до купівлі/продажу, а також передачі майна владними інституціями та суспільними організаціями для найбільш бідних та упосліджених місцевих жителів на безкоштовній основі. Значна частина з них скористалася шансом поліпшити свої матеріальні умови. Водночас офіційний дозвіл влади неєврейським жителям на право володіти майном убитих виглядав обопільною співпрацею. Люди, які купували такі речі, знали, що вони належали вбитим євреям, і таким чином це виглядало пасивною згодою щодо легітиматії владних дій по відношенню до жертв Голокосту. Автором дослідження було проаналізовано офіційні практики набуття (купівлі) майна жертв Голокосту на прикладі Костопільської міської управи (терени сучасної Рівненщини)⁵¹, тому в цій статті увага буде зосереджена на неофіційних та напівофіційних практиках привласнення майна євреїв місцевими жителями.

Неофіційні практики полягали в заволодінні матеріальних цінностей без узгодження дій з владою. Інколи цей процес відбувався за згодою євреїв (бартер), однак частіше — без неї. Інколи важко встановити. У деяких випадках представники влади на власний розсуд вирішували, давати можливість чи ні неєврейським жителям заволодіти майном жертв. Важливу роль тут відігравала готовність останніх до співпраці. Часто лояльність жителів до владних структур вирішувала питання їхнього забезпечення єврейським майном або значно підвищувала шанси на це.

Привласнення майна євреїв у перші дні окупації

Однією з перших можливостей скористатися безпорадним становищем євреїв та їх пограбувати з'явилася в перші дні окупації та під

⁴⁹ «The Holocaust (Меморіальна книга Рівного)», дата звернення липень 21, 2021, <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html#Page529%20-%20Дата%20доступу>.

⁵⁰ «Меморіальна книга Мізоча», дата звернення липень 21, 2021, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html>.

⁵¹ Михальчук, «Продаж майна жертв Голокосту», 209–214.

час погромів⁵². Історики зазначають, що стихійні погроми в Україні та Білорусії в тимчасовий період між відступом Червоної армії та окупацією нацистами великою мірою були спрямовані проти єврейської власності, ніж на самих євреїв⁵³. Такі дії супроводжувалися не лише побиттям, гвалтуванням, пограбуванням, а й вбивствами. Як зазначав дослідник Карел Беркгоф, особливо вразливими перед насильством з боку місцевого населення виявилися євреї Західної Волині⁵⁴. За даними Шмуеля Спектора, євреїв грабували щонайменше у 27 містечках і селах регіону. Дослідження Джарета Мак-Брайда розширює кількість таких населених пунктів до 42⁵⁵. А Девід Сезарані відзначає, що погроми на Волині забрали приблизно 500 життів єврейських чоловіків і жінок⁵⁶.

Жителі краю не лише грабували євреїв, а й повідомляли про них німцям, вказуючи на будинки, де вони проживали (наприклад, у Клевани⁵⁷). Процес грабунку єврейського майна міг відбуватися під час короткого вакууму влади, коли радянська влада вже покинула міста, але німецька адміністрація ще не встановила в них свій контроль. Наприклад, окупація нацистами Камінь-Каширська відбулася 28 червня 1941 р., але ще 26 червня 1941 р., коли радянська влада покинула місто, багато селян із сусідніх сіл пограбували єврейські магазини, а під час погрому було вбито 2 євреї⁵⁸. Ініціатива в погромах після окупації німцями могла бути викликана як новою владою, так і місцевими

⁵² Зокрема, див.: Witold Mędykowski, *W cieniugigantów: Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012); Andrzej Zbikowski, «Local Anti-Jewish pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941», у *The Holocaust in the Soviet Union: studies and sources on the destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR. 1941–1945*, ed. Lucian Dobroszycki, i Jeffrey Gurock (NY; London: M. E. Sharpe, 1993), 173–179; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990); Wendy Lower, «Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons», *Journal of Genocide Research* 13 (3) (2011): 217–246; Александр Крулгов, «Погромы в восточной Галиции лета 1941 года: организаторы, участники, масштабы и последствия», *Проблеми історії Голокосту* 5 (2010): 56–73; Карел Беркгоф, *Жива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: Критика, 2011).

⁵³ Dean, «Local Collaboration», 125.

⁵⁴ Беркгоф, *Жива розпачу*, 66.

⁵⁵ Jared Graham McBride, «“A Sea of Blood and Tears”: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944» (PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014), 128.

⁵⁶ David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949* (New York: St. Martin's Press, 2016), 374.

⁵⁷ Wendy Lower, «Anti-jewish violence in Western Ukraine, summer 1941: varied histories and explanations», *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives* (2013): 148.

⁵⁸ Martin Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, т. 2 (Washington: Indiana University Press, 2012), 1376.

жителями, а часто це були взаємодоповнюючі речі⁵⁹. Якщо перші розглядали такі дії як один із засобів поступового вирішення «єврейського питання», то місцеві жителі — як спосіб грабунку. Особливо багато погромів у населених пунктах генеральної округи «Волинь-Поділля» фіксується в липні 1941 р.⁶⁰ Крім того, саме встановлення окупаційної влади нерідко супроводжувалося нищенням та грабунком будівель, підприємств, магазинів євреїв. До таких дій інколи приєднувалися місцеві жителі⁶¹. У цьому контексті Мартін Дін вказує, що стихійні реакції місцевого населення після прибуття німців, мотиви осіб і значення єврейської власності для отримання підтримки антиєврейських заходів посилюють наше розуміння динаміки геноциду. Важливо пам'ятати, що для Голокосту потрібні були не тільки центральні плани, але й реальні люди на місцевому рівні⁶².

Пограбування гетто та єврейських будинків

Пік активності в набутті єврейської власності серед жителів краю спостерігається у зв'язку із вимушеним переселенням євреїв у гетто, а також коли вони покидали будівлі гетто під час «остаточного розв'язання єврейського питання». Частину будинків євреїв займали місцеві жителі та представники влади, решта — були пограбовані та зруйновані.

Один з випадків грабунку єврейських будівель ілюструє повоєнна кримінальна справа, що висвітлює роль цивільних осіб у м. Рівне в процесі пограбування євреїв міста. Рідкісність цього випадку в тому, що зазвичай у джерелах такої категорії підсудними є колаборанти з числа представників української поліції тощо, а не цивільні жителі. Так, 25 травня 1944 р. засуджено до вищої міри покарання, а 2 вересня

⁵⁹ Наприклад, у Корці в погромі брали участь українці, а в Дубно — німці з українцями (Zbikowski, «Local Anti-Jewish pogroms», 177).

⁶⁰ Наприклад, у Кременці 3 липня 1941 р., коли німці зайняли місто, під час погрому українці вбили 130 євреїв, а їхні магазини були пограбовані. У Ланівцях після окупації міста 3 липня 1941 р., під час погрому зі згвалтуваннями, організованому українськими антисемітами, вбито 60 євреїв, а єврейські будинки розграбовані. У Ратно на початку окупації відбулося розграбування єврейського майна місцевими українцями з сіл, у ході якого був убитий один єврей. 6 липня 1941 р. місцеві українські селяни в Ратно організували погром з масовими пограбуваннями та вбивствами. Після окупації підрозділами Вермахту Шумська 2 липня місцеві українці грабували єврейські будинки, незважаючи на публічні оголошення, що це заборонялося. Через кілька днів ними ж організовано погром, під час якого євреї, які намагалися себе захистити, були вбиті та ін. (Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 1395, 1402, 1456, 1480).

⁶¹ Наприклад, коли під час окупації Великих Межиріч німці пограбували єврейські будинки, місцеве населення з місця грабунку брало собі одяг (Архіву УІУ, свідчення № 1422У).

⁶² Dean, «Local Collaboration», 134.

1944 р. розстріляно Горник Люсю Йосипівну. В обвинувальному висновку вказано, що в 1941 р. жінка разом із німецькими загартниками грабувала радянських громадян і надавала практичну допомогу німецьким каральним органам в арештах комуністів, комсомольців і радянських полонених у м. Рівне⁶³. Під час німецької окупації Люся Горник працювала в швейній майстерні, мала можливість грабунку євреїв Рівного. Серед речей, які привласнила, — кілька крісел, 2 швейні машинки. Її чоловік після розстрілу євреїв Рівного взяв золотий годинник, браслет, золоте кільце та ліжко. Крім того, свідок М. Довгань стверджувала, що підсудна їй особисто розповідала, що вони з чоловіком в одній з квартир єврейської сім'ї знайшли золото з американськими доларами та іншими золотими речами (браслети, годинники, обручки). Сама Горник зізналася, що її чоловік після розстрілу рівненських євреїв ходив по квартирах жертв у пошуках золота, та бачила в нього 12 доларів, 5 золотих п'ятірок, годинник і пальто. За те, що він дав їй лише один годинник і пальто, вона з ним навіть посварилася⁶⁴.

Під час переселення в гетто євреям заборонялося брати велику кількість речей, тому велика її частина ставала власністю місцевих жителів та окупантів⁶⁵. Крім того, наявні факти, коли неєврейські жителі, яких євреї просили допомогти в транспортуванні їхнього майна в будинки гетто, намагалися привласнити їхнє майно⁶⁶.

Аналогічний процес грабунку єврейських будівель відбувався після розгрому гетто. Наявні джерела дають можливість аналізувати це питання з позиції різних (усіх) сторін процесу геноциду: жертв, спостерігачів, катів. Свідчення останньої категорії представляє «Щоденник невідомого члена ОУН, мешканця Дерманя, про знищення євреїв Мізоча та повстання в місцевому гетто», де описано грабунок гетто місцевими жителями і загалом даються схвальні оцінки ліквідації євреїв у Мізочі. Зокрема, у щоденнику згадується про жінок, які клунками носили

⁶³ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 10424, арк. 34.

⁶⁴ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 10424, арк. 23–23 зв.

⁶⁵ Грабунок єврейських будинків розпочинався відразу, як євреї з них переселялися в гетто. Як тільки зачинилися ворота гетто в Новій Ушиці, куди переселилися євреї у вересні 1941 р., поліція та місцеві мешканці увірвалися до єврейських будинків і крали все, що могли (Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 1433).

⁶⁶ Рівненська єврейка Варвара Барац згадувала, що коли перевозила речі в гетто, перевізник скористався безпорадним становищем жінки. Спочатку за перевіз він зажадав 25 марок, а коли привіз — ще 10 марок. А сам він брав у квартирі все, що хотів, незважаючи на зауваження власниці (Барац, *Бегство от судьбы*, 43–44).

єврейські речі, зазначається, що «не один розживеться добром набраним»⁶⁷. Спогади жертв доповнюють інформацію неєвреїв-спостерігачів. Вони більш емоційні — передають не лише тугу за втраченим майном, а й власні рефлексії та оцінки дій сусідам, що здійснювали пограбування, називаючи їх «сараною», «експертами» в пограбуванні тощо⁶⁸.

Грабунки в гетто стали масовим явищем. Загалом історики зауважують, що грабіжників манив туди стереотип про «єврейське золото», заховане в кожному єврейському будинку — у підвалах, потаємних кімнатах, спеціальних нішах у стінах, печах, під порогами⁶⁹. При чому брали все — від дрібниць до великогабаритних речей. В Озерянах, за спогадами свідка, знімали двері, забирали рогату худобу, коней, швейні машинки, а великогабаритні меблі вивозили кінями⁷⁰. Характерна ознака грабунку залишеного євреями майна після ліквідації гетто — участь у ньому селян із сусідніх сіл⁷¹.

Дані про пограбування гетто після ліквідації підтверджуються не лише задокументованими у джерелах словами свідків⁷², а й світлинами. Дітер Поль у своєму дослідженні подає фото з підписом: «місцеві

⁶⁷ У Щоденнику автор описує процес грабунку гетто місцевими мешканцями в Мізочі під час його ліквідації та пожежі: «Починають очищати будинки, які ще не згоріли. Не одна баба вмивається потом, несучи на плечах хуру різного жидівського шмаття. Так, у печці, де конають жида, хисткий бачить рай. Ще ворушить членами свого тіла, а мужик вже стягає з нього лахміття і залишає його голого... Не один розживеться добром набраним» (ДАРО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83, арк. 11 зв.).

⁶⁸ У Меморіальній книзі Рівного свідок порівнює грабіжників із сараною, що поширювалася на єврейські будинки. У незаконному привласненні майна брали участь бідні і багаті, освічені і прості люди. Багато з них не змогли винести награване в руках, тому возили кінями. Поляків та українців, які грабували гетто, названо «експертами» у цьому питанні («The Holocaust (Меморіальна книга Рівного)»). Єврей Олександр Левін з Рокитного згадував, що селяни після розгрому гетто сокирами розбивали стіни в пошуках захованих цінностей, — «перетворилися в справжніх мародерів» (Левін, «Негаснущіє свічки Холокоста», 288–289). Майкл Дімент у своєму щоденнику описав грабунки гетто в Торчині: «...я потрапив у гетто, але воно було порожнє, усі будинки — порожні. Поліція та селяни забирали меблі. Селяни перекладали кращі речі до своїх возів, а решту складали окремо. Різні домашнє начиння, як-от постільну білизну, також складали окремо... У будинках усе перевернуто, розкидано і потрощено» (Дімент, *Самотній вигнанець*, 99–100).

⁶⁹ Ольга Белова, і Владимир Петрухин, «Еврейский миф» в славянской культуре (Москва: Мости культуры, 2007), 311–313.

⁷⁰ Архіви YIU, свідчення № 1463U.

⁷¹ Наприклад, у гетто Озеряна (Архіви YIU, свідчення № 1463U), гетто в Серниках (Архіви YIU, свідчення № 544U), гетто Гориньград (Архіви YIU, свідчення № 1402U), гетто у Столині (Архіви YIU, свідчення № 195B), гетто в Мізочі (архів автора, інтерв'ю з Ганною Германюк (6 серпня 2016 р.); архів автора, інтерв'ю з Терентієм Германюком (30 липня 2016 р.); архів автора, інтерв'ю з Марією Литвиненко (8 серпня 2016 р.)).

⁷² Наприклад, свідок із Великих Межиріч згадувала, що коли євреї пішли з гетто, ніхто будинки не охороняв, «тоді страшно робилося, подушки, пір'я все кругом валялося, порозкидано було» (Архіви YIU, свідчення № 1422U).

мешканці Луцька грабують гетто після його ліквідації 3 вересня 1942 р.»⁷³ (Фото 1).

Фото 1. Місцеві мешканці Луцька грабують гетто після його ліквідації 3 вересня 1942 р.

Після ліквідації гетто збереження звільнених будівель від розкрадання та руйнації неєврейськими жителями стало реальною проблемою для місцевої влади. Незважаючи на те, що їх «запечатували», закривали з метою запобігти проникненню грабіжників, забезпечували охороною, ці будівлі почали притягувати багатьох. Як зазначав свідок з Олики про грабіжників гетто — «таких людей завжди вистачало»⁷⁴. Свідчення очевидців описують цей процес так: «І речі брали, і доми розібрали»⁷⁵, «хто хотів мебелі, а хто там підлогу зривав, брав дошки. Одним словом — що хотів — то те й брав»⁷⁶ тощо. Цивільні жителі не лише привласнювали знайдені речі в гетто, а й руйнували та розбирали

⁷³ Дітер Поль, «Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації в Рейхскомісаріаті Україна», у *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, та Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 84.

⁷⁴ Архіви YIU, свідчення № 1773U.

⁷⁵ Архіви YIU, свідчення № 1398U.

⁷⁶ Архіви YIU, свідчення № 840U.

колишні єврейські будівлі для своїх потреб, зокрема на дрова⁷⁷. У Гориньграді зафіксовано випадки, коли мешканці сусіднього села Микулин розбирали та човнами перевозили «жидівські хати», бо їм німці повністю спалили село⁷⁸.

Інформацію про грабунок будинків колишнього гетто надають майже всі управи, на території яких існували гетто. Наприклад, у звіті про діяльність районної управи в Острозі за лютий 1943 р. голова Острозького району Іван Мотренко повідомляв рівненського гебітс-комісара д-ра Беєра, що на території колишнього гетто забезпечено від розкрадання та знищення 30% будівель⁷⁹. Зі звіту було зрозуміло, що управа не справлялася з охороною будівель гетто. За той же місяць лютий 1943 р. в цілях недопущення нищення домів колишнього гетто проведено забивку дверей та вікон будинків, а сторожі міської управи чергували вночі й удень, не допускаючи розкрадання. Уже за березень 1943 р. в аналогічному звіті знаходимо інформацію, що сторожі міста чергували вночі й удень по троє на кожну зміну, не допускаючи грабунку гетто⁸⁰. У квітні 1943 р. робота з охорони будівель гетто тривала⁸¹. Однак очевидно від таких дій результати не дали потрібного ефекту, адже в звіті Острозької районної управи за червень 1943 р. вказувалося про наявність людей, які «розтягують будинки, як і в гетті, так і в поза геттом на опалення»⁸².

Загрозливих масштабів пограбування будинків колишнього гетто набули в Корецькому районі. Голова Корецької районної управи вказував коменданту міліції на те, що розкрадання будинків на «жидівській дільниці» «набрало жажливих розмірів». Визнаючи себе безсилим, зазначав: «Мої засоби боротьби з крадіж'ю не дають потрібних наслідків» і тричі просив забезпечити охорону. Пропонував робити засідки кожні 3–4 дні, а виявлених злочинців відправляти на примусові роботи (Фото 2)⁸³.

Також не справлялася з мародерами Дубровицька міська управа, яка неодноразово в січні та лютому 1943 р.⁸⁴ вказувала про це поліції.

⁷⁷ Про такі випадки див. зокрема, свідчення про Варковичі (Архіві YIU, свідчення № 1396U), Мокрово (Архіві YIU, свідчення № 237B), Боремель (Архіві YIU, свідчення № 1337U), Купель (Архіві YIU, свідчення № 857U) та ін.

⁷⁸ Архіві YIU, свідчення № 1402U.

⁷⁹ ДАРО, ф. Р. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

⁸⁰ ДАРО, ф. Р. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 62–63.

⁸¹ ДАРО, ф. Р. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 76–78.

⁸² ДАРО, ф. Р. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 98.

⁸³ ДАРО, ф. Р. 48, оп. 1, спр. 11, арк. 200.

⁸⁴ ДАРО, ф. Р. 293, оп. 2, спр. 5, арк. 87, 100.

Врешті, управа зазначала, що в разі невиконання обов'язків поліцією вона знімає з себе відповідальність за охорону будинків⁸⁵.

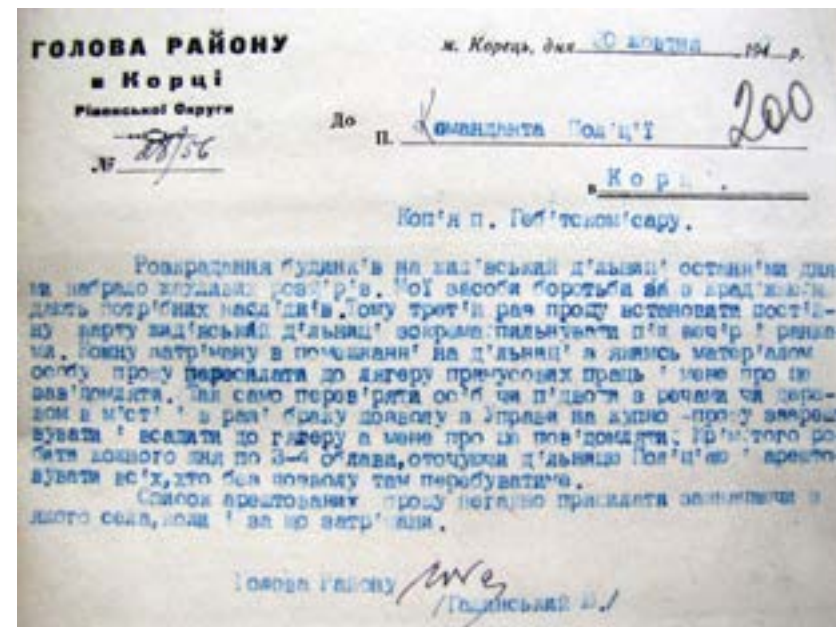

Фото 2. Лист голови Корецької районної управи Ю. Галицького коменданту поліції м. Корця від 20.IV.1942 р. про розкрадання будинків колишнього гетто, потребу встановити охорону і покарання грабіжників

В окремих випадках наплив очочих нажитися на єврейському майні не припинявся навіть під страхом смерті. У Рожищах, незважаючи на оголошення, що грабунок єврейських речей буде каратися смертю, цивільне населення продовжувало грабіж. Як зазначав секретар управи Василюк, щоб не допустити людей до гетто, шуцмани районної управи «були змушені до вживання зброї»⁸⁶.

Єврейське майно після вбивства власників

Масові акції вбивства євреїв стали причиною вивільнення значних матеріальних ресурсів жертв. Місцеві неєврейські жителі отримали можливість заволодіти ними, коли євреїв вели на розстріл, на місці страти, після розстрілу тощо. Шлях жертв геноциду до місця страти був

⁸⁵ ДАРО, ф. Р. 293, оп. 2, спр. 5, арк. 100.

⁸⁶ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р 76, оп. 2, спр. 1, арк. 121.

місцем, де неєврейські жителі мали можливість привласнити їхні речі. Зазвичай євреї мали при собі цінності, адже під час таких «акцій переселення» окупанти дозволяли, а інколи й наказували брати з собою цінні речі та запас продуктів на кілька діб. Наприклад, у Рівному в останню подорож євреям дозволялося брати багаж до 16 кг⁸⁷. На світилинах можна побачити речі (клунки), які вони несли з собою 6 листопада 1941 р. по дорозі до урочища «Сосонки» (Фото 3, 4)⁸⁸.

Інколи, розуміючи безвихідь свого становища, євреї позбувалися власних речей, аби «німцям не дісталися», викидаючи їх по дорозі⁸⁹. Таким чином, місцеві спостерігачі отримували шанс заволодіти ними. У селах часто це були діти, які неподалік пасли худобу⁹⁰, не замислюючись про можливі негативні наслідки своїх дій⁹¹.

На місці страти євреїв привласнити майно жертв мали можливість цивільні, яких о. Патрік Дебуа назвав «small death jobs»⁹². Це були робітники, примусово забрані для виконання в процесі вбивства різних видів робіт — викопування та закопування могил, доставки жертв до місць страти, збору та продажу єврейського одягу, майна, пошуку єврейських цінностей тощо⁹³. До виконання «small death jobs» залучались цивільні — переважно мешканці населених пунктів, у яких проходили акції екстермінації євреїв (сусіди), а також радянські військовополонені та в'язні нацистських тюрем. Вони не були поліцейськими чи колаборантами. Найчастіше це були молоді чоловіки та жінки, діти чи підлітки, яких примусово забирали з дому озброєні люди⁹⁴. Слід зазначити, що під час війни в селах не вистачало робочої сили, адже дорослі чоловіки

⁸⁷ Наприклад, під час такого «переселення» в Рівному (акції в «Сосонках») у листопаді 1941 р. дозволялося брати запас продуктів на 3 дні, про що свідчили євреї Розенберг Едуард Георгійович (Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. 7021, оп. 71, спр. 40, арк. 11 об.), Раблинська Емілія Яківівна (ДАРО, ф. Р. 534, оп. 1, спр. 4, арк. 210–211). Із собою дозволялося брати 16 кг багажу (Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно», 109).

⁸⁸ Bundesarchiv (далі — BArch), ф. В 162, спр. 04229, арк. 4; спр. 04231, арк. 6.

⁸⁹ Наприклад, за словами свідка, у Тучині дорога, по якій вели євреїв на розстріл, була встелена радянськими грошима: «Мільйони грошей лежали по дорозі» (Архіви YIU, свідчення № 1386U).

⁹⁰ У Мізочі свідок пригадував, що діти-пастухи збирали коштовності, викинуті євреями в р. Стубелка під час акції в жовтні 1942 р. (Архіви YIU, свідчення № 574U).

⁹¹ Свідок з Радивилова згадувала, що коли їй було 9 років, за мішечком із золотом, який викинула єврейка, вона навіть пірнула в річку. Однак це побачив поліцейський і забрав «здобуток» (Архіви YIU, свідчення № 1483U).

⁹² Desbois, «The witnesses of Ukraine», 96. Докладніше про «small death jobs» та їхню роль у нацистських планах здійснення Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» див.: Mykhalchuk, «Small death jobs», 157–165.

⁹³ Desbois, «The witnesses of Ukraine», 96–97.

⁹⁴ Дебуа, *Хранитель спогадів*, 109.

Фото 3, 4. Євреї Рівного зі своїм майном вирушають в Сосонки, 6 листопада 1941 р.

могли перебувати на фронті, в армії, у підпіллі та ін. Тому траплялися непоодинокі випадки, коли це змушували робити жінок⁹⁵.

Один з прикладів таких робітників — полонений Яків Павленко, якого змусили бути сортувальником речей на місці вбивства рівненських євреїв у листопаді 1941 р. Його попередили, що за привласнення єврейського одягу винні будуть розстріляні. Однак було холодно і коли Павленко попросив з єврейських речей собі светр, то отримав на це дозвіл⁹⁶.

Зібрані з місць страти речі доставляли в пункти зберігання та продажу. У Рівному такі речі, за свідченнями єврейки Варвари Барац, звозили в синагогу⁹⁷. У Бундесархіві збереглися світлини такого перевезення (Фото 5)⁹⁸.

Фото 5. Перевезення майна розстріляних євреїв до пункту зберігання

Інколи таких працівників винагороджували і вони отримували єврейські речі напівофіційно (адже майно належало державі). У Варковичах робітникам, які закопували євреїв, дозволили взяти єврейські речі⁹⁹. За словами свідка з Тучина, його батьку, який закопував місце

⁹⁵ Наприклад, закопування могил євреїв, як було в Пінську (Архіви YIU, свідчення № 176B); Mykhalchuk, «Small death jobs», 162.

⁹⁶ USC Shoah Foundation Visual History Archive (далі — USC SFI VHA), свідчення № 1561.

⁹⁷ Барац, *Бегство от судьбы*, 37.

⁹⁸ VArch, ф. В 162, спр. 04239, арк. 13.

⁹⁹ Архіви YIU, свідчення № 1396U.

масового вбивства євреїв, дали одяг, бо в його сім'ї було багато (десять) дітей¹⁰⁰. В окремих випадках працівникам «small death jobs» вдавалося не лише отримати єврейські речі, а й дати можливість скористатися такою нагодою іншим жителям. Наприклад, у Четвертні, за спогадами свідка, чоловіки, що закопували ями, переказували іншим людям, що вони можуть брати собі єврейські речі¹⁰¹. Така можливість також була надана жителям Мізоча — одяг, що лежав у рівчаку, зі слів свідка, давали вибирати людям¹⁰². Серед світлин екстермінації мізоцьких євреїв існують дві, на яких видно хаотично розкиданий одяг поряд із жертвами (Фото 6, 7)¹⁰³.

Фото 6. Роздягнуті перед стратою єврейські жінки та діти в Мізочі, 14 жовтня 1942 р.

Звісно, що «small death jobs» не були єдиною групою, що привласнювала єврейське майно з місць страти. Це робили і цивільні особи не з числа задіяних у такій роботі. Німець Ганц Пільц згадував, що через 10 днів після вбивства рівненських євреїв він був на місці розстрілу 16 листопада 1941 р. і фотографував українців, які там шукали

¹⁰⁰ Архіви YIU, свідчення № 1387U.

¹⁰¹ Архіви YIU, свідчення № 1475U; Mykhalchuk, «Small death jobs», 163.

¹⁰² Архіви YIU, свідчення № 574U.

¹⁰³ United States Holocaust Memorial Museum arkiv, фото № 17876, 17877.

Фото 7. Роздягнуті перед стратою єврейські жінки та діти в Мізочі, 14 жовтня 1942 р.

Фото 8–11. Пошук місцевими жителями речей, цінностей на місці розстрілу рівненських євреїв у «Сосонках» у листопаді 1941 р.

цінностей¹⁰⁴. Зокрема, на світлинах видно людей та жінку, яка приміряє взуття, знайдене на місці страти (Фото 8–11)¹⁰⁵.

Привласнювати речі євреїв цивільним жителям було легше, коли це дозволяли окупанти¹⁰⁶, а також коли існували споріднені зв'язки з ними (чи представниками влади). Наприклад, житель Серників надягнув на себе піджак з єврейського одягу, коли вантажив речі з місця страти, і мав бути розстріляним, адже це побачив німець. Однак родичем цього жителя виявився комендант Серників і його відпустили¹⁰⁷. Співпраця осіб із представниками влади на основі родинних зв'язків прослідковується і в інших прикладах. Житель Хрінників вивозив з гетто речі (меблі, подушки, перини) та носив одяг євреїв, який йому давав його брат — поліцейський. Змушуючи євреїв роздягатися під час масового розстрілу, одяг забирав собі. Потім жінка відпирала одяг від крові і його продавали¹⁰⁸. Інший факт, коли майно євреїв переходило до цивільних від поліцейських, — передача його родичам, дружині¹⁰⁹.

Слід зазначити, що речі вбитих євреїв на місці розстрілу цікавили місцевих жителів як відразу після акцій вбивства¹¹⁰, так і після завершення війни в роки радянської влади¹¹¹ та за часів незалежності України¹¹².

¹⁰⁴ Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно», 124.

¹⁰⁵ ВArch, ф. В 162, спр. 04233, арк. 8; спр. 04234, арк. 9; спр. 04235, арк. 10; спр. 04237, арк. 11.

¹⁰⁶ Наприклад, у Вишнівцях (Архіви YIU, свідчення № 841U), у Балині (Архіви YIU, свідчення № 649U).

¹⁰⁷ Архіви YIU, свідчення № 545U.

¹⁰⁸ USC SFI VHA, свідчення № 36447.

¹⁰⁹ Так, згідно з протоколом допиту від 16 травня 1944 р. С. Мархуненко зізнався, що як поліцейський брав участь в арешті євреїв Рівного та займався пограбуванням у квартирах євреїв. Майно передавав своїй дружині: «Я згадую, що взяв з квартир євреїв п'ятнадцять пар чоловічої нижньої білизни, вісім простирадл, два костюми, й інші речі, частину одягу я поміняв на продукти харчування. Частина знаходиться вдома у моєї дружини» (АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 2656, арк. 19–20).

¹¹⁰ Наприклад, у Ковелі (Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 1389). В урочищі «Сосонки» через тиждень після розстрілу рівненських євреїв місцеві жителі палицями рили землю на місці акції, намагаючись знайти коштовності (Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно», 124). У Радивиліві пошук коштовностей на місці розстрілу місцевими жителями відбувся вже через місяць після розстрілу (Архіви YIU, свідчення № 1782U).

¹¹¹ Наприклад, у Мізочі в 1957 р. (архів автора, інтерв'ю з Людмилою Підтоптою (9 серпня 2016 р.)). У Тучині після 20 років убивства євреїв мародери відкопували місце розстрілу (Архіви YIU, свідчення № 1389U). У післявоєнний час розкопки могил євреїв зафіксовані в Пінську (Архіви YIU, свідчення № 176B).

¹¹² Наприклад, у рівненських Сосонках мародерство фіксувалося постійно з 1950-х рр. до 2021 р. включно.

Реакція влади на грабунок єврейського майна цивільними жителями (офіційна та реальна)

У справі привласнення майна жертв Голокосту виникала конкуренція між владними структурами та місцевими неєврейськими жителями. Маючи виключне право на заволодіння таким майном, окупаційні органи застосовували покарання конкурентів, включно до розстрілу. У відповідних наказах закріплювалося монопольне право на майно євреїв місцевої влади. Загальноприйнятою практикою було передавати затриманих грабіжників поліції з награваними речами¹¹³. Укази щодо покарань відрізнялися різними мірами жорсткості — від превентивної перестороги «цивільним особам реквізувати доми, знаряддя, нагрівальні елементи, домашні тварини»¹¹⁴, до покарання смертю за присвоєння «жидівського» майна, що розцінювалося, як грабіж¹¹⁵. Для прикладу, в одному з таких оголошень у листопаді 1941 р. за підписом гебітско-місара Рівного — д-ра Беєра вказувалося, що «крадіжки та нищення речей потягає за собою кару смерті» (Фото 12)¹¹⁶.

Фото 12. Оголошення гебітскомісара Рівного д-ра Беєра про застосування смертної кари за крадіжку майна

¹¹³ ДАРО, ф. Р. 68, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

¹¹⁴ ДАРО, ф. Р. 33, оп. 7, спр. 291, арк. 187.

¹¹⁵ ДАРО, ф. Р. 29, оп. 1, спр. 19, арк. 110.

¹¹⁶ ВArch, ф. В 162, спр. 04228, арк. 3.

Також існували владні застереження населенню, щоб не купували награваного єврейського майна, що, очевидно, у той час не було рідкістю. Голова Гошанської районної управи Іван Павлюк 1 травня 1942 р. інструктував сільських старост: «Попередити населення, щоб при всяких продажах жидівського різного майна належить бути дуже обережними й на сліпо не купувати, щоб не наразитись на втрату грошей»¹¹⁷. У протоколі засідань голів району Рівненської округи від 25 квітня 1942 р. застережено людей бути обережними, не купувати речей, «щоб потім не пропали гроші»¹¹⁸. У цьому контексті (боротьби з купівлею єврейського майна) цікавий випадок стався в Серниках. За словами свідка, німець розпоров багнетом єврейську подушку, яку купив місцевий житель, та надів її покупцю на голову¹¹⁹.

Однак офіційна реакція посадовців могла відрізнятися від реальності. На практиці місцеві представники нацистської адміністрації, очільники управ, поліцейські самі були причетні до розкрадання єврейського майна, нерідко співпрацюючи в цьому з місцевими жителями. Дослідник Михайло Куницький зазначає, що до рук центральних державних інституцій райху потрапила порівняно невелика частина власності євреїв. Найбільш вартісні речі та коштовності були розграбовані німецькими та місцевими поліційними формуваннями тощо, місцевим населенням¹²⁰. Грабіж єврейського майна названими учасниками процесу вдало ілюструють слова одного зі свідків: «Хороше забрали німаки, а то чуть гірше забрали шуцмани, а зовсім погане — то вже йшли люди»¹²¹. Поступаючись представникам влади у змаганні за єврейське майно, місцеві жителі у власних свідченнях шкодували про це¹²².

У свою чергу, реакцію/дії місцевої влади на питання привласнення єврейського майна місцевими жителями можна поділити на 3 категорії: 1) покарання за грабунок (включно до розстрілу), 2) дозвіл на грабунок та 3) дозвіл на грабунок в обмін на матеріальну мотивацію (співпраця з цивільними жителями, спільні домовленості).

Конкуренцію за єврейське майно між окупантами та місцевими жителями (і як наслідок — смертну кару) влучно ілюструють спогади баптистського пастора Володимира Боровського. Приїхавши в січні

¹¹⁷ ДАРО, ф. Р. 245, оп. 2, спр. 1, арк. 70.

¹¹⁸ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 139, арк. 4; ф. Р. 33, оп. 1, спр. 21, арк. 39, 40.

¹¹⁹ Архіви YIU, свідчення № 544U.

¹²⁰ Куницький, «Соціально-правовий статус», 21.

¹²¹ Архіви YIU, свідчення № 642U.

¹²² У Вишнівцях після розстрілу євреїв місцеві присутні шкодували, що їм нічого не дісталось з майна жертв, бо все забрали німці та поліцейські (Архіви YIU, свідчення № 842U).

1943 р. з Берліну до Ковеля, він побачив порожні єврейські будинки з побитими вікнами та виламаними дверима. «Розказували, як різні люди, коли не стало жидів, пробували грабувати жидівське майно. Німці для постраху розстріляли одну жінку-селянку, і труп якийсь час лежав так на вулиці. Подібних випадків було більше, хоч ті ж самі німці, особливо їхні вищі урядовці, найбільше присвоювали собі цього майна», — писав Боровський¹²³. У спогадах інших свідків смертна кара грабіжників єврейських квартир могла бути не лише через розстріл, а й через шибеницю. У Бресті, як зазначав свідок, незважаючи на те, що людям дешево продавали єврейські речі, «був закон, що строго-настроено не можна грабувати». Для переконливості одного разу німці повісили поліцейського, що брав такі речі без дозволу¹²⁴. Однак такий радикалізм у покараннях грабіжників не завжди мав місце. Інколи їх просто водили по місту з написами: «Ми грабували гетто». Потім їх відпускали. Такий факт відбувся в Острозі. І тоді грабіжників було не один-два, а десятків-два, — як зазначав свідок¹²⁵.

У багатьох спогадах свідків Голокосту описуються і випадки відсутності реакції влади на грабунок єврейського майна. Інколи вони були спричинені дозволом окупантів брати єврейське майно¹²⁶, а іноді — відсутністю охорони в гетто¹²⁷. Траплялося, що поліцейські процес обміну (бартеру) не забороняли¹²⁸. У таких ситуаціях жителі домовлялися, вдавалися до підкупу. Наприклад, у Варковичах за домовленістю з поліцейськими людей впускали всередину гетто. На запитання інтерв'юера: «А поліцаям треба було щось дати, щоб вони дозволили зайти?» респондентка відповіла: «Ну то ж ясно, що так не пустять»¹²⁹. Дозвіл на грабунок в обмін на підкуп представників влади для цивільних жителів був вигідним способом покращити своє матеріальне становище обом сторонам. Цьому сприяв факт земляцтва. Наприклад, щоб мати можливість грабувати гетто, селяни та місцеві жителі Мізоча

¹²³ Володимир Боровський, *Під покровом Всевишнього. Спомини* (Атланта: Видання Українського Євангельського Об'єднання в Північній Америці, 1983), 140.

¹²⁴ Архіви YIU, свідчення № 156B. Покарання через шибеницю згадує також свідок в Костополі (Архіви YIU, свідчення № 1787U).

¹²⁵ USC SFI VHA, свідчення № 44884.

¹²⁶ Такі випадки зафіксовані у Вишнівцях (Архіви YIU, свідчення № 840U, 841U), Домачево (Архіви YIU, свідчення № 135B), Варковичах (Архіви YIU, свідчення № 1396U), Ланівцях (Архіви YIU, свідчення № 822U), Озерянах (Архіви YIU, свідчення № 1463U) та ін.

¹²⁷ Наприклад, у Варковичах (Архіви YIU, свідчення № 1398U).

¹²⁸ Архіви YIU, свідчення № 1463U.

¹²⁹ Архіви YIU, свідчення № 1398U.

могли домовитися з поліцейськими за продукти харчування (горілка, яйця тощо)¹³⁰.

Таким чином, потрапляння предметів домашнього вжитку та одягу єврейського майна до частини місцевого населення, за висловом Мартіна Діна, «розширювало форму місцевої співучасті у злочині»¹³¹.

Самовільна передача євреями власності місцевим жителям

Єврейське майно потрапляло до місцевих жителів не завжди шляхом привласнення. Існували випадки, коли євреї самі віддавали власні речі, зокрема, за переховування чи порятунок. Реалії окупації позначилися на тому, що частина населення переховувала євреїв з меркантильною метою. На думку білоруського дослідника Євгена Розенблата, «платних» рятівників було більше, ніж «безкоштовних»¹³². Траплялися доволі часті випадки, коли переховування євреїв припинялося тоді, коли в них закінчувалися матеріальні ресурси для рятівників, і навпаки — коли вони з'являлися, то поверталася мотивація подальшого переховування жертв. Наприклад, мізоцька єврейка Клер Борен зазначала, що спочатку її з матір'ю переховував чех, який згодом повідомив, що надалі не може їх утримувати, бо відбуваються постійні обшуки євреїв. Після цього єврейки викопали на власному подвір'ї золото і повернулися до нього, дали грошей, щоб він купив їжі, і лишилися в нього переховуватися ще на деякий час¹³³.

Єврейка Іда Кац пригадувала, що, переховуючись у Балині в диякона Якова, батько дав йому золоту п'ятірку. Він її взяв, але на другий день сказав, щоб пішли від нього: «Так, як я не знав, звідки Ви взяли, так щоб я не знав, куди Ви поділися». Дяк не лише їх вигнав (хоча взяв п'ятірку), але і заявив про них у відповідні органи. Євреї ледве зуміли втекти¹³⁴.

Майкл Дімент у своєму щоденнику зазначав, що після втечі з гетто Локачів лісник Федір, який його переховував, через деякий час йому сказав: «Ти все одно лежиш тут в соломі, тож нащо тобі теплий костюм? Давай мінятися». Єврей був змушений віддати свій одяг, а натомість

¹³⁰ Архів автора, інтерв'ю з Неонілою Паньохою (25 липня 2016 р.).

¹³¹ Dean, «Local Collaboration», 131.

¹³² Евгений Розенблат, «Спасение евреев Беларуси в годы Холокоста: праведники и праведные», у *Холокост: новые исследования и материалы: материалы XVII Междунар. конф. по иудаике*, т. IV., вип. 37 (Москва, 2011), 81.

¹³³ USC SFI VHA, свідчення № 18572. Також див.: Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 231–232.

¹³⁴ USC SFI VHA, свідчення № 11210.

отримав поношені штани та піджак рятівника. А через вісім днів лісник попросив його від нього піти. Тут, на відміну від попереднього прикладу, рятівник не доніс на втікача в поліцію й дозволив йому піти. Іншу ситуацію описує мізоцький єврей Макс Вельтфрайнт. Він став свідком загибелі родини Вассерманів від рук селянина, у домі якого вони переховувалися. За словами Вельтфрайнта, господар дому зі спільниками вбив сім'ю Вассерманів у полі (врятувався лише зять Моше Майзліч), а все сімейне золото, гроші та коштовності потрапили в запламовані кров'ю руки селянина¹³⁵. Представлені випадки свідчать про множинність дій та реакцій місцевих жителів, у тому числі рятівників, на безпорадне становище євреїв. Уявлення про людей, що переховували євреїв, як про виключно позитивних персонажів, не відображає повної дійсності. Багато з них намагалися не афішувати факт переховування євреїв.

Крайніми випадками такого «обміну» були погрози та шантаж. Його практикували як місцеві жителі, так і представники влади, більшою мірою поліцейські, що мали ширші можливості застосування сили¹³⁶.

Протилежними були випадки, коли євреї з власної ініціативи давали неєвреям своє майно. Це був несподіваний акт набуття єврейської власності, який висвітлював дружні взаємини обох сторін. Наприклад, у Ланівцях, ідучи по дорозі на розстріл, один єврей кинув годинник місцевому жителю Грудцеві¹³⁷. У Локачах після порятунку єврейка відкопала заховане в землі майно і багато одягу роздала людям, зокрема чоловіку, що свого часу її переховував, та іншим знайомим людям¹³⁸. У багатьох спогадах неодноразово згадується, що євреї на знак вдячності дарували своїм рятівникам вироби із золота та інші цінні речі¹³⁹. Такі практики існували як під час нацистської окупації, так і після відновлення радянської влади після завершення Другої світової війни¹⁴⁰.

Інколи майно «на перетримку», залишене євреями неєврейським жителям на певний час, ставало їхньою власністю. Постійні конфіскації, реквізиції та контрибуції змушували євреїв переховувати свої

¹³⁵ «Меморіальна книга Мізоча».

¹³⁶ Наприклад, сусід єврейської сім'ї, разом з тим поліцейський в с. Корост Костопільського району, Роман Комар, вимагав золото в єврея під дулом пістолета (USC SFI VHA, свідчення № 45238).

¹³⁷ Архіви YIU, свідчення № 822U.

¹³⁸ Архіви YIU, свідчення № 1481U.

¹³⁹ Наприклад, у с. Галево, поблизу Пінська, єврейка, яка під час переховування приходила до сім'ї, подарувала свідку золоту каблучку – «на пам'ять нехай буде» (Архіви YIU, свідчення № 177B), у Мізочі єврейка подарувала золоту каблучку жінці, яка носила продукти в гетто (архів автора, інтерв'ю з Теклею Демидюк (12 серпня 2016 р.)).

¹⁴⁰ Наприклад, у Писарівці Хмельницької обл. єврей, який після війни прийшов у село, дарував майно тим жителям, які допомагали йому врятуватися (Архіви YIU, свідчення № 849U).

коштовності, цінності, срібло, фарфор, одяг, хутра, і навіть меблі у своїх «християнських друзів»: поляків, чехів, українців – поки війна не закінчиться¹⁴¹. З такими явищами намагалися боротися владні органи та здійснювали пошук єврейських речей у місцевих жителів¹⁴². Еміль Голдбартен з Мізоча розповідав, що в грудні 1941 р., працюючи на місцевому цукровому заводі, на прохання українського працівника Карпа безкоштовно дав керосин на свято Різдва. Українець хотів заплатити, однак Еміль «вирішив, що він хороший хлопець», і дав керосин безкоштовно. Тож коли постала потреба, Карпо переховував Голдбартена. Таким чином, як підсумував Еміль, «за ці два літри керосину він прихистив мене»¹⁴³. Він же розповідав історію про те, що переховувався в іншого українця – колишнього робітника, який у нього працював 15 чи 20 років. За день до створення гетто він передав йому на зберігання свої речі, зокрема дві чи три сталеві діжки з керосином¹⁴⁴. Отже, приклад Еміля Голдбартена показує, яке значення для порятунку мали добросусідські взаємини передвоєнного періоду, які склалися на основі економічних/трудова/майнових відносин.

Слід зазначити, що багато жителів, які переховували єврейські речі, часто стримували слово і віддавали заховане в них майно, про що зазначають як свідки¹⁴⁵, так і євреї¹⁴⁶. Однак були й протилежні випадки. Покарання за переховування єврейських речей не було настільки суворим, як за переховування євреїв, але воно становило цілком реальну небезпеку. Інколи такий ризик недоброчесні жителі «компенсовували», привласнюючи собі залишене жертвами майно. У Клевани ІІ свідок зазначала, що, беручи в євреїв речі, місцеві жителі часто наживалися на цьому: «Дуже багато тут є таких людей, що побрали золото з ціллю

¹⁴¹ Наприклад, як це було в Дубно (Dean, ред. *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 1353), у Серниках (Архіви YIU, свідчення № 544U; Desbois, *In Broad Daylight*, 54) тощо.

¹⁴² Наприклад, голова с. Сухівці Яшук 25 вересня 1941 р. повідомляв Клеванську районну управу, що в селі «жидівських» коней, возів і упряжі у населення нема. Не виявлено і євреїв, котрі б мали інвентар. Була знайдена лише «оставлена жидами одна корова у громадянина Кольнера Ониська і одна свиня» (ДАРО, ф. Р. 26, оп. 1, спр. 29, арк. 12). Голова міської управи Костополя 18 лютого 1942 р. зазначав коменданту міської поліції міста, що в трьох костопольчанах є єврейські машинки для шиття, і просив вислати до згаданих осіб міліціантів, відібрати у них машини й доставити їх до Міської управи (ДАРО, ф. Р. 291, оп. 1, спр. 146, арк. 59).

¹⁴³ USC SFI VHA, свідчення № 07722.

¹⁴⁴ Михальчук, «Порятунк євреїв в Мізочі», 233.

¹⁴⁵ Архіви YIU, свідчення № 1782U.

¹⁴⁶ Наприклад, свідчення євреїв про с. Стадники Острозького р-ну (USC SFI VHA, свідчення № 43886), про Балин (USC SFI VHA, свідчення № 11210), про Гриців (USC SFI VHA, свідчення № 29299).

якоюсь, що колись віддадуть»¹⁴⁷. Рейчел Зейдмен з Луцька згадувала, що її батько домовився з сусідами-поляками переховати речі. Однак, коли вона прийшла за ними, то їй віддали лише мізерну частину і сказали більше не приходити¹⁴⁸.

Щоб не віддавати речі євреям, інколи місцеві жителі розповідали про їх власників окупантам, які влаштовували на них засідки¹⁴⁹. Траплялися випадки, що люди викопували речі євреїв і забирали їх собі¹⁵⁰. Інший приклад набуття єврейської власності — смерть євреїв. У такому разі колишні власники не могли забрати свої речі і вони ставали власністю нових господарів¹⁵¹.

Зазвичай матеріальна власність збільшувала шанси євреїв на порятунок, однак були протилежні випадки, коли її наявність становила небезпеку або ж загрожувала їхньому життю. Одна з таких історій стосується Ісаака Розенблата з Мізоча. Пастухи (вчорашні друзі) його переслідували і казали йому: «Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг, ми тебе здамо поліцейським»¹⁵². Потім його так побили, що він обмочився.

Часто небезпечні ситуації траплялися під час грабунку гетто. Єврей Боруха заховався в Людвипільському гетто після його ліквідації і три дні не міг вийти, бо місцеві жінки забирали майно в гетто, навіть билися між собою¹⁵³. Єврей Михайло Костріченко згадував, що був викритий жінкою, яка грабувала гетто і почала кричати, що там «жиди»¹⁵⁴. Тра-

¹⁴⁷ Архіви YIU, свідчення № 1366U.

¹⁴⁸ USC SFI VHA, свідчення № 50672.

¹⁴⁹ Наприклад, у с. Медошів (USC SFI VHA, свідчення № 36447). У Рівному, після розстрілу в Сонках, єврей М. Вакс намагався вберегти дружину Соною та 9-річного хлопчика в домі колишньої своєї домробітниці. Вона їх прийняла, сказавши принести найкращі речі. Коли він це зробив, вона видала дружину Соною і дитину німецькій владі (Барац, *Бегство от судьбы*, 36).

¹⁵⁰ Архіви YIU, свідчення № 544U.

¹⁵¹ Ольга Руй з Острога згадувала про єврея, який в них лишив речі. Коли сім'я довідалась, що його розстріляли і родичів також немає в живих, відкрили чемодан, в якому виявилися зубила, ланцюги, замки і т.д. «Все це в господарстві було потрібне і так ми пережили окупацію, дякуючи цьому єврею. За ці інструменти мама не раз вимінювала сало, мило, сіль», — згадувала Ольга Руй (Святослав Ситай, ред., *Криваві жорна війни: трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках: спогади, документи, факти* (Рівне: Вид. О. Зень, 2013), 56).

¹⁵² USC SFI VHA, свідчення № 38507. Також див.: Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 228.

¹⁵³ USC SFI VHA, свідчення № 49417.

¹⁵⁴ USC SFI VHA, свідчення № 34403.

плялося, що в таких випадках грабіжники ставали причиною смерті євреїв. Свідок з Озерян фактично зізнався в цьому¹⁵⁵.

Іноді матеріальні речі для місцевих жителів важили більше, ніж життя єврея. Наприклад, у Цапцевичах селянин переслідував єврея заради костюма, кинув його в р. Горинь, де той втопився¹⁵⁶; у Межиріччі Корецькому жінка погодилася на пропозицію есесівця кинути в яму єврейських дітей і отримала ковдру¹⁵⁷.

Досить поширеним було отримання єврейського майна в результаті обміну (бартер) на продукти харчування. Цей акт був добровільним з боку євреїв, однак офіційно був під владною заборонаю. Попри це, комерційні відносини не припинялись. Інколи євреї та місцеве не-єврейське населення вигадувало схеми такого взаємного обміну. Наприклад, у Ланівцях за отворами загорожі гетто євреї виставляли речі на огляд. Кого з місцевих жителів зацікавив товар — міг відбутися обмін¹⁵⁸. Свідок зі Столина казав, що їжу за огорожу в гетто перекидали за «барахло»¹⁵⁹. Для єврейського населення це був шанс вижити, для іншої сторони — підтримати своє матеріальне становище в скрутні часи або ж збагатитися. У цьому контексті Шмуель Спектор зазначав, що для селян «голодні євреї були хорошими торговими партнерами»¹⁶⁰.

Свідчення жертв та свідків Голокосту підтверджують, що частина населення давала продукти харчування євреям безкоштовно, не вимагаючи винагороди. Однак інша частина в цьому вбачала власний економічний інтерес. Зазвичай обмін єврейських речей на продукти харчування неєвреїв не був різнозначним, тому інколи нагадував грабіж. Наприклад, у гетто Ланівців за одяг євреї просили шматочок хліба¹⁶¹. А Іда Кац з Балина згадувала, що за кришталеву вазу отримала десяток чи кілька десятків яєць¹⁶².

¹⁵⁵ Після розгрому гетто в Озерянах свідок із трьома друзями пішов шукати там майно. Під час пошуку на горіщі будівлі виявився єврей з ножем і кинувся на свідка, який зайшов у його будинок. Це побачила поліція і застрелила єврея (Архіви YIU, свідчення № 1463U).

¹⁵⁶ USC SFI VHA, свідчення № 47316.

¹⁵⁷ Анастасія Обарчук, *Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка* (Рівне: ПП ДМ, 2010), 163–164.

¹⁵⁸ Архіви YIU, свідчення № 822U.

¹⁵⁹ Архіви YIU, свідчення № 194B.

¹⁶⁰ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 133.

¹⁶¹ Архіви YIU, свідчення № 820U.

¹⁶² USC SFI VHA, свідчення № 11210.

Поведінкові моделі, мотивації та дилеми неєврейських жителів щодо власності жертв Голокосту

Аналізовані випадки набуття майна жертв Голокосту неєврейськими жителями дають можливість констатувати різноманітні моделі їхньої поведінки (або їх комбінації).

Певна категорія місцевих жителів засуджувала факт привласнення єврейського майна, що пояснюється загальноморальними принципами. Причому таке ставлення стосувалося як квазілегальних, офіційних практик (купівлі-продажу), так і неофіційних (грабунку). Набути майно жертв шляхом купівлі після їх розстрілу для деяких жителів краю було неприйнятно, «морально важко». Саме так охарактеризувала свою відмову купувати єврейські речі свідок із Дубна¹⁶³. Якщо одні свідки просто вказують, що не купували такі речі під час розпродажу¹⁶⁴ чи під час грабунку гетто¹⁶⁵, то інші засуджували інших людей за такі дії: «хто без совісті — той брав, а хто совість мав — той не йшов [купувати]»¹⁶⁶.

Для певної категорії людей, які не наважувалися брати єврейську власність, важливу роль відігравала думка оточення, можливий осуд близьких, родичів, друзів та сусідів. Особливо це стосувалося дітей, для яких сімейні настанови відігравали ключову роль у поведінці через виховання¹⁶⁷. За спогадами свідка з Сарн, коли після ліквідації гетто люди пішли грабувати єврейські будинки, то її мама суворо заборонила туди йти і щось брати¹⁶⁸. Степан Трохимчук згадував, що коли після розстрілів євреїв у Ланівцях люди забирали з будинків одяг та меблі, батьки йому сказали, що «ніхто не має права брати чуже, бо то гріх — брати чуже майно і привласнювати»¹⁶⁹. Таким чином, діти поводитися згідно з настановами батьків. У Четвертні після розстрілу євреїв 9-річна дівчинка-свідок розповіла матері, що місцеві жінки розбирали одяг євреїв та пропонували їй, але вона не взяла, за що її мати похвалила: «Ну то добре. А навіщо чужа кров. Не треба брати». Вже в 9 років дівчина могла оцінити свої дії та засудити сусідів: «Я не брала, а люди з кров'ю, то побрали. Ой, не бояться нічого»¹⁷⁰.

¹⁶³ Архіви YIU, свідчення № 1379U.

¹⁶⁴ Архіви YIU, свідчення № 651U.

¹⁶⁵ Архіви YIU, свідчення № 196B.

¹⁶⁶ Архіви YIU, свідчення № 841U.

¹⁶⁷ У Радивиліві матір наварила свою 9-річну доньку за те, що вона пірнула в річку за мішечком із золотом, який викинула єврейка (Архіви YIU, свідчення № 1783U).

¹⁶⁸ USC SFI VHA, свідчення № 45897.

¹⁶⁹ Усач, «"То не німці..."», 155.

¹⁷⁰ Архіви YIU, свідчення № 1475U.

У разі порушення настанов діти могли бути покарані. Батьківські заборони перепліталися з погрозами. Наприклад, не пускаючи грабувати сина в мізоцьке гетто, його батько погрожував палицею, що поб'є¹⁷¹. Авторитет батьків спрацьовував навіть у тих випадках, коли діти були повнолітні і займали посади в окупаційній адміністрації. Наприклад, 19-річний житель с. Дермань, що вступив на службу в мізоцьку районну поліцію і похвалився костюмом, відібраним у євреїв, отримав за це від батька прочуханки (батько вдарив). «Після цього я більше в поліцію не поїхав», — свідчив поліцейський¹⁷².

Часто батьки у разі привласнення дітьми єврейських речей наказували їх позбутися. Такі випадки фіксуються неодноразово¹⁷³. Інколи це робили самі діти. Патрік Дебуа згадував свідчення чоловіка з Тучина, який розповідав, що будучи 14-літнім підлітком носив куртку вбитого єврея, але викинув її після того, як її впізнав сусід і йому стало соромно¹⁷⁴.

Слід об'єктивно вказувати на всі поведінкові моделі відносин батьки-діти. Поодинокі випадки свідчать, що деякі батьки навпаки заохочували власних дітей брати єврейське майно. Наприклад, коли в Сморгдві євреї йшли на розстріл та викидали по дорозі пакунки, то батько наказав 12-річному сину перевірити — «може золото яке хто викинув»¹⁷⁵.

Крім того, слід відмітити важливу деталь — більшість тих, хто відмовлявся від єврейського майна та стримував інших, вказували, що єврейське майно, здобуте нечесним шляхом, — «людські сльози», згодом обернеться для нових власників бідою/злом. Віра в це знаходила вияв не лише в свідченнях очевидців¹⁷⁶, але й описана в народній традиції¹⁷⁷.

Аналіз інших випадків вказує на те, що власність євреїв не брали через тісні дружні стосунки та особисте знайомство. Так, інколи настанови батьків та знайомство з євреями взаємодоповнювалися. За словами свідка з Серників, «їхня сім'я нічого не брала з єврейського

¹⁷¹ Архів автора, інтерв'ю з Романом Дмитруком (12 серпня 2016 р.).

¹⁷² АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 48–50.

¹⁷³ У Балині батьки змусили свою дитину занести назад у гетто вишиту картинку, яку вона взяла. Причому матір йшла за нею та спостерігала, чи донька виконає наказ (Архіви YIU, свідчення № 649U). У Лунінцях батьки доньці наказали позбутися сукні та хустки, які вона підбрала, коли євреїв вели на розстріл (Архіви YIU, свідчення № 193B).

¹⁷⁴ Ця курточка разом з іншими речами дісталася його батькові, який закопував могили євреїв і в якого було 10 дітей (Архіви YIU, свідчення № 1387U; Desbois, *In Broad Daylight*, 195–196).

¹⁷⁵ Архіви YIU, свідчення № 1371U.

¹⁷⁶ Архів автора, інтерв'ю з Терентієм Германюком; Архіви YIU, свідчення № 1343U.

¹⁷⁷ Белова, і Петрухин, «Еврейский миф», 310–311.

майна, бо мати забороняла, бо знайомі євреї»¹⁷⁸. У Гощі свідок згадував, що, коли євреї просив обміняти одяг на продукти, він їх давав безкоштовно, адже

вони ж усі євреї були знайомі, разом в школу ходили, разом гратися ходили на луг туди, ті такі молодці хлопці... то як з його братів, якщо він прийшов — їсти хоче... ну як він міняє, він з себе скидає якусь сорочку тую залайожену, чи ті штани — я їх буду брати?¹⁷⁹.

Частково пояснення дружніх стосунків слід шукати в передвоєнний період соціалізації, співжиття мешканців краю, коли євреї та неєвреї жили поряд, товаришували, ходили разом до школи, а також були тісно пов'язані торгово-економічними операціями тощо. Словами неєврейського свідка це звучало так: «Ми ж жили весь час з ними [євреями], жилися»¹⁸⁰.

Важливий момент — такі люди могли не бути кришталево чистими щодо чужих речей. Їхня чесність стосувалася лише друзів. За інших умов вони могли б спокуситися на чужу власність. Наприклад, коли єврейка з Локачів запитала знайому українку, чому вона не брала її одягу, то отримала відповідь: «Якби я Вас не знала нікого, була б чужая, то може я пошла б і брала. Як я з Вами росла і всіх Вас знаю, то чого я буду Ваше майно брати, нашо мені Ваше брати»¹⁸¹. Єдиний випадок, коли люди могли взяти таке майно, — після смерті його власника, адже воно вже йому не буде потрібне. Наприклад, у с. М'ятин (12 км від м. Рівне) сусід узяв речі з хати єврейки, бо думав, що її вбили під час акції в Сосонках. Однак, коли виявилось, що їй вдалося врятуватися, віддав усе її майно¹⁸².

Протилежний бік відносин місцевих неєврейських жителів щодо єврейського майна полягав у його набутті. Аналіз таких дій різними категоріями населення не можна зводити до чорно-білого оцінювання.

Одна частина жителів вважала легальну купівлю майна нормальним явищем, однак не сприймала його неофіційний грабунок¹⁸³. Мотивація частини жителів, яка купувала такі речі, практично завжди полягала у вирішенні складностей матеріального становища та покращенні побутових умов життя. У їхніх заявах вказувалося конкретно, чому їм це майно потрібне (немає в що одягнутися, немає власного дому тощо).

¹⁷⁸ Архіви YIU, свідчення № 544U.

¹⁷⁹ Архіви YIU, свідчення № 1431U.

¹⁸⁰ Архіви YIU, свідчення № 1343U.

¹⁸¹ Архіви YIU, свідчення № 1481U.

¹⁸² USC SFI VHA, свідчення № 22263.

¹⁸³ Свідки відверто розповідають, що в них був єврейський одяг (Архіви YIU, свідчення № 161B).

Такі дії покупців деякі дослідники оцінюють як факт легітимації та підтримки нацистської влади. Історик Петро Долганов, що аналізував подібні заяви місцевих жителів на купівлю єврейських будівель на Волині, доходить висновку, що переїхавши жити до єврейських будинків, вчорашні сусіди вже не могли залишатися в статусі «спостерігачів». Адже прийняли пропозицію окупаційної влади взяти участь у розподілі ресурсів, породжених Голокостом. Отже, вони в такий спосіб висловили свою згоду зі вчиненням злочином¹⁸⁴.

У розглянутих випадках набуття власності євреїв вбачаємо різницю. Привласнення майна мертвих євреїв, яке вже офіційно належало державі, не становило загрозу жертвам Голокосту, адже вони були вбиті. Однак спроба купівлі єврейських будинків, власники яких ще були живими і заявники знали про це, загрожувала їхньому існуванню. У такому разі заради потенційних покупців органи влади могли позбавити євреїв їх власності, «переселити» або позбутися їх в інший спосіб. Тому слід говорити про потенційну відповідальність таких заявників.

Певна частина населення цілком нормально ставилася до привласнення чи крадіжки речей євреїв, вважаючи це одним із способів вижити в нелегкий час окупації (мертвим майно не потрібно, а живим — знадобиться)¹⁸⁵. Існувала численна категорія осіб, яка намагалася збільшити свої статки, «нажидитися». У такому разі грабіж жертв Голокосту використовувався для власного збагачення, незважаючи на те, в якому статусі перебувала жертва (жива чи мертва). Серед представників цієї групи могли бути ті, які не бажали програшу Німеччиною війни через імовірність повернення справжнім власникам награбованого та перспективу відповідати за свої злочини. Зокрема, Іцхак Арад зазначав, що серед місцевих жителів сформувалася частина, яка як зацікавлена сторона прагнула перемоги Німеччини¹⁸⁶. Найбільш хиткими моральні орієнтири були саме в цієї групи. Такі люди в здобутому єврейському одязі не соромилися з'являтися в публічних місцях. Деякі свідки особливо наголошували, що в ньому приходили навіть до церковної служби¹⁸⁷ або ж вели пошук цінностей на місці розстрілу¹⁸⁸.

¹⁸⁴ Долганов, «Бенефіціари Голокосту», 77–78.

¹⁸⁵ Наприклад, наступного дня після акції в Мізочі в жовтні 1942 р. мешканець сусіднього села знімав взуття з мертвого єврея, що лежав на дорозі (архів автора, інтерв'ю з Неонілою Паньохю).

¹⁸⁶ Арад, «Разграбление еврейской собственности», 35.

¹⁸⁷ USC SFI VHA, свідчення № 29420; USC SFI VHA, свідчення № 47316.

¹⁸⁸ Коли в Радивиліві відбувався пошук коштовностей на місці розстрілу через місяць Трагедії, місцеві хлопці хвалилися, чий батько приніс більше грошей: «Мій тато приніс 2 п'яторки», інший — 5

Серед цієї категорії були жителі, які під час бартеру відверто грабували бранців гетто, незважаючи на їхнє скрутне становище. Їхня саморефлексія та оцінювання своїх дій концептуалізувала ідею, що цей процес — «допомога» євреям. Наприклад, свідок із Томашівки розповідав, що в гетто обміняв годинник на 10 кг борошна, стверджуючи, що тоді євреям «потрібно було допомогти»¹⁸⁹. Однак факт, у якому передача продуктів харчування відбувалася за винагороду, важко назвати допомогою, радше — звичайним бартером. Подекуди такі дії чітко нагадують грабіж. В Озерянах на прохання євреїв дати хліб свідок прямо відповідав: «Дай часи — дам хліба»¹⁹⁰. Як зазначає сам свідок, розплачувався за годинник скибкою хліба і давав трохи сала¹⁹¹. Крім того, просив у євреїв «папіроси», за які він їм нічого не давав, бо «вони нічо вже не просили»¹⁹². Загалом свідок зазначав, що ходив у гетто обмінювати продукти багато разів і кожен раз просив годинник, бо одяга в нього була. Таку практику вважав цілком нормальною, навіть вважаючи на особисті знайомства з жертвами Голокосту.

Зрештою, негативна роль, описана свідками, не є для них приводом для моралізаторських роздумів. Також їх не обтяжує можливість бути впізнаваними, як і, вочевидь, у роки згадуваних подій.

Отже, до проблеми моделей поведінки та мотивації місцевих неєврейських жителів щодо проблеми власності майна жертв Голокосту слід підходити диференційовано. Існував цілий ряд/спектр поведінкових реакцій від відмови від такого майна до його привласнення та бажання нажитися, на формування яких впливали різні чинники (соціально-економічного, особистого, (а)морального характеру).

і т.д. Серед приголомшливих фактів, — у пошуках цінностей обшукували волосся у жінок, в якому могло бути золото (Архіви YIU, свідчення № 1782U).

¹⁸⁹ Архіви YIU, свідчення № 127B.

¹⁹⁰ Архіви YIU, свідчення № 1463U. Про такий самий випадок із годинником та хлібом, який розповідав свідок у Рокитному, згадує о. Патрік Дебуа, (Desbois, *In Broad Daylight*, 34).

¹⁹¹ Свідок зазначає, що євреї не їли сала, але як «припекло» — то їли (Архіви YIU, свідчення № 1463U). Інший свідок із Варковичів теж зазначає, що євреї їли сало, бо не було що їсти (Архіви YIU, свідчення № 1398U).

¹⁹² Архіви YIU, свідчення № 1463U. Частина інтерв'ю виглядає так:

— YIU: Скажіть, будь-ласка, от коли Вам давали цей табак, сигарети — Ви що їм давали натомість?

— Свідок: Нічого, нічого. Не хочу казати, брехати. Нічо' я їм не давав. Вони нічо' вже й не просили. Вже й последнее вони казали — чорний день на нас і все. Іван, хліб принеси, молоко.

— YIU: А за часи що Ви їм дали?

— Свідок: Скибку хліба і все. Що ж я ще міг дати? Сала ще кусок їм врізав.

Набуття єврейського майна неєврейськими жителями: спільне та відмінне порівняно з іншими регіонами

Набуття власності євреїв під час Голокосту неєврейськими жителями — загальнопоширене явище. Аналіз джерел дає підставу стверджувати про аналогічні процеси, які відбувалися і в інших окупованих теренах України: розкрадання одягу жертв на місці страти євреїв (с. П'ятка, Житомирська обл.)¹⁹³; розкрадання речей з підвід, якими звозили речі вбитих (Іллінці, Вінницька обл.)¹⁹⁴; пошук одягу та взуття на могилах масових вбивств (Інгuleць, Дніпропетровська обл.)¹⁹⁵; намір грабувати гетто (П'ятихатки, Дніпропетровська обл.)¹⁹⁶; пограбування гетто після його ліквідації (Чернівці, Нижні Станівці, Чернівецька обл., Краноселівка, Запорізька обл.)¹⁹⁷; пошук цінностей в єврейських речах, крадіжка єврейського майна зі складів (Лубни, Полтавська обл.)¹⁹⁸; передача єврейського майна (одяжі) працівникам за виконану роботу (Грабовець, Івано-Франківська обл.)¹⁹⁹.

Існують свідчення і про зворотний бік, коли люди стверджували, що не брали майна (але брали інші люди) (П'ятка, Житомирська обл., Нижні Станівці, Чернівецька обл.)²⁰⁰, під впливом родичів чи осуду відмовлялися грабувати гетто (П'ятихатки, Дніпропетровська обл.)²⁰¹.

Так само, як і в генеральній окрузі «Волинь-Поділля», виявлені поодинокі протилежні випадки, коли батьки позитивно оцінювали набуття єврейських речей своїми дітьми, а інколи стимулювали брати такі речі. Наприклад, дитині, яка взяла собі з гетто Чернівців лише одну іграшку (коника), мати докоряла, чому та не взяла якісь інші речі²⁰².

Спільним також є те, що власність євреїв цікавила всі верстви населення, незалежно від соціального статусу, віку, статі, ідеологічних, політичних уподобань. За нашим переконанням, грабунок євреїв не залежав від антисемітських настроїв грабіжників (або такі випадки траплялися вкрай рідко), а визначальним був саме матеріальний фактор.

¹⁹³ Архіви YIU, свідчення № 1719U.

¹⁹⁴ Архіви YIU, свідчення № 2172U.

¹⁹⁵ Архіви YIU, свідчення № 941U.

¹⁹⁶ Архіви YIU, свідчення № 948U.

¹⁹⁷ Архіви YIU, свідчення № 2326U, 2217U, 396U.

¹⁹⁸ Архіви YIU, свідчення № 1921U.

¹⁹⁹ Архіви YIU, свідчення № 2278U.

²⁰⁰ Архіви YIU, свідчення № 1719U, 2217U.

²⁰¹ Архіви YIU, свідчення № 948U.

²⁰² Архіви YIU, свідчення № 2326U.

Інколи цивільні жителі майно євреїв брали не для себе, а на потреби організацій²⁰³.

Особливості грабунку єврейського майна на різних теренах України залежали не лише від нацистської окупації, а й від передвоєнного становища євреїв під владою СРСР. Відносна бідність євреїв східних та центральних областей України пояснюється економічними заходами радянської влади. Таким чином, слід наголосити на більшому збагаченні єврейським майном як райху, так і місцевих неєврейських жителів у західних регіонах, адже у євреїв, що проживали в Галичині та Волині, порівняно з наддніпрянськими євреями, лишилося більше матеріальних благ через тимчасовість радянської окупації 1939–1941 рр.

У генеральній окрузі «Волинь-Поділля», як і на більшості території окупованої України, убивство євреїв відбувалося в контексті «Голокосту від куль» під час розстрілів²⁰⁴ у ямах, де залишалися їхні речі після вбивства. Таким чином, ними було легше заволодіти. Така практика відрізняється від Голокосту в Західній Європі, де євреїв вбивали в спеціальних таборах.

Процес грабежу євреїв, його терміни в різних окупованих зонах України визначалися часом знищення жертв. Наприклад, якщо більшість волинських євреїв були вбиті вже до кінця 1942 р., то процес знищення галицьких євреїв розтягнувся до середини 1943 р.

Генеральна округа «Волинь-Поділля» та дистрикт «Галичина» були регіонами, де на початку нацистської окупації сталася велика кількість погромів, під час яких відбувався грабунки майна євреїв. В інших регіонах такої масовості явища не спостерігається. Причому є різниця в межах теренів досліджуваного регіону. Погроми в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» відбувалися більшою мірою в новоприєднаних у 1939 р. західноукраїнських Рівненській та Волинській областях.

Висновки

Реконструкція поведінкових моделей місцевого неєврейського населення під час Голокосту вимагає аналізу не лише істориків, а й

²⁰³ Інколи майно брали не для себе, а на потреби організацій. Наприклад, вчитель з Тучина вказував, що разом із громадянином в Межирічах «єврейські речі носили мішками», а потім їх передавали в УПА (ДАРО, ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 2144, арк. 26).

²⁰⁴ За даними Олександра Круглова, на території України шляхом розстрілів були вбиті 70% євреїв, 22–23% отруєні газом, 5% (переважно в румунській зоні окупації) померли через голод та хвороби в гетто. Близько третини жертв загинуло в 1941 р., половина – упродовж 1942 р., решта – в 1943–1944 рр. (Олександр Круглов, *Енциклопедія Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины* (Київ, 2000), 204).

оцінок інших фахівців. Складність аналізу проблематики виявляється в деструктивних наслідках війни, коли те, що за мирних умов могло перебувати в латентному стані (прагнення до наживи, егоїзм, жадібність, нахили до правопорушень) у воєнних обставинах виходить на поверхню, перетворюючись на домінуючий чинник моделі поведінки, яку обирає для себе кожна людина²⁰⁵. В умовах екстремального насильства існували цілі комбінації таких поведінкових моделей, де межа між «своїм» та «чужим» могла виглядати досить умовною.

Екстремальне насилля, одним із проявів якого в окупованій Україні був Голокост, могло відбуватися й тому, що несло певні матеріальні вигоди як для нацистської окупаційної адміністрації, так і для частини місцевого неєврейського населення. Майно жертв Голокосту та загалом матеріальна складова взаємовідносин становили своєрідне мотиваційне тло співпраці з окупантами, коли обидві сторони усвідомлювали важливість вектору взаємодії на основі прагматичного меркантилізму/матеріалізму.

Використовуючи зацікавленість у матеріальних благах збіднілого у війні окупованого населення, нацисти розподіляли єврейське майно між тими особами, підтримка яких їм була потрібною. Хоча слов'ян німці зневажали, однак дозвіл їм користуватися майном жертв мав важливе значення для підтримки їхнього панування. Це була своєрідна плата за конформізм і їхню мовчазну згоду чинити геноцид євреїв. Історик Петро Долганов назвав це принципом «формування мовчазної колективної згоди щодо того, що євреям більше немає місця в житті спільнот»²⁰⁶.

Незважаючи на те, що люди, які привласнювали єврейське майно, були різного походження, статі та віку, усі вони мали досвід тісних передвоєнних соціальних зв'язків із жертвами, зазвичай це були сусіди. Вищеописані практики набуття власності євреїв стали лакмусовим папірцем у сприйнятті трагедії сусідів-євреїв.

Неєврейське суспільство реалізовувало різні поведінкові реакції на трагедію євреїв. За екстремальних умов неможливо бути щодня героєм по відношенню до жертв Голокосту, але вибір не чинити зла завжди існував. Однак і серед тих, «хто не чинив зла» та співчував жертвам, досить поширеним явищем було набуття їхніх речей. Тих же, хто вважав це недопустимим моральним гріхом, була мізерна меншість.

²⁰⁵ Олександр Лисенко, «Деякі теоретичні аспекти дослідження проблем соціальної солідарності в період Другої світової війни», *Сторінки воєнної історії України* 17 (2015): 8–9.

²⁰⁶ Долганов, «Бенефіціари Голокосту», 84.

Позбавлені власності, євреї мали менше шансів пережити переслідування, що могло бути причиною їхньої загибелі. Зважаючи на це, багатьох неєврейських жителів уже не можна сьогодні просто розглядати як «спостерігачів». Їхні дії під час привласнення єврейського майна більшою чи меншою мірою могли впливати на динаміку Голокосту на місцевому рівні.

Важко аналізувати рівень свідомості та переконання людей, які грабували жертв Голокосту. У цьому аспекті солідаризуємося з риторичним питанням Арона Шнеера, який наводить приклад допиту грабіжника євреїв. На запитання слідчого «Чи грабував людей?», той давав відповідь: «Ні, але жидів...»²⁰⁷. На сьогодні аналіз вищеописаної проблеми вимагає застосовувати ширші методи, ніж ті, якими оперує історична наука. Тому слід долучати фахівців з психології та юриспруденції.

Незважаючи на те, що, привласнюючи майно євреїв за допомогою неофіційних практик, місцеві жителі наражали себе на небезпеку та покарання, адже діяли всупереч розпорядженням окупаційної адміністрації, вони (свідомо чи ні) виступали учасниками легітимації злочину нацистів. У такому разі відбувався подвійний грабунок — євреїв як жертв Голокосту та нацистської окупаційної влади як легітимованого власника цього майна. Мотивація у привласненні єврейського майна була зумовлена матеріалістичними причинами, де антисемітська складова могла відігравати лише незначну роль.

Жага до матеріальної власності мобілізувала найганебніші людські інстинкти, що могли призводити до смерті євреїв. Як зазначає Тімоті Снайдер, на велику частину місцевого неєврейського населення справляла розбещувальний вплив перспектива заволодіти єврейським майном, і багато хто почав дивитися на вбивство євреїв з точки зору власних економічних інтересів²⁰⁸. Ці речі нерозривно пов'язані між собою, грабіж завжди був супутником війни.

Роль місцевих жителів у розкраданні майна жертв Голокосту в українській історіографії досі применшувалася, зокрема якщо порівнювати з такими ж злочинами офіційної німецької адміністрації. Одні дослідники стверджують, що «грабування євреїв місцевим населенням не можна вважати масовим явищем»²⁰⁹. Однак є й інша позиція — «грабунок майна євреїв місцевими жителями був масовим явищем, а бажання нажитися на єврейському майні — чи не найпоширенішим мотивом

²⁰⁷ Шнеер, «За убийство евреев никакой ответственности», 64.

²⁰⁸ Тімоті Снайдер, «Життя і смерть західноволинських євреїв», у *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, і Венді Лауер (Київ: Дух і літера, 2015), 142.

²⁰⁹ Зілінський, «Пограбування єврейського майна», 123.

співучасті місцевого населення у здійсненні Голокосту²¹⁰; пограбування жертв Голокосту стало засобом «легітимації» геноциду серед місцевого населення, його заохочення до колаборації²¹¹.

Висновки нашого дослідження свідчать про набагато більшу причетність місцевих жителів до подій Голокосту, ніж це вважалося раніше, зокрема і щодо привласнення майна жертв геноциду. Набуття єврейського майна неєвреями набуло помітних масштабів, а в конкретних випадках (особливо ліквідація гетто) цей процес набув масовості.

Незважаючи на те, що питання набуття власності євреїв було розглянуто на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля», результати дослідження, безумовно, мають набагато ширше значення для загального розуміння поставленої проблематики на окупованих нацистами східних теренах.

На сьогодні існують приблизні цифри Дітера Поля, що висвітлюють залучення місцевих винуватців Голокосту (поліцейських) до вирішення «єврейського питання»²¹². Однак малоімовірно, що така статистика буде озвучена щодо цивільних жителів, які вдавалися до грабунку жертв Голокосту і, позбавивши їх таким чином економічних умов існування, сприяли геноциду.

Roman Mykhalchuk

THE ROLE OF JEWISH PROPERTY IN THE DYNAMICS OF THE HOLOCAUST IN VOLYN-PODILLYA GENERAL DISTRICT: THE FOCUS OF THE LOCAL NON-JEWISH POPULATION

The process of the appropriation of Jewish property by non-Jewish population during the Holocaust has aroused a considerable interest in the academic literature. However, academic studies have not properly considered the role of local population in the appropriation of the Holocaust victims' property in comparison with the Nazi invaders. In fact, the role of many non-Jewish residents can no longer be regarded as mere bystanders, because their actions concerning

²¹⁰ Андрій Усач, «Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження», в *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти* (Київ: УЦВІГ; КВІЦ, 2018), 46–47.

²¹¹ Долганов, «Бенефіціари Голокосту», 83.

²¹² Dieter Pohl, «Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden», у *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?*, ред. Gerhard Paul (Göttingen: Wallstein Verlag, 2002), 219, 232.

the appropriation of Jewish property influenced the dynamics of the Holocaust at the local level.

Victims' property and the mercantile component in general formed a kind of motivational background for civilians' cooperation with the Nazis when both sides realized the importance of interaction based on pragmatic mercantilism.

Mercantile reasons motivated local population and the anti-Semitic component could play only a minor role. The thirst for profit mobilized the worst human instincts. The prospect of seizing Jewish property had a corrupting effect on most of the non-Jewish population, and many supported the occupation in terms of their own economic interests. Despite the fact that people who acquired Jewish property were of different backgrounds, gender, and age, they all had experience of close pre-war social relationships with victims.

The results of this research indicate a much greater role of civilians, local non-Jewish residents in plundering and acquisition of Holocaust victims' property than it was previously stated in the academic literature.

This research considers the appropriation of Jewish property by locals and neighbors based on the example of Volyn-Podillya General District of Reichkommissariat Ukraine, but the results of the study are also important for general understanding of the Holocaust events in Ukraine and occupied eastern territories during World War II.

Keywords: Holocaust, Jewish property, Volyn-Podillya General District, local non-Jewish population.

Bibliography

Arad, Yitzhak. «Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union». *Yad Vashem Studies* 29 (2001): 109–48.

Arad, Yitzhak. «Razgrablenie evrejskoj sobstvennosti na okkupirovannyh territorijah Sovetskogo Sojuza». *Problemy Holokosta: nauchnyj zhurnal* 1 (2002): 5–39.

Bajohr, Frank. «Aryanisation» in *Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany*. New York: Berghahn Books, 2002.

Barac, Varvara. *Begstvo ot sud'by. Vospominanie o genocide evreev na Ukraine vo vremja Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva: Art-Biznes-Centr, 1993.

Beker, Avi. *The Plunder of Jewish Property During the Holocaust*. New York: New York University Press, 2001.

Belova, Ol'ga, and Vladimir Petruhin. «Evrejskij mif» v *slavjanskoj kul'ture*. Moskva: Mosty kul'tury, 2007.

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka, 2011.

Borovskiy, Volodymyr. *Pid pokrovom Vsevyshnoho. Spomyny*. Atlanta: Vydannia Ukrainkoho Yevanhelskoho Obiednannia v Pivnichnii Amerytsi, 1983.

Cesarani, David. *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949*. New York: St. Martin's Press, 2016.

Dean, Martin. «Jewish property seized in the occupied Soviet Union in 1941–1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle». *Holocaust and Genocide studies* 1, vol. 14 (2000): 83–101. <http://hgs.oxfordjournals.org/content/14/1/83>.

Dean, Martin. «Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe». In *The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone, 120–140. Houndsmills: Palgrave Macmillan, 2004.

Dean, Martin. *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*. Cambridge, UK: Cambridge University Press; United States Holocaust Memorial Museum, 2008.

Dean, Martin, ed. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Vol. 2. Washington: Indiana University Press, 2012.

Debua, Patrik. *Khranytel spohadiv. Kryvavymy slidamy Holokostu*. Kyiv: Dukh i Litera, 2011.

Desbois, Patrick. *In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets*. New York: Arcade Publishing, 2018.

Desbois, Patrick. «The witnesses of Ukraine or evidence from the ground: the research of Yahad-In Unum». *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives* (2013): 91–99.

Diment, Maikl. *Samotnii vyhnans. Shchodennyk pro Svyniukhy ta hetto v Lokachakh*. Kyiv: UTsVIH, 2016.

Dolhanov, Petro. «Benefitsiary Holokostu: rol “susidiv” u pohrabuvanni yevreiv Volyni v period natsystskoi okupatsii». *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo* 9 (2) (2020): 46–87.

Dzhons, Adam. *Henotsydy: Vstup do hlobalnoi istorii*. Kyiv: Dukh i litera, 2019.

Feldman, Gerald, and Wolfgang Seibel. *Networks of Persecution: Business, Bureaucracy, and the Organization of the Holocaust*. New York: Berghahn Books, 2005.

Grabowski, Jan. *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Gross, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.

Gross, Jan T. «Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors – a Norm or an Exception in German Occupied Europe?» In

Lessons and Legacies XII: New Directions in Holocaust Research and Education, eds. Wendy Lower, and Lauren Faulkner Rossi, 3–30. Chicago: Northwestern University Press, 2017.

Gross, Jan T., and Irena Grudzińska Gross. *Golden Harvest; Events at the Periphery of the Holocaust*. New York: Oxford University Press, 2012.

Honcharenko, Oleksii. «Pozbavlennia yevreiskoho naselennia vlasnosti v period natsystskoi okupatsii Kyivshchyny». *Chasopys ukrainskoi istorii: zb. nauk. st.* 5 (2006): 116–121.

Hrinchenko, Helinada, Iryna Rebrova, and Iryna Romanova. «Usna istoriia v postradianskykh doslidnytskykh praktykakh (na prykladi suchasnykh Bilorusii, Rosii ta Ukrainy)». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2012): 172–187.

Kovba, Zhanna. *Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naselennia Skhidnoi Halychyny v roky «ostatochnoho rozv'iazannia yevreiskoho pytannia»*. Kyiv: Dukh i litera, 2009.

Kruglov, Aleksandr. *Jenciklopedija Holokosta: Evrejskaja jenciklopedija Ukrainy*. Kiev, 2000.

Kruglov, Aleksandr. «Pogromy v vostochnoj Galicii leta 1941 goda: organizatory, uchastniki, masshtaby i posledstvija». *Problemi istorii Golokostu* 5 (2010): 56–73.

Kruglov, Aleksandr. «Unichtozhenie evreev v g. Rovno v nachale nojabrja 1941 goda v svete nemeckikh dokumentov». *Golokost i suchasnist'* 11 (2012): 104–165.

Kunytskyi, Mykhailo. «Sotsialno-pravovyi status mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu “Ukraina” (1941–1944 rr.)». Avtoref. dys. dokt. ist. nauk, Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2014.

Levin, Aleksandr. «Negasnushhie svechi Holokosta». In *Zhizn' i smert' v jepohu Holokosta: svidetel'stva i dokumenty*. Book 2, ed.-comp. Boris Zabarko, 284–292. Kiev, 2007.

Lower, Wendy. «Anti-jewish violence in Western Ukraine, summer 1941: varied histories and explanations». *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives* (2013): 143–173.

Lower, Wendy. «Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons». *Journal of Genocide Research* 13 (3) (2011): 217–246.

Lysenko, Oleksandr. «Deiaki teoretychni aspekty doslidzhennia problem sotsialnoi solidarnosti v period Druhoi svitovoi viiny». *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* 17 (2015): 8–21.

McBride, Jared Graham. «A Sea of Blood and Tears”: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944». PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014.

«Memorialna knyha Mizocha». Accessed July 21, 2021. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html>.

Mędykowski, Witold. *W cieniugigantów: Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012.

Mykhalchuk, Roman. «Kontrybutsii yak forma pozbavlennia vlasnosti yevreiv v heneralnii okruzi “Volyn-Podillia”». *Holokost v Ukraini: akademichni, komemoratyvni ta osvittii aspekty: materialy Vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi 75-m rokovynam trahedii Babynoho Yaru* (2016): 71–75.

Mykhalchuk, Roman. «Novi svidchennia pro Holokost v Mizochi (za rezultatamy usnoistorychnoho proektu u lypni-serpni 2016 r.)». *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky RDHU* 29 (2017): 265–274.

Mykhalchuk, Roman. «Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: videodzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SShA». *Pamiat nelinna: Holokost na terenakh nashoho kraiu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»* 62 (2021): 226–238.

Mykhalchuk, Roman. «Prodazh maina zhertv Holokostu v Kostopilskii miskii upravi». *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky RDHU* 30 (2018): 209–214.

Mykhalchuk, Roman. «“Small death jobs”: the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum)». *East European Historical Bulletin* 15 (2020): 157–165.

Mykhalchuk, Roman. «Vlasnist yevreiv Rivnenshchyny pid chas natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.)». *Naukovi pratsi istorychnoho f-tu Zaporizkoho nats. un-tu* 36 (2013): 169–173.

Mykhalchuk, Roman, and Viktoriia Zyl. «Ekonomichni aspekt Holokostu (na prykladi Rivnenshchyny)». *Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh: materialy XI Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv*. Rivne, 2018: 258–260.

Obarchuk, Anastasiia. *Mezhyrich Koretskyi: narysy istorii volynskoho mistechka*. Rivne: PP DM, 2010.

Pohl, Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. Munich: Oldenbourg, 1996.

Pohl, Dieter. «Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden». In *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?*, hrsg. Gerhard Paul, 205–234. Göttingen: Wallstein Verlag, 2002.

Pol, Diter. «Masove vbyvstvo yevreiv Ukrainy za nimetskoi viiskovoi administratsii v Reikhskomisariati Ukraina». In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, eds. Rei Brandon, and Vendi Lauer. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.

Rozenblat, Evgenij. «Spasenie evreev Belarusi v gody Holokosta: pravedniki i pravedne». In *Holokost: novye issledovaniia i materialy: materialy XVII Mezhdunar. konf. po iudaiki*. T. IV., vol. 37, 69–86. Moskva, 2011.

Shneer, Aron. «Za ubijstvo evreev nikakoj otvetstvennosti...: Portret kollaboracionista». In *Holokost na territorii SSSR*. T. 1, vol. 40, eds. Il'ja Al'tman, Arkadij Zel'cer, and Aron Shneer, 56–67. Moskva: Sefer, 2012.

Snaider, Timoti. «Zhyttia i smert zakhidnovolynskykh yevreiv». In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, eds. Rei Brandon, and Vendi Lauer, 113–162. Kyiv: Dukh i litera, 2015.

Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Sytai, Sviatoslav, ed. *Kryvavi zhorna viiny: trudova povynnist na Rivnenshchyni u 1941–1944 rokakh: spohady, dokumenty, fakty*. Rivne: Vyd. O. Zen, 2013.

«The Holocaust (Memorialna knyha Rivnoho)». Accessed July 21, 2021. <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html#Page529%20-%Data%20dostupu>.

Usach, Andrii. «Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy i vyklyky doslidzhennia». In *Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovy ta osvichni aspekty*, 46–47. Kyiv: UTsVIH; KVITs, 2018.

Usach, Andrii. «“To ne nimtsi...”: mistsevi vynuvaltsi Holokostu u neievreiskyykh usnoistorychnyykh svidchenniakh». In *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit*, ed. Helinada Hrinchenko, 143–161. Kyiv: TOV «Art-knyha», 2021.

Wylegala, Anna. «About “Jewish Things”. Jewish Property in Eastern Galicia During World War II». *Yad Vashem Studies* 44 (2) (2016): 83–120.

Zbikowski, Andrzej. «Local Anti-Jewish pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941». In *The Holocaust in the Soviet Union: studies and sources on the destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR. 1941–1945*, ed. Lucian Dobroszycki, and Jeffrey Gurock, 173–179. NY; London: M. E. Sharpe, 1993.

Zilinskyi, Volodymyr. «Pohrabuvannia yevreiskoho maina u m. Sambori pid chas natsystskoi okupatsii: analiz yavyscha na makrorivni». *Holokost i suchasnist* 13 (2015): 109–123.

Archives

Arkhir Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Rivnenskkii oblasti (AU SBU RO). F. 4, spr. 2656, 3444, 10424.

Bundesarchiv (BArch). Fond B 162, bild 04228, 04229, 04231, 04233, 04234, 04235, 04237, 04239.

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (DARO). F. R. 22, op. 1, spr. 139. F. R. 26, op. 1, spr. 2. F. R. 27, op. 1, spr. 1. F. R. 29, op. 1, spr. 19. F. R. 30, op. 2, spr. 83. F. R. 33, op. 1, spr. 21; op. 7, spr. 291. F. R. 48, op. 1, spr. 11. F. R. 68, op. 1, spr. 2. F. R. 245, op. 2, spr. 1. F. R. 291, op. 1, spr. 146. F. R. 293, op. 2, spr. 5. F. R. 534, op. 1, spr. 4. F. R. 2771, op. 2, spr. 2144.

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (DAVO). F. R 76, op. 2, spr. 1.

Gosudarstvennyi arkhiv Rossijskoï Federacii (GARF). F. 7021, op. 71, spr. 40.

Osobystyi arkhiv Mykhalchuka Romana. Interviu z Hanoiou Hermaniuk (1937 r.n.), 6 serpnia 2016 r.; intervui z Terentiiem Hermaniukom (1936 r.n.), 30 lypnia 2016 r.; intervui z Tekleiu Demydiuk (1937 r.n.), 12 serpnia 2016 r.; intervui z Romanom Dmytrukom (1932 r.n.), 12 serpnia 2016 r.; intervui z Mariieiu Lytvynets (1928 r.n.), 8 serpnia 2016 r.; intervui z Neoniloïu Panokhoïu (1929 r.n.), 25 lypnia 2016 r.; intervui z Liudmyloïu Pidtoptoiu (1945 r.n.), 9 serpnia 2016 r.

United States Holocaust Memorial Museum arkhiv. Photograph Number: 17876, 17877. (1. Jewish women and children are ordered to undress prior to their execution. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065458>; 2. Naked Jewish women, some of whom are holding infants, wait in a line before their execution by German Sipo and SD, with the assistance of Ukrainian auxiliaries. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065461>).

USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony № 1561, 07722, 11210, 18572, 22263, 29299, 29420, 34403, 36447, 38507, 43886, 44884, 45238, 45897, 47316, 49417, 50672.

Yahad-In Unum archives (YIU). Testimony № 126B, 127B, 135B, 156B, 161B, 176B, 177B, 193B, 194B, 195B, 196B, 237B, 396U, 544U, 545U, 574U, 642U, 649U, 651U, 820U, 822U, 840U, 841U, 842U, 849U, 857U, 941U, 948U, 1337U, 1343U, 1366U, 1371U, 1379U, 1386U, 1387U, 1389U, 1396U, 1398U, 1402U, 1422U, 1431U, 1463U, 1475U, 1481U, 1483U, 1719U, 1773U, 1782U, 1787U, 1921U, 2172U, 2217U, 2278U, 2326U.

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.03

Роман Шляхтич,

Криворізький державний педагогічний університет

kliorpsh@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-5877-3522>

ЗАЛУЧЕННЯ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДОПОМІЖНОЇ ПОЛІЦІЇ ДО МАСОВИХ УБИВСТВ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»¹

Метою статті є висвітлення участі представників української допоміжної поліції в масових вбивствах євреїв, дослідження їх мотивації щодо участі в цих злочинах, виділення основних етапів масових вбивств, у яких брали участь місцеві поліцаї. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, системоутворення, наукового характеру, перевірки, об'єктивності автора, використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичні, історико-типологічні, історико-системні тощо) методів. **Наукова новизна** статті зумовлена залученням архівно-слідчих справ з архіву Яд Вашем, а також регіональних архівів СБУ, були проаналізовані форми та методи участі представників української допоміжної поліції в масових убивствах єврейського населення. Для більш повного розкриття картини злочинів використовувались свідчення очевидців з архівів Яхад-ін Унум та Яд Вашем.

Висновки. У тих місцевостях, де відбувались розстріли євреїв, члени української допоміжної поліції були до них долучені. Найбільше місцевих поліцейських було задіяно на етапі підготовки та проведення масового розстрілу. Зокрема, для виявлення та арештів євреїв, їх конвоювання до місця страти, охорони місця страти. Інколи поліцейські брали участь у розстрілах. До окупації це були здебільшого звичайні радянські громадяни, які нічим не вирізнялись із загальної маси радянських людей. Проте в роки нацистської окупації вони вступили до української допоміжної поліції, як правило, добровільно, і були задіяні в злочинній діяльності цієї окупаційної структури.

Ключові слова: українська допоміжна поліція, Голокост, масові вбивства.

З літа 1941 р. на окупованих німецькими військами землях України починають утворюватися окупаційні зони з цивільною адміністрацією.

¹ Ця стаття стала можливою завдяки стажуванню в науковому центрі Яхад-ін Унум та Міжнародному дослідницькому інституті з вивчення Голокосту Яд Вашем.

Зокрема, райхскомісаріат «Україна» — найбільша окупаційна зона, яка охоплювала більшість сучасних українських областей, утворився 20 серпня 1941 р. До кінця року в його складі були сформовані 6 генеральних округів. Вища адміністративна влада належала німцям, але в містах і селах утворювались місцеві органи влади. Частина з них започаткували представники обох ОУН під керівництвом А. Мельника та С. Бандери. Одним з органів, який формувався з місцевих мешканців, була поліція. Тому, протягом літа-осені 1941 р. в містах та селах окупованої нацистами України створювались відділи української допоміжної поліції.

У цей же час, протягом літа-зими 1941–1942 рр., були майже повністю винищені євреї на території Східної України. А до кінця 1942 р. вони були вбиті в Західній Україні². За висловом відомого дослідника історії Голокосту П. Дебуа, це був період «Голокосту від куль». Тобто більшість євреїв, які мешкали на окупованій нацистами території України, були знищені під час масових розстрілів. Ці розстріли відбувались як у містах, так і в селах. На різних етапах, включно з самим актом вбивства, брали участь і місцеві мешканці, які служили в поліції. Таким чином, метою статті є висвітлення участі представників української допоміжної поліції в масових вбивствах євреїв, дослідження їх мотивації щодо участі в цих злочинах, виділення основних етапів масових вбивств за участі місцевих поліцейських.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Повоєнна історіографічна традиція дослідження Голокосту формувала точку зору про те, що злочинцями, які вбивали жінок, дітей та літніх людей, були або психічно хворі люди або патологічні садисти. І основним мотивом, який змушував їх брати участь у цих злочинах, був антисемітизм. Звичайні люди таке не могли вчинити. Саме така точка зору представлена у відомих працях Люсі Давидович³ та Рауля Гільберга⁴. Уже в більш пізніх роботах таких авторів, як М. Дін⁵ та К. Браунінг⁶, тема місцевих виконавців розкрита більш глибоко.

² Ицхак Арад, «Катастрофа советского еврейства», Яд Вашем, дата звернення червень 19, 2021, <https://www.yadvashem.org/ru/education/projects/phoenix/holocaust/arad.html>.

³ Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews* (1975).

⁴ Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945* (Aaron Asher Books, 1992).

⁵ Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: St. Martin's Press, 2000).

⁶ Christopher R. Browning, *The Path to Genocide, Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

Зокрема, М. Дін у своїй монографії досліджує місцеві формування німецької поліції, які діяли на території України та Білорусії. Він доходить висновку, що місцеві поліцаї мали право вибору — брати участь у Голокості чи ні. І більшість свідомо робила цей вибір. Подібні ідеї знаходимо в роботі іншого відомого дослідника К. Браунінга. На його думку, питання вибору займало визначальне місце у формуванні злочинця, бо саме вибір перетворює звичайну людину на вбивцю. Також він аналізує психологічні мотиви, що змушували поліцаїв вбивати невинних людей. Головним мотивом було підпорядкування владі та прагнення до єдності з групою.

Проблемі колаборації в Голокості присвячена розвідка О. Прусина⁷. Він наголошує, що більшість поліцаїв були психічно нормальними людьми. Тому їх поведінку під час окупації слід розглядати в контексті їх віку, соціально-економічного становища, освіти, ставлення до влади тощо. Дослідник виділяє три соціально-психологічні типи поліцаїв: «політичні активісти» — ті, якими рухали ідеологічні уявлення або мотиви; «ініціативні конформісти» та «звичайні виконавці», які просто виконували накази. Останні становили більшість серед місцевих поліцаїв. Також у своїй роботі він доводить, що місцеві поліцаї долучались до вбивств та переслідувань євреїв не тільки через примус та накази німецьких офіцерів, а й із власної ініціативи.

Проблема вибору щодо участі у вбивствах єврейського населення є однією з головних тем у розвідці сучасного українського дослідника Ю. Радченка⁸. На його думку, берлінські чиновники давали своїм підлеглим загальні вказівки щодо вбивств євреїв, а місцеві виконавці з поліції безпеки та СД мали «ширшу ініціативу в питанні арештів і вбивств усіх реальних та уявних ворогів “нового порядку” (зокрема й євреїв)». Також дослідник доводить, що в місцевих формуваннях німецької поліції переважно служили «звичайні виконавці» та «ініціативні конформісти». Саме такими їх зробила сталінська реальність 30-х рр.

Також про масові вбивства єврейського населення та участь у них представників української допоміжної поліції писали О. Круглов,

⁷ Александр Прусин, «Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации», *Голокост і сучасність* 1 (2007): 31–59.

⁸ Юрій Радченко, «“Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров’ю...”»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.), *Голокост і сучасність* 2 (2011): 46–86.

А. Уманський та І. Щупак у монографії «Голокост в Україні»⁹, а також дослідники О. Гончаренко¹⁰ та А. Усач¹¹.

Колективна монографія «Голокост в Україні» — це одне з перших в українській історіографії видань, яке комплексно розкриває різні аспекти Голокосту на території окупованої нацистами України. Зокрема, автори досліджують проблему участі місцевих колаборантів у масових вбивствах євреїв. На основі широкого кола німецьких та радянських архівних документів науковці доводять, що в масових вбивствах, окрім німців, брали участь і місцеві поліцаї. Цю думку поглиблює у своїх роботах український історик А. Усач. Зокрема, він наголошує, що жодне масове вбивство євреїв в окупованій Україні не відбулось без участі місцевих поліцаїв. На його думку, не можна вважати місцевих винуватців покидьками та психічнохворими людьми, адже це є зручними твердженнями, які дають можливість відмежуватись від них. Натомість автор пропонує поглянути на виконавців масових вбивств як на типових представників тогочасного суспільства, адже після війни деякі з них цілком нормально адаптувались до мирного життя, влаштовувались на роботу, заводили сім’ї тощо. Ще один сучасний історик О. Гончаренко, описуючи масові вбивства єврейського населення, відводить українській допоміжній поліції лише технічну роль у підготовці місць розстрілів, конвоюванні та охороні євреїв. Проте доступні сьогодні архівні матеріали та розвідки сучасних істориків доводять, що у вбивствах єврейського населення місцеві поліцаї брали не лише технічну, а й безпосередню участь.

Важливим аспектом масових вбивств було сексуальне насилля над єврейськими жінками перед їх стратою. Це малодосліджене явище під час Голокосту вивчає історик М. Гавришко¹². Зокрема, вона виділяє низку чинників для пояснення мотивації злочинців під час війни та геноциду. Дослідниця наголошує на таких з них: політичні

⁹ Александр Круглов, Андрей Уманский, та Игорь Щупак, *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»* (Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «ЛИРА», 2016).

¹⁰ Олексій Гончаренко, «Політика нацистського геноциду євреїв України», в *Архіви окупації 1941–1944*, упоряд. Наталія Маковська, т. 1 (Київ: Києво-Могилянська академія, 2006), 790–795.

¹¹ Андрій Усач, «Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи та виклики дослідження», в *Українське суспільство і пам’ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам’яті жертв Голокосту)*, редкол.: Анатолій Подольський, та Світлана Осіпчук (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВЦ, 2018), 41–48.

¹² Марта Гавришко, «Сексуальне насилля під час Голокосту: погляд на гетто та табори України», *Heinrich Böll Stiftung*, травень 18, 2020, <https://ua.boell.org/uk/2020/05/18/seksualne-nasylstvo-pid-chas-holokostu-pohlyad-na-hetto-ta-tabory-ukrayiny>.

та ідеологічні чинники, чинник війни, мілітарна культура, мізогінія, а також особисті мотиви, пов'язані з вихованням, світоглядом, життєвим досвідом насильників.

Також слід відзначити нові роботи відомих дослідників Голокосту Дж.-П. Химки¹³ та В. Лауер¹⁴. Зокрема, В. Лауер фокусом свого дослідження обрала аналіз візуальних джерел, які є свідченням злочинів проти євреїв. Інколи на такі світлина потрапляли і члени української допоміжної поліції. Так сталося у містечку Миропіль, коли було зафіксовано масовий розстріл єврейського населення, у якому брали участь і німці, і місцеві виконавці. Робота Дж.-П. Химки присвячена участі українських націоналістів у Голокості. Зокрема, автор наголошує на тому, що українська допоміжна поліція з початку нацистської окупації формувалась, зокрема, і з представників ОУН. Тому ці особи могли бути долучені до Голокосту в силу обставин або свідомо.

Отже, науковці, які розглядають різні аспекти насилля під час війни, напрацювали значну методологічну базу щодо вивчення масових вбивств та участі в них місцевих виконавців. Проте досліджень, які б комплексно розкривали проблему участі місцевих поліцаїв у масових вбивствах євреїв у райхскомісаріаті «Україна», із залученням широкої джерельної бази наразі бракує. Отже, пропонується стаття покликана частково виправити цю ситуацію.

Джерельною основою роботи є архівно-кримінальні справи з архіву СБУ Києва та регіональних архівів СБУ Дніпра та Кропивницького, а також мікрофільми з архівно-кримінальними справами з фонду TR.18 архіву Яд Вашем. Зокрема, матеріали з архіву Яд Вашем охоплюють майже всю територію райхскомісаріату «Україна», адже це мікрофільми з архівно-кримінальних справ із регіональних архівів СБУ. Такі документи є чи не єдиними джерелами, що дають можливість реконструювати перебіг масових розстрілів єврейського населення, а також визначити, яку роль відігравали місцеві винуватці на різних етапах масового вбивства. Натомість автор погоджується з точкою зору відомої дослідниці Тані Пентер стосовно інтерпретації матеріалів архівно-слідчих справ. Дослідниця виокремила низку особливостей при роботі з матеріалами радянських спецслужб. На її думку, насамперед необхідно враховувати той факт, що надані свідками та обвинуваченими покази викладені здебільшого в інтерпретації слідчого (як правило, допити

¹³ John-Paul Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944* (Ibidem Press, 2021).

¹⁴ Wendy Lower, *The Ravine. A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed* (Boston; New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2021).

вів один слідчий). Тому ці джерела слід використовувати в комплексі з іншими відомими документами. З іншого боку, матеріали радянських спецслужб подекуди є єдиним джерелом, яке містить докладний опис масових страт євреїв, а також свідчення очевидців про умови життя в гетто та таборах¹⁵. Крім того, слід враховувати, що свідчення обвинувачуваних та свідків є доволі надійним джерелом стосовно ідентифікації та злочинної діяльності місцевих колаборантів, натомість німецьких злочинців часто сприймали як службовців «гестапо». Також, як наголошує німецька дослідниця, слід пам'ятати, що матеріали слідства подають проблему співпраці у світлі бачення її радянською владою¹⁶. Отже, матеріали слідства, з одного боку, є досить тенденційними джерелами, а з іншого — інколи містять дуже важливу і навіть унікальну інформацію про злочини стосовно єврейського населення.

Ще однією групою документів, які мають радянське походження та допомагають ідентифікувати місця масових розстрілів, є документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (далі — НДК). В архіві Яд Вашем вони акумульовані у фонді М.33, це мікрофільми з відсканованими матеріалами з Державного архіву Російської Федерації. У матеріалах НДК міститься інформація про німецьких та місцевих виконавців масових вбивств, локалізуються місця злочинів, свідчення очевидців, яких опитували члени НДК, дають уявлення про роль місцевих поліцаїв у цих злочинах. Проте інформацію, яка в них міститься, теж потрібно сприймати доволі критично, оскільки це теж є радянські офіційні документи. Ці матеріали створювались не тільки як історичний документ. Вони мали бути додатковим ідеологічним чинником в обґрунтуванні загальної концепції радянської «Великої Вітчизняної війни». Адже офіційна радянська історіографія применшувала участь місцевих колаборантів у злочинах, більшою мірою перекладаючи їх на німців. Тому ці матеріали потребують додаткової перевірки.

Така перевірка є можливою в разі порівняння офіційних документів з наративними джерелами, передусім усними та записаними свідченнями очевидців та жертв. Велику базу свідчень очевидців Голокосту збирила французька команда дослідників з Яхад-ін Унум. Автором опрацьовано майже 200 відеосвідчень з території Дніпропетровської, Запорізької та Кіровоградської областей. Свідки розповідають про

¹⁵ Таня Пентер, «Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру», у *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ* (Київ, 2012), 193–194.

¹⁶ Пентер, «Під слідством за співпрацю», 195.

масові розстріли євреїв, переважно в сільській місцевості, та участь місцевих поліцаїв у цих злочинах. Ще одна група свідчень очевидців та жертв Голокосту, які змогли врятуватись, міститься в архіві Яд Вашем. У фонді О.33 представлено переважно листи жертв та їх нащадків, а також щоденники людей, які пережили Голокост. Це дуже важливі джерела. Вони дають уявлення про злочини нацистів очима жертв та сторонніх свідків. Інколи це унікальні свідчення, оскільки розкривають ті аспекти злочинів, про які мовчать виконавці.

Отже, опрацьовані джерела та дослідження істориків дали змогу розкрити нові та малодосліджені аспекти Голокосту. Зокрема, це мотиви виконавців масових вбивств євреїв, етапи масових вбивств та участь у них представників української допоміжної поліції, особливості здійснення масових вбивств євреїв у містах та сільській місцевості.

Географія та топографія місць масових вбивств, соціально-політичний портрет та мотиви місцевих виконавців

Улітку 1941 р., коли німецькі війська розпочали наступ на територію України, розпочались і масові вбивства місцевого єврейського населення. Географічно місця вбивств єврейського населення локалізувались із заходу на схід. Одним з перших місць масових убивств євреїв був Кам'янець-Подільський, пізніше — Бердичів, далі — Київ, Дніпро тощо. У нашому дослідженні ми будемо аналізувати місця масових вбивств переважно в містах і селах південно-східної України, особливо тих регіонів, які в роки нацистської окупації увійшли до складу райхскомісаріату «Україна». А для відтворення більш повної картини будемо залучати сюжети масових вбивств євреїв, які відбулись і в інших частинах райхскомісаріату «Україна». Ми не аналізуватимемо вже добре описані та відомі злочини, як-от у Києві, Кам'янці-Подільському тощо, а зосередимось на менш описаних. Завдяки аналізу архівно-слідчих справ, заведених на місцевих поліцаїв, матеріалів НДК та свідчень врятованих і очевидців вдалось дослідити близько 100 епізодів масових вбивств. Більшість із них були скоєні на територіях сучасних Дніпропетровської, Кіровоградської та Запорізької областей. Унаслідок скоєння цих злочинів загинуло від 100 і більше осіб, переважна більшість загиблих були євреями. Проаналізовані джерела дали також можливість визначити топографію масових убивств.

Під топографією масових убивств ми розуміємо місцевість, у якій були скоєні ці злочини. У більшості великих міст південно-східної України матеріалами післявоєнних розслідувань фіксувалось по декілька місць масових розстрілів містян. Зокрема, у Дніпропетровську

(сучасному Дніпрі) згідно з матеріалами НДК було виявлено три таких місця: 1) яр біля інституту інженерів транспорту (близько 11 тис. осіб); 2) протитанковий рів, розташований у чотирьох кілометрах від міста, біля поселення Верхнє (близько 20 тис. людей); подвір'я школи № 9, що в центрі міста (500 осіб)¹⁷. У Кіровограді (сучасному Кропивницькому) у матеріалах НДК зафіксовано 6 місць масових розстрілів. Найбільшими за кількістю жертв були пригори Кіровограду Глинище та Кушівка, де загинуло понад 4 тис. осіб, Соколовські хутори — більш як 1 тис. осіб та в'язниця СД на вул. Польовій, де розстріляно понад 2 тис. осіб¹⁸. У містах, де фіксується декілька місць масових розстрілів, вбивства людей, як правило, відбувались протягом усього часу окупації.

Частіше в містах фіксувалось одне місце, в якому здійснювався масовий розстріл єврейського населення, а далі протягом окупації в цьому ж місці продовжували вбивати євреїв та інших місцевих мешканців. Так було в Кривому Розі, де в жовтні 1941 р. у районі шахти № 5 було розстріляно 2 500 містян-євреїв та 800 військовополонених євреїв¹⁹. А останній розстріл у цьому місці зафіксований у лютому 1944 р. невдовзі перед звільненням міста. Протягом 1941—1944 рр. близько 9 тис. мешканців окупованої Олександрії було вбито в яру на південно-східній околиці міста²⁰. Основним місцем розстрілів на Запоріжжі був рів у районі радгоспу «Сталінський». За весь час окупації міста там загинуло до 5 тис. євреїв²¹. Отже, у містах, де була відносно велика кількість єврейського населення, яке важко було знищити в процесі одного розстрілу, такі акції відбувались неодноразово і відповідно місць вбивства теж було декілька. А в містах, де євреїв було відносно небагато, їх знищували майже всіх одномоментно. Подібна ситуація була і в селах.

У єврейських аграрних колоніях південно-східної України, у селах з переважно єврейським населенням, його знищували недалеко від місця проживання і в ході одного великого розстрілу. Зокрема, єврейське населення колонії «Інгулець», розташованої в Дніпропетровській області, було майже повністю знищено в липні 1942 р., а загалом поблизу колонії виявлено 4 місця масових розстрілів євреїв²². У лютому 1942 р.

¹⁷ Архіви Яд Вашем, ф. М. 37, спр. 314, арк. 3.

¹⁸ Архіви Яд Вашем, ф. М. 52, спр. 511, арк. 5.

¹⁹ Державний архів Служби безпеки України м. Дніпро (далі — ДА СБУ м. Дніпро), ф. 6, оп. 2, спр. 17911, арк. 51—53.

²⁰ Архіви Яд Вашем, ф. М. 52, спр. 503, арк. 1.

²¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 504.

²² ДА СБУ м. Дніпро, ф. 4(Р), оп. 2, спр. 75, т. 2, арк. 63.

було розстріляно близько 600 євреїв з села Яструбинове Миколаївської області, вони були вбиті за 2 км від села в так званій «Кам'яній балці»²³. Проте частіше в сільській місцевості в одне місце розстрілу звозили єврейське населення із найближчих сіл. Наприклад, у районі села Катерино-Михайлівка були розстріляні євреї з найближчих єврейських поселень колишнього Сталіндорфського району Дніпропетровської області²⁴. Ще певну кількість євреїв цього ж району знищили в травні 1942 р. недалеко від с. Златоустівки в Берестевій балці²⁵. У село Новозлатопіль Запорізької області протягом листопада—грудня 1941 р. звозили єврейське населення з найближчих сіл і там же їх убивали²⁶.

І в містах, і в сільській місцевості місця для масових розстрілів обирались подалі від населених пунктів, або на околицях, де було менше населення. Як правило, це були різноманітні шахти, кар'єри, глинища, силосні ями, протитанкові рови тощо. Якщо таких природних або штучних місць не було поряд з населеними пунктами, тоді викопували великі ями і вже в них розстрілювали. Такі ями були як у степовій місцевості, так і в лісах та скверах. Скажімо, восени 1941 р. масові розстріли єврейського населення відбувались у містечках Миропіль та Дзержинське Житомирської області. В обох випадках єврейських мешканців цих поселень розстріляли в ямах, викопаних у місцевих парках²⁷. Як виняток, євреїв знищували у внутрішніх дворах міських тюрем, а в сільській місцевості — у приміщеннях жандармерій або інших нацистських каральних структур. Приміром, у с. Котовка Дніпропетровської області біля місцевої комендатури було виявлено місце масового поховання. Скоріш за все, розстріли цих людей відбулись у самому приміщенні комендатури²⁸. А в с. Новозлатопіль Запорізької області євреїв розстрілювали на подвір'ї місцевого «гестапо»²⁹.

Отже, місцевість, в якій здійснювались масові розстріли єврейського населення, вибиралась за принципом доцільності та утаємниченості. Вона мала бути придатною для того, щоб сховати сліди німецьких злочинів. Крім того, німецькі організатори розстрілів не хотіли, щоб це видовище травмувало солдат та офіцерів Вермахту, а також інших німців, які не були задіяні в цих злочинах. Показовий випадок трапився

в серпні 1941 р. у Білій Церкві. Діти після розстрілу їх батьків-євреїв декілька днів залишались у зачиненому будинку. Невдовзі їх теж розстріляли. Про це стало відомо воякам та офіцерам Вермахту і викликало доволі бурхливу реакцію з їхнього боку. Тому в донесенні підполковника Гельмута Гроскурта містилась рекомендація проводити подібні заходи подалі від військ³⁰.

Щодо місцевого населення, то страти інколи проводились показово, але частіше окупаційна влада могла приховати сам розстріл, але його організацію приховати від місцевих мешканців було неможливо. Адже деякі місцеві мешканці брали доволі активну участь у підготовці та проведенні масових вбивств євреїв. Передусім це стосується представників української допоміжної поліції.

Назва «українська допоміжна поліція» була не етнічною, а територіальною. Тобто позначала не етнічну приналежність її членів, а радше свідчила про те, що цей орган був створений на території України. Не всі представники місцевої поліції були залучені до Голокосту, а лише в тих місцях, де здійснювались масові розстріли євреїв.

Аналіз понад 200 анкет поліцаїв, які брали участь у різних етапах Голокосту, дав можливість визначити їх соціально-політичний профіль. За національною приналежністю майже 80% поліцаїв з проаналізованих анкет були українцями. Часто до складу поліції потрапляли місцеві німці, особливо в сільській місцевості. Вони займали керівні посади або були перекладачами. Зокрема, Яків Фаст, німець за національністю, був начальником політичного відділу поліції безпеки та СД у Запоріжжі³¹, а Євген Гофер — перекладачем при криворізькій поліції³². Подекуди з фольксдойче склались цілі поліцейські загони, які брали активну участь у розстрілах євреїв. Такі загони місцевої самооборони під назвою «Зельбетштутц» були створені в німецьких поселеннях у Веселинівському, Доманівському та Вознесенському районах Миколаївської області³³. У містах південно-східної України у складі місцевої поліції було близько 20% росіян, у селах цей відсоток був менший і становив приблизно 10%. Приміром, у Запоріжжі слідчим поліції «безпеки та СД» був Б. Колпаков, який за походженням був росіянином³⁴. Були

²³ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19762, арк. 48.

²⁴ Архіви Яхад-ін Унум (далі — Архіви YIU), свідчення № 950U.

²⁵ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6, оп. 2, спр. 29818, арк. 31–32.

²⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1933.

²⁷ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 151, 162.

²⁸ Архіви Яд Вашем, ф. М. 33, спр. JM/19697, 7021–57–514, арк. 136.

²⁹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1982.

³⁰ Александр Круглов, *Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 годах*, т. 3 (Днепропетровск: Центр «Ткума»; «Лира», 2009), 62.

³¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 510.

³² ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17277, арк. 23.

³³ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697637, спр. 19762, арк. 5.

³⁴ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 710.

в поліції і представники інших національностей. Зокрема, у Запоріжжі ще одним слідчим «поліції безпеки та СД» був болгарин Коллар³⁵. Загалом представники інших національностей становили приблизно 6–7% серед членів місцевої поліції. Національний склад поліції в цілому корелюється з даними перепису населення 1939 р., за яким питома вага українців у УРСР становила 80%³⁶.

Крім цього, ми проаналізували освітній рівень поліцейських, а також їх професію до нацистської окупації. За переписом 1939 р. вищу освіту в УРСР мали 12,9% населення, а середню – 18%. За цим же переписом – неписьменними були 15% осіб віком до 50 років³⁷. Отже, більшість населення в УРСР до початку нацистської окупації мала незакінчену середню освіту або не мала її взагалі. Цілком природно, що подібну картину ми спостерігаємо й серед осіб, які пішли на службу до німецьких каральних структур у роки окупації. Майже 80% поліцаїв, згідно з проаналізованими анкетами, мали освіту до 4 класів. Саме вони брали активну участь у вбивствах євреїв, переважно були рядовими або складали середню ланку поліції. Натомість серед керівництва поліцією зустрічаються особи з вищою або середньотехнічною освітою. Наприклад, начальник поліції Білої Церкви Михайло Томасевич мав вищу освіту³⁸, поліцейський миргородської поліції Іван Мамчич закінчив Львівський державний університет і мав фах учителя біології³⁹, а керівник поліції Криворізького району С. Нікітський закінчив технікум і отримав фах «технік-гідрометеоролог»⁴⁰. Отже, у більшості поліцаїв була незакінчена середня освіта, що в цілому було характерним для радянського суспільства кінця 30-х рр. XX ст. Лише поодинокі поліцаї мали вищу освіту та фах.

Відповідний освітній рівень зумовлював і спектр професій, за якими працювали майбутні поліцейські до окупації. Серед криворізьких поліцейських до окупації 75% були робітниками різноманітних підприємств, з них близько половини походили з сільської місцевості. Вони потрапили до міста в 30-ті рр. після розкуркулення та Голодомору. Незначна частина криворізьких поліцаїв мала військовий досвід. Приміром, Федір Шаблій, заступник керівника Криворізької районної поліції, у 1939 р. був мобілізований до 7-го батальйону залізничних

³⁵ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 510.

³⁶ Станіслав Кульчицький, *Україна між двома війнами 1921–1939 рік* (Київ: Альтернативи, 1999), 254.

³⁷ Кульчицький, *Україна між двома війнами*, 254, 266.

³⁸ Прусин, «Украинская полиция», 43.

³⁹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 1263.

⁴⁰ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 11857, т. 1, арк. 9.

військ НКВС⁴¹ та Олексій Пастернак, слідчий «поліції безпеки та СД», який служив у Червоній армії та потрапив до німецького полону влітку 1941 р. Відповідно в сільській місцевості більшість поліцейських були колишніми колгоспниками і походили з селян середняків та бідняків, хоча траплялись і поліцейські з родин розкуркулених.

За політичною приналежністю майже 95% поліцаїв з проаналізованих нами анкет були безпартійними. І лише 5% були або членами комсомолу або комуністичної партії, або мали відношення до владних структур. Зокрема, начальник поліції в селі Веселе Криворізького району Микола Кондратенко був в 1940–1941 рр. депутатом Веселобалківської сільради, а згадуваний вже Нікітський був членом ВЛКСМ⁴².

Окремо слід сказати про роль українських націоналістів в утворенні місцевої поліції та приналежність членів обох ОУН до розстрілів євреїв. Зокрема, у нещодавній монографії відомий дослідник Джон-Пол Химка наводить багато доказів участі членів обох ОУН у Голокості. Він відзначає, що українські націоналісти брали участь у створенні допоміжної поліції, яка своєю чергою була долучена німцями до різних етапів Голокосту⁴³.

Як відомо, серед завдань, які ставились перед Похідними групами як ОУН(м), так і ОУН(б), була організація органів місцевої влади. Одним із таких органів мала бути поліція. Приміром, у Кривому Розі в серпні 1941 р. утворюється українська поліція, одним з її організаторів був М. Лебедь, член ОУН(м)⁴⁴, а поліцію Криворізького сільського району створив та очолив український націоналіст П. Тарнавський⁴⁵. Однак до жовтня 1941 р. обидва були витіснені з поліції і їхнє місце зайняли місцеві мешканці. А в деяких регіонах члени ОУН обіймали керівні посади в поліції значно довший час. Зокрема, у Фастові поліція теж була створена за сприяння ОУН, а її керівник Іван Лановий, який теж був членом ОУН, також був і організатором масових розстрілів єврейського населення⁴⁶. Майже в усіх сільських та міських структурах поліції райхскомісаріату «Україна», у тому числі й у південно-східних областях, були українські націоналісти. Місцева поліція розглядалась ними як зародок майбутньої української армії, натомість для німців поліція була, в першу чергу, репресивно-каральною структурою. Врешті,

⁴¹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18955.

⁴² ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 11857, т. 1, 2.

⁴³ Himka, *Ukrainian Nationalists*.

⁴⁴ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 11857, т. 1, арк. 31.

⁴⁵ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18955, арк. 51.

⁴⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 238, арк. 2.

позиція німецької влади була вирішальною і протягом осені 1941 – зими 1942 р. у райхскомісаріаті відбувається реорганізація місцевої поліції і створюються повністю підконтрольні німцям структури. Натомість члени обох ОУН і надалі продовжують інфільтруватись до поліції, правда, вже в значно менших обсягах.

Таким чином, проаналізовані анкетні дані дали можливість визначити, що соціально-політичний профіль більшості поліцейських, принаймні в південно-східних регіонах РКУ, нічим не відрізнявся від загального суспільно-політичного «обличчя» радянського суспільства 30-х рр. Вони не були психічнохворими, до війни мали цілком пристойні, за радянськими мірками, професію та освіту, більшість не були партійними і до окупації не мали націоналістичних переконань. Проте в роки нацистської окупації вступили до місцевої поліції і, за свідченнями місцевих мешканців, були «страшнішими за німців». Адже вони чинили страшні злочини проти своїх співгромадян, які були зумовлені певними мотивами. На нашу думку, усі ці мотиви можна згрупувати в три основні групи: психологічні, економічні та ідеологічні.

До психологічних мотивів, передусім належить примус до здійснення вбивств єврейського населення. Деякі місцеві поліцейські, виконавці розстрілів, свідчили, що їх змусили вбивати людей вищі за посадою німецькі офіцери чи їх місцеві керівники. Зокрема, поліцейський Лесько свідчив, що під час масового вбивства євреїв у містечку Миропіль йому наказав німець стати в шеренгу для розстрілу. Він намагався ухилитись від цього наказу, але німець пригрозив йому зброєю і Лесько змушений був стати в шеренгу і вбивати людей⁴⁷. Ще одним психологічним чинником, на якому наполягали поліцейські під час допиту, був страх перед невиконанням наказу. Приміром, поліцейський загону «Зельбетшутц» С. Гирш свідчив, що йому було важко дивитись на все, що відбувалось на місці розстрілу, але він служив у поліції і мусив виконувати наказ Гертнера – заступника керівника загону в с. Рошдтат⁴⁸. За невиконання наказу його могли покарати. Отже, якщо порівнювати ці факти з відомими висновками К. Браунінга про 101 поліцейський батальйон, можна відзначити, що німецькі виконавці, вочевидь, мали певне право вибору: брати участь у злочині чи ні. Місцеві ж виконавці такого права були позбавлені. Але в той же час ми свідомі того, що свідчення місцевих поліцаїв, які вони давали для радянського слідства, мали применшити їх вину у скоєному злочині. Тому до подібних аргументів потрібно ставитись вкрай обережно, до того ж місцеві мешканці свідчили, що

⁴⁷ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 155.

⁴⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697639, спр. 19763, арк. 95.

деякі поліцейські після розстрілів вихвалялись своєю участю в них. Зі слів очевидця, після розстрілу євреїв з 14-го поселення Сталіндорфського району Дніпропетровської області, який відбувся ввечері, поліцейські, які брали в ньому участь, заїхали вночі у спорожніле село, почали стріляти, будили мешканців, які ще залишились, і кричали, що вони постріляли «жидів»⁴⁹. У селі Озетівка того ж району агент місцевої поліції Чемікос розстрілював місцевих євреїв і потім розповідав, що особисто вбив єврейського хлопця, який після розстрілу намагався вилізти з ями⁵⁰. Розповіді про свої «геройства» є одним із способів утвердження свого авторитету серед оточення.

Одними з основних, на нашу думку, були економічні мотиви, які штовхали на участь у вбивствах. Під час масових розстрілів поліцаї мали можливість забирати собі деякі речі та цінності вбитих людей. Для декого це була важлива мотивація. Скажімо, у Кривому Розі після жовтневого розстрілу 1941 р. поліцаї Собко, Бузинарський та Литвинов зуміли взяти собі по 5 тис. карбованців кожен з грошей, які вони знайшли в одязі вбитих людей⁵¹. Проте, як правило, цінності та гроші забирали собі німці, які були присутні на розстрілах. Поліцаям лишався тільки одяг. Зокрема, після розстрілу єврейського населення в с. Нова Ушиця Хмельницької області поліцай Гаврилюк взяв собі з одягу розстріляних: пару нижньої білизни, вишиту верхню сорочку та костюм⁵². Так само детально розповідає про речі, які він привласнив, один з організаторів розстрілу в с. Новозлатопіль Запорізької області Єрмак⁵³. Таке детальне пригадування речей може свідчити про певні психологічні комплекси. Приміром, цілком вірогідно, що частина поліцаїв вважала, що володіння речами, яких у них можливо ніколи й не було до цього, або були поганої якості, давало їм можливість стати повноцінними членами суспільства. Відчути принади багатства та володіння речами, яких вони були позбавлені за часів радянської влади. У той же час моральна складова набуття цих речей їх не цікавила.

Ще одну частину поліцаїв штовхали на скоєння злочинів проти євреїв ідеологічні мотиви. Багато поліцаїв, як у місті, так і в селі, були незадоволені радянською владою. Приміром, слідчий криворізької поліції Г. Заблоцький свідчив, що його батька було розкуркулено в 1929 р. і невдовзі він помер, а у 1933 р. померла і мати. І він змушений був поїхати

⁴⁹ Архіви YIU, свідчення № 988U.

⁵⁰ Архіви YIU, свідчення № 984U.

⁵¹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17277, арк. 24.

⁵² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 230.

⁵³ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1935.

спочатку на Донбас, а потім у Кривий Ріг на заробітки⁵⁴. Господарство ще одного криворізького поліцяя Петра Головатого було розкуркулене в 1930 р., а батько був змушений майже 10 років перебувати на засланні та на примусових роботах⁵⁵. Цей негативний досвід вони асоціювали з радянською владою, носіями якої начебто були євреї. Про це безпосередньо казав староста с. Гуляй-Поле Запорізької області Денис Сидоров: «23 роки комуністи і жиди пили нашу кров, а тепер ми будемо пити їх»⁵⁶. Помста радянській владі у їхній уяві, очевидно, перетворювалась під впливом німецької пропаганди на помсту євреям, яких, без сумніву, необхідно було знищити. І найбільш активно це робили, за висловом К. Браунінга, так звані «завзяті вбивці» — ті, які отримували справжнє задоволення від влади та можливості знущатись над іншими людьми. Одними з таких були поліцейські з кримінальним минулим.

Вони, як правило, не мали симпатій до радянської влади, а також до її носіїв. Таким був криворізький поліцай А. Ільчук, який у 1927 р. та у 1938 р. був двічі засудженим⁵⁷. Під час проведення жовтневого розстрілу в місті він очолював так звану «резервну сотню», яка брала активну участь у цьому масовому вбивстві. У сільській місцевості ситуація була аналогічною. Зокрема, свідок з села Кам'янка Сталіндорфського району згадує, що для служби в поліції німці найперше підбирали колишніх злочинців⁵⁸. Зрозуміло, що це зумовлено було тим, що ними легко можна було маніпулювати і вони не мали моральних бар'єрів щодо вбивств та знущань над колишніми радянськими функціонерами, а також над єврейським населенням, з якого німецька пропаганда намагалась створити образ «іудеобільшовика».

Ще однією групою були особи з садистськими нахилами. Відомо, що різні прояви садизму по відношенню до своїх рідних, сусідів та інших людей є наслідками різних психічних відхилень та психологічних травм. У нормальних умовах ці особи можуть не проявляти своєї агресії, але в екстремальних ситуаціях здатні на різні прояви немотивованої жорстокості та агресії. Особливо якщо будуть відчувати свою безкарність за вчинені дії. Зокрема, Василь Пастернак до війни був керівником будівельної бригади в Кривому Розі. Проте в роки окупації він не тільки очолював слідчий відділ криворізької поліції, а ще й брав активну участь у катуваннях й особисто їздив на розстріли місцевих

⁵⁴ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 16681, арк. 21.

⁵⁵ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17980, арк. 17 зв.

⁵⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1981.

⁵⁷ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18835, т. 1, арк. 31–31 зв.

⁵⁸ Архіви УІУ, свідчення № 912U.

мешканців⁵⁹. А свідок з села Максимівка згадує, що в роки окупації був у 8-му поселенні місцевий поліцейський на прізвище Піддубець. У нього було два сини і старший не хотів йти на службу до німців, а сказав, що піде в Червону армію. Піддубець був проти і, щоб цього не відбулось, відрубав рідному сину два вказівні пальці, а пізніше довів свою дружину до самогубства⁶⁰. Чи мали Піддубець та Пастернак вияви невмотивованої агресії та садизму до німецької окупації, невідомо. Однак інколи свідки розповідають про зміни в психіці осіб, які до окупації були цілком нормальними людьми, а після неї почали виявляти садистські нахили. Приміром, поліцай з села Прогрес до окупації був рядовим трактористом і жодним чином не виявляв ознак агресії та садизму. А коли прийшли німці, особисто показував єврейських дітей, яких потрібно було розстріляти, а також був присутнім при їх розстрілі⁶¹.

Отже, поліцейські, які брали участь у масових розстрілах євреїв, до нацистської окупації здебільшого були «типовими радянськими громадянами». У них були звичні для того часу професії, вони не вирізнялись за рівнем освіти з-поміж інших громадян УРСР. Однак у роки нацистської окупації з різних мотивів не тільки пішли на службу до української допоміжної поліції, але й брали участь у масових вбивствах людей. Серед поліцаїв, залучених до масових вбивств, були, звичайно, і садисти, люди з кримінальним минулим та різноманітними психічними розладами, але таких серед загальної кількості поліцаїв було небагато. Проте всі вони активно залучалися на різних етапах масових страт в тих місцевостях, де вбивали євреїв.

Масові вбивства євреїв та українська допоміжна поліція

Сьогодні ми розуміємо, що Голокост мав декілька фаз: виявлення та дискримінація євреїв, їх ізоляція та знищення. Саме остання фаза на окупованих нацистами територіях України і являла собою, як правило, масові вбивства, які почались в Україні влітку 1941 р. і продовжувались до осені 1942 р. Кожна така акція у роки нацистської окупації, як і інші відомі сьогодні масові вбивства людей, мала свої етапи. Першим етапом був організаційний. На цьому етапі відбувалось отримання керівництвом місцевої влади та поліції наказу про масову акцію знищення євреїв, проведення наради чи зібрання, на яких визначались

⁵⁹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 16681, арк. 73.

⁶⁰ Архіви УІУ, свідчення № 974U.

⁶¹ Архіви УІУ, свідчення № 925U.

відповідальні за різні етапи масового вбивства, обирались місця для утримання євреїв перед знищенням та місця розстрілів.

Як правило, масові вбивства були організовані і в цьому брала участь місцева влада та німецькі функціонери. Наказ про масове знищення євреїв видавали керівники місцевої поліції або голови міських чи сільських управ. А вони отримували відповідний наказ від німецьких структур. Ця норма діяла як у містах, так і в сільській місцевості. Зокрема, у Кривому Розі масовий розстріл відбувся в жовтні 1941 р., і ця акція була організована Фрідріхом Єкельном, вищим фюрером СС та поліції «Росія-Південь», штаб якого в цей час був розташований у місті⁶². А нараду, на якій призначались місцеві виконавці цього злочину, проводив очільник української допоміжної поліції Кривого Рогу Тараненко, і саме його підлеглі були присутніми на цій нараді⁶³. У Миколаївській області керівник одного зі спеціальних поліцейських загонів «Зельбетшутц» А. Фреліх отримав письмовий наказ про знищення євреїв у с. Яструбинове Вознесенського р-ну від комендатури СС⁶⁴. Після цього він зібрав свій загін і поїхав виконувати наказ. А в містечку Мірополь Житомирської області в жовтні 1941 р. наказ про знищення місцевих євреїв віддав комендант Гаупт. Він вишикував місцевих поліцейських, повідомив про майбутній розстріл, після цього їм видали гвинтівки та патрони⁶⁵. Був ще один варіант, коли поліцейським не повідомляли заздалегідь про те, у чому вони братимуть участь. Так сталося під час розстрілу євреїв біля с. Златоустівка. Зі свідчень поліцейського А. Сапсая дізнаємось, що в травні 1942 р. його разом з іншим поліцейським начальник Златоустівської дільниці поліції Гайдук відправив до райполіції в с. Сталіндорф. Там зібралось близько п'ятдесяти поліцейських і начальник райполіції Келлер наказав усім поліцейським сісти у дві вантажівки. Їх відвезли на місце розстрілу, і лише там повідомили, що вони братимуть участь у розстрілі євреїв⁶⁶.

Інколи ініціативу щодо організації розстрілу перебирали на себе представники місцевої влади. Так було в Дніпрі в жовтні 1941 р., коли нараду, на якій обговорювалась організація майбутнього розстрілу, розпочав міський голова Соколовський, заявивши, що в ніч з 12 на 13 жовтня відбудеться збір усього єврейського населення міста. Правда,

⁶² Круглов, Уманский, та Щупак, *Холокост в Украине*, 157.

⁶³ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18835, т. 2, арк. 50.

⁶⁴ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697637, спр. 19762, арк. 45.

⁶⁵ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 151.

⁶⁶ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6, оп. 2, спр. 29818, арк. 31–32.

він казав, що євреїв збирають для переселення в інше місце⁶⁷. Хоча, мабуть, усі присутні на тій нараді розуміли, куди насправді будуть відправлені місцеві євреї, адже на засіданні були голова міської поліції Солнцев, 10 місцевих поліцейських та німці.

У селах, в яких на момент розстрілу ще не було місцевої поліції, організацією розстрілів займалась сільська влада. Зокрема, у с. Ново-Златопіль Запорізької області староста Д. Єрмак за наказом німців організував збір усього місцевого єврейського населення, а також наказав збирати євреїв у найближчих селах⁶⁸. Загальну організацію розстрілів євреїв здійснювали нацисти, а виконання розстрілу, як правило, було покладено на місцеву владу та допоміжну поліцію.

Саме представники місцевої влади та поліції допомагали німцям у пошуках місця для вбивства євреїв, а також, за необхідності, організовували людей для викопування ям та пошуку місць утримання євреїв перед розстрілом. Як ми вже відзначали, нацистська влада намагалась використати вже готові елементи місцевості для розстрілу. Проте, якщо таких не було, створювали їх силами місцевої поліції, місцевих мешканців, військовополонених або самих євреїв.

У серпні 1941 р. голові Ставищинського району Київської області Т. Басинському німці наказали надати їм людину для того, щоб знайти місце для розстрілу. Т. Басинський передав цей наказ начальнику райполіції Ісаєвичу, і через 10 хвилин таке місце було знайдено. Яму для розстрілу копали чоловіки з с. Роспашне, яким через старосту наказав це зробити Ісаєвич⁶⁹. У колонії «Інгулець» яму для розстрілу євреїв заздалегідь викопали полонені комуністи⁷⁰. А в Кривому Розі одне з місць масових розстрілів було розташоване на території глиняного кар'єру цегляного заводу, поруч був шталаг 338, і ув'язнені з цього шталагу неодноразово копали ями в кар'єрі перед розстрілами євреїв⁷¹.

Частіше за декілька днів до розстрілу яму копали самі євреї. Зокрема, у селі Іванопіль Житомирської області за 2–3 дні до розстрілу місцеві поліцаї змусили чоловіків-євреїв копати яму на території цукрового заводу⁷². Свідки з інших регіонів теж розповідають подібні історії.

⁶⁷ Єгор Врадій та ін., *Голокост у Дніпропетровську* (Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ЛІРА, 2017), 131.

⁶⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 12.

⁶⁹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 360, арк. 19.

⁷⁰ Архіви YIU, свідчення № 940U.

⁷¹ Архіви Яд Вашем, ф. М. 33, оп. 3658389, спр. 19697, арк. 144–145.

⁷² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 274.5, арк. 13.

Отже, організація масового вбивства єврейського населення була санкціонована німцями та проводилась із залученням місцевих поліцейських. Ще більше поліцейських були задіяні на інших етапах масових вбивств.

Наступний етап можна схарактеризувати як підготовчий. Цей умовний етап передбачав проведення заходів підготовчого плану перед самим розстрілом. Він міг тривати від однієї доби до декількох тижнів. В інших випадках підготовка до масового вбивства єврейського населення відбувалася в день самого вбивства або збігалася з організаційним етапом. На підготовчому етапі євреїв збирали для страти, утримували перед нею в якомусь місці та здійснювали його охорону. У всіх цих заходах активну участь брали представники місцевої поліції.

Після того як був відданий наказ, визначені виконавці та знайдено місце для розстрілу, євреїв починали збирати для вбивства. У багатьох окупованих нацистами українських містах одним з перших заходів міських органів влади було проведення перепису місцевого населення. Одним з його результатів мало стати визначення кількості єврейського населення та місця їх проживання. Зокрема, через два тижні після окупації Кривого Рогу 2 вересня 1941 р. у місті розпочався такий перепис і «велике значення при проведенні перепису мало виявлення національності»⁷³. Проте в більшості міст та сіл просто складали списки єврейського населення на основі відомостей, які подавались місцевими мешканцями чи вже були в розпорядженні окупаційної влади. Відомо, що начальник Барської районної поліції Вінницької області Андрусів доручив секретарю цієї поліції Капацину скласти список євреїв, які мешкали в містечку Ярошів. Це потрібно було для організації розстрілу⁷⁴. А в іншому місці Вінницької області начальник поліції Боришевського району Шмигельський надавав вказівки щодо ведення обліку єврейського населення. Для візуалізації на будинках євреїв були намальовані відповідні позначки⁷⁵. Отже, місцева поліція та влада сприяла виявленню єврейського населення в регіонах, де воно мешкало.

Після виявлення євреїв їх рано чи пізно починали збирати для розстрілу. У місцевостях, де було небагато євреїв, їх збирали та відразу вели на розстріл. Так сталося у невеличкому містечку Янушполь (сучасний Івано-Франківськ) на Житомирщині. 29 травня 1942 р. місце, де мешкали євреї,

було оточено місцевими поліцейськими, вони вигнали всіх євреїв на вулицю і повели на розстріл⁷⁶.

Також у деяких містах з великою кількістю єврейського населення його збирали для розстрілу, який відбувався декілька днів. Так, скажімо, було в Дніпрі в жовтні 1941 р. чи в Києві у вересні 1941 р. Під час розстрілу в Дніпрі людей, яких не встигли вбити вдень, поліцаї та німці змусили чекати на розстріл на цьому ж місці до наступного ранку⁷⁷. Але пізніше, особливо в 1942 р., євреїв, як правило, спочатку концентрували в якомусь місці, збирали там якнайбільше людей і потім вже розстрілювали. Як у першому, так і в другому варіантах у цих діях брали участь представники місцевої допоміжної поліції. В обох випадках євреям казали, що їх збирають для переселення в іншу місцевість.

«Механізм» збирання євреїв можемо прослідкувати на прикладі міста Миргород Полтавської області. Тут у жовтні 1941 р. місцевим поліцаєм було повідомлено, що необхідно заарештувати євреїв міста. Їх поділили на групи, які складались з 3–4 поліцаїв та 1–2 німців. У старшої групи був список євреїв, яких необхідно було заарештувати. Далі ця група заходила до будинку, в якому мешкала єврейська родина зі списку, і наказували їм взяти цінності та продукти на 2–3 дні, адже їм казали, що будуть переселяти в інше місце. Після арешту євреїв двері їх будинків опечатували старший групи, а людей вели на Базарну площу — місце концентрації євреїв Миргороду. Там заздалегідь був встановлений дерев'яний паркан і таким чином уся площа була огороженою. У таких умовах, на площі під відкритим небом, людей утримували 3 дні⁷⁸.

Перед розстрілом євреїв у Кривому Розі, який відбувся теж у жовтні 1941 р., їх збирали до приміщення колишньої синагоги. Місцевих євреїв, так само як і в Миргороді, до синагоги конвоювали поліцаї. Також їм повідомили про переселення і про те, що необхідно взяти лише цінні речі⁷⁹. Зі свідчень криворізького поліцає І. Куприяненка відомо, що збирали євреїв перед розстрілом і члени так званої «резервної сотні» поліції. До її складу входили особи від 35 років⁸⁰. Саме вони охороняли синагогу із замкненими в ній євреями перед стратою.

У сільській місцевості теж простежуються ці два варіанти збирання євреїв перед стратою. В одних селищах євреїв виявляли і відразу вели

⁷⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 274.5, арк. 15.

⁷⁷ Врадій та ін., *Голокост у Дніпропетровську*, 137.

⁷⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 11336, 1357.

⁷⁹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6, оп. 2, спр. 17911, арк. 51–52.

⁸⁰ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18835, т. 2, арк. 25.

на страту, а в інших — перед розстрілом концентрували в якомусь місці. Зокрема, у поселенні Най-Лебен, що біля Кривого Рогу, 6 лютого 1942 р. всіх місцевих євреїв зібрали начебто для перепису з метою відправлення до Аргентини. У цей же день, увечері, 105 місцевих євреїв, переважно жінки, діти та літні люди були відправлені підводами до Кривого Рогу і там розстріляні в районі шахти № 5⁸¹. Так само вчинили і в селах Сталіндорфського району. Свідок із с. Путилівка згадує, що біля цього села були 18-те, 19-те та 24-те єврейські поселення, які належали до Сталіндорфського району. Своїх, тобто місцевих, поліцаїв у Путилівці не було, але кожен день сюди приїздили поліцаї з сусідньої Іванівки. Саме вони ходили по хатах і збирали єврейські родини перед розстрілами, які відбувались у Путилівці та навколишніх єврейських поселеннях. Окремого місця утримання не було, тому євреїв одразу виводили і садили на підводи, що мали везти їх на розстріл⁸². Подібна ситуація була у 2-му та 3-му поселеннях. Поліцаї виводили з хат єврейські родини і відразу вели їх на розстріл. Це, на думку свідка, мало місце вже після початку наступу Червоної армії, тобто десь взимку або навесні 1943 р.⁸³

Концентрація євреїв перед розстрілами відбувалась, як правило, у тих населених пунктах, де були створені гетто. Зокрема, улітку 1942 р. почалася ліквідація гетто в колонії Інгалець. 20 травня близько 300 молодих євреїв було вивезено до трудового табору в с. Новоселівка, а решту євреїв було розстріляно на початку червня 1942 р.⁸⁴ Дуже добре ліквідацію гетто пам'ятає свідок. Він згадував, що спочатку євреїв сконцентрували у приміщенні місцевого театру, а потім колоною погнали в напрямку селища Широке⁸⁵ до місця їх розстрілу.

Концентрували перед розстрілом євреїв також у тому випадку, коли потрібно було зібрати їх з найближчих сіл в одному місці. Приміром, у 8-му поселенні Сталіндорфського району євреїв збирали до приміщення клубу. Там були як місцеві єврейські родини, так і родини з навколишніх єврейських сіл. Арештовували євреїв та охороняли приміщення клубу місцеві поліцаї⁸⁶. Отже, концентрація єврейського населення перед розстрілом була не обов'язковою умовою підготовки до

масового вбивства, а виявлення і арешти єврейського населення мали місце майже перед кожним масовим розстрілом.

Ці дії часто проводились доволі брутальними методами. Скажімо, у с. Браїлів, що на Вінниччині, євреїв почали арештовувати і виводити на розстріл у ніч з 12 на 13 лютого 1942 р. Місцеві поліцаї та німці виганяли єврейські родини з будинків, а тих, хто упирався або не міг йти, розстрілювали відразу. Так, один поліцейський застрелив єврейську жінку на прізвище Тойхем, а інший — єврея Мойшу Бас⁸⁷. А поліцейський Кабанюк у цю ж ніч застрелив у власному будинку єврея Шашера через те, що він сам не зміг вийти з будинку⁸⁸. Перед розстрілом місцеві поліцаї часто грабували євреїв. Так сталося у Кривому Розі, коли до синагоги, у якій утримували євреїв, зайшли слідчі допоміжної поліції Олексій Пастернак та Михайло Стрикаль із валізами в руках. Вони забрали в усіх євреїв наручні та кишенькові годинники, золоті та срібні прикраси та інше. Частину цих речей вони віднесли до начальника допоміжної поліції Тараненка, а іншу частину до його заступника й одночасно начальника агентурно-слідчого відділу Василя Пастернака⁸⁹. Частина особистих речей розстріляних пізніше була надана поліцейським, а частина, очевидно, була реалізована місцевим мешканцям.

Етап підготовки до масового вбивства передбачав активне залучення місцевої поліції та влади. Поліцаї, задіяні у виявленні євреїв, їх арештах та охороні перед розстрілом, як правило, далі брали участь і в масовому розстрілі.

Отже, останнім етапом було безпосереднє вбивство людей. На цьому етапі місцеві поліцаї залучались до конвоювання євреїв до місця страти, охорони місця розстрілу, підготовки євреїв до розстрілу (розбивали їх на групи, роздягали, грабували та знущались), інколи місцеві поліцаї здійснювали сам розстріл. Після розстрілу поліцейських або змушували самих закопувати яму, або вони контролювали, як яму закопували місцеві мешканці. Також поліцаї брали участь у сортуванні одягу розстріляних євреїв та відвезенні його до якогось приміщення.

Майже в кожному епізоді масового вбивства євреїв на території райхскомісаріату «Україна» участь у конвоюванні до місця розстрілу разом з німцями брали й місцеві поліцаї. До місця розстрілу євреїв конвоювали переважно пішки, тих, хто не міг іти, везли підводами або вантажівками. Фіксуються також варіанти, коли євреїв привозили на

⁸¹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18894, т. 2, арк. 26 зв.

⁸² Архіви УІУ, свідчення № 958U.

⁸³ Архіви УІУ, свідчення № 956U.

⁸⁴ Geoffrey P. Megargee, та Martin Dean, ред., *Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*, т. 2, «Ghettos in German-Occupied Eastern Europe» (Indiana University Press, 2012), 310.

⁸⁵ Архіви УІУ, свідчення № 940U.

⁸⁶ Архіви УІУ, свідчення № 974U.

⁸⁷ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19768, арк. 432.

⁸⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19768, арк. 432.

⁸⁹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6, оп. 2, спр. 17911, арк. 53.

розстріл виключно вантажними машинами. І в першому, і в другому випадку допоміжна поліція була залучена як конвоїри. Зокрема, вже згадуваний поліцай Лесько свідчив, що 160 євреїв з Мирополя до місця їх розстрілу конвоював він та ще 10 місцевих поліцаїв⁹⁰. А в Миргороді Полтавської області конвоювання до місця розстрілу здійснювали поліцейські разом з німцями. Командири взводів, за вказівкою керівника миргородської поліції Дмитренка, розподіляли поліцаїв таким чином, щоб в оточенні колони вони стояли поруч із німецькими солдатами⁹¹. І така розстановка місцевих поліцаїв, очевидно, мала свідчити про те, що окупаційна влада не дуже їм довіряла у справі проведення конвоювання. До місця розстрілу потрібно було довести всіх, кого призначили до страти, і не допустити втечі. Очевидно, миргородські поліцаї були в цьому сенсі слабкою ланкою, і німці мали за ними наглядати. Проте не завжди ця місія покладалась на них. Приміром, у Запоріжжі за рядовими поліцаями, які конвоювали євреїв на розстріл, мали слідкувати місцеві слідчі поліції безпеки та СД. Задля цього їх у день розстрілу звільнили від виконання своїх обов'язків та наказали конвоювати євреїв до місця страти і слідкувати за іншими поліцаями, щоб вони не допускали втеч під час конвоювання⁹².

Втечі під час конвоювання інколи траплялись, але майже завжди вони закінчувались трагічно для тих, хто намагався втекти. Конвоїри, як правило, або вбивали на місці тих, хто втікав, або ловили і силоміць повертали в колону. Зокрема, під час конвоювання євреїв до місця розстрілу в районі Новозлатополя Запорізької області з колони намагалась втекти дівчина, але староста с. Гуляй-Поле Сидоров, який також брав участь у конвоюванні, наздогнав її, побив і повернув до колони⁹³. Загалом, побиття, знущання і навіть вбивства євреїв під час конвоювань до місць страти були звичним явищем. Виконавцями цих злочинів теж дуже часто виступали місцеві поліцаї. Зокрема, під час конвоювання євреїв Кривого Рогу до місця страти в жовтні 1941 р. поліцай І. Собко побив літню жінку, яка відставала від колони⁹⁴. Інший випадок стався в день розстрілу євреїв з 8-го поселення Сталіндорфського району. Євреїв вивели на двір, тих, хто не міг іти, посадили на підводи, їх оточили німці та поліцаї. Частина поліцаїв ішла позаду колони з собаками.

⁹⁰ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 157.

⁹¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 1577.

⁹² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 746.

⁹³ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1966.

⁹⁴ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17277, арк. 36.

Один єврей під час руху колони намагався втекти і сховався за пічкою в одному з будинків. Але його витягли і розстріляли⁹⁵.

Знущання над євреями під час конвоювання було своєрідним ритуалом, коли вбивці, принижуючи жертву, дегуманізували її в своїх очах і в очах можливих свідків. Зокрема, під час конвоювання 270 євреїв зі Жмеринки до с. Браїлів, поліцаї Кабалюк і Дубина змусили перед самим селом роздягатись усіх жінок і в такому вигляді провели їх через село, а багатьох літніх людей покидали в річку, яка протікала перед селом⁹⁶. Отже, дуже часто конвоювання перетворювалось на своєрідний пролог до вбивства, яке ставало невідворотним.

Безпосередньо вбивства євреїв здійснювали, як правило, німці. Але в підготовці до розстрілу брали участь місцеві поліцаї. Так, скажімо, було в жовтні 1941 р. в Кривому Розі. Після того, як групу криворізьких євреїв підвели до балки Галахова, їм наказали сісти, а Анісім Ільчук, керівник «резервної сотні поліції», віддав команду своїм підлеглим поліцаям почати обшук євреїв. Його підлеглі мали забирати всі цінні речі, які ще залишились у людей. Поліцаї, які відбирали речі, підносили та віддавали їх Ільчуку, а він збирав їх до двох мішків: в один — коштовності та золото, а в інший — гроші. Після завершення обшуку А. Ільчук усі зібрані цінності та гроші тут же передавав німецькому офіцеру, який керував розстрілом. Далі підлеглі Ільчука забрали у євреїв усі інші речі, які вони принесли з собою, а М. Коваль, за наказом В. Пастернака, відвіз їх до приміщення синагоги та здав комірнику поліції Нестеренку⁹⁷.

Крім «резервної сотні» під керівництвом А. Ільчука, «підготовкою» євреїв до розстрілу займалась ще одна група місцевих поліцаїв. Про неї відомо з показів І. Собка. Він свідчив, що коли людей підвели до балки, перекладач поліції Євген Гоферт передав наказ німецького офіцера про підготовку євреїв до розстрілу. Відповідальні за охорону євреїв поліцаї Печенюк та Бреславський готували партії по десять осіб, знімали з них цінний одяг, взуття та інше. Найперше на розстріл виводили жінок з маленькими дітьми, а потім усіх інших⁹⁸.

Така «допомога» місцевих поліцаїв німцям під час розстрілів фіксується в багатьох місцевостях. Щоправда, страти в різних населених пунктах відрізнялися певними нюансами, пов'язаними з розподілом обов'язків поліцаїв під час виконання цього злочину. Зокрема, в Мирополі таким розподілом керував один з заступників коменданта

⁹⁵ Архіви YIU, свідчення № 974U.

⁹⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 447.

⁹⁷ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18835, т. 2, арк. 39.

⁹⁸ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17277, арк. 23.

миропольської поліції Завадський. Він викликав поліцаїв, які мали здійснювати розстріл, віддавав команду до розстрілу та замінював поліцаїв, які стріляли в людей⁹⁹. Так само під час розстрілу євреїв з Миргороду в жовтні 1942 р. акцією керував начальник миргородської поліції Дмитренко¹⁰⁰. Отже, технічні функції під час розстрілів майже завжди виконували місцеві поліцаї. Водночас, в окремих випадках стріляли в людей або виключно місцеві кадри, або спільно з німцями.

Восени 1941 р. під час розстрілу євреїв у Мирополі стріляли в людей групи з 10 місцевих поліцаїв. В одній з таких груп був поліцай Лесько, який свідчив, що особисто в той день убив чотири людини¹⁰¹. У подальшому його і інших поліцаїв, які брали участь у першому розстрілі в Мирополі, також залучали до інших розстрілів, які відбувались в навколишніх селах. З особливою жорстокістю вбивали місцеві поліцаї фольксдойчі із загонів «Зельбетштутц» в селах Миколаївщини. Ці розстріли відбувались переважно взимку 1941–1942 рр., і під час них місцеві виконавці змушували людей годинами стояти або лежати на снігу перед стратою. Грабували їх та били, потім розстрілювали, а трупи спалювали. Так проходили розстріли в Бабиній балці та біля с. Яструбинове Вознесенського району та біля с. Подолянка Веселиновського району Миколаївської області¹⁰² тощо.

Проте в більшості епізодів місцеві поліцаї вбивали людей разом із німцями. У розстрілі євреїв з Фрайдорфу та Леніндорфу брали участь місцеві поліцаї та німці, свідок згадує імена лише двох з них, це були Костюренко з селища Таврійське та Федір Палець з села Кірово. Євреїв розстрілювали біля місцевого піщаного кар'єру групами по 15 осіб. Німці стріляли з автоматів, а поліцаї — з гвинтівок. Вже після розстрілу деякі з поліцаїв розповідали, що дітей вони не розстрілювали, а кидали до ями живими¹⁰³. Інший свідок уточнює, що саме Костюренко керував поліцаями, які здійснювали цей розстріл¹⁰⁴.

Взагалі, до розстрілів були більшою мірою залучені керівники різних рівнів місцевої поліції. Зокрема, у с. Браїлів розстрілював євреїв заступник коменданта села Дубина¹⁰⁵, а розстріл євреїв Ярошева Вінницької області проводили, серед інших, і комендант Барської районної поліції

⁹⁹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 153–154.

¹⁰⁰ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 1286–1287.

¹⁰¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 155–156.

¹⁰² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697637, спр. 19762.

¹⁰³ Архіви YIU, свідчення № 953U.

¹⁰⁴ Архіви YIU, свідчення № 955U.

¹⁰⁵ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 410.

Андрусів та комендант Мар-Куріловської поліції Хотнянський¹⁰⁶. Отже, участь керівництва допоміжної поліції у розстрілах була пов'язана з необхідністю засвідчити свою лояльність до нової влади, а також продемонструвати своїм підлеглим, що виконання наказів окупаційної влади є непорушною умовою служби в поліції.

Багато поліцаїв, які брали участь у вбивствах людей, зазначали, що до жертв відстань була невеликою, не більш як 10 метрів, і стріляли вони виключно в потилицю. Щодо вбивств дітей, як свідчив поліцейський із загону «Зельбетштутц», «вони вважались окремою одиницею і для їх розстрілу виділявся поліцай. Якщо діти були на руках у матері, один поліцай стріляв у жінку, а інший цілився в дитину»¹⁰⁷. Також неодноразово фіксуються випадки, коли дітей ще живих кидали в яму поліцаї та німці, або їх вбивали окремо від батьків. Так, скажімо, відбулось у Фастові в серпні 1941 р. У цей час було заарештовано близько 300 місцевих євреїв, їх дітей окремо відправили до Василькова і там їх розстріляли¹⁰⁸.

Отже, участь поліцаїв у вбивствах людей мала місце в окремих випадках. Як правило, німецькі виконавці самі проводили розстріли, а поліцаї були задіяні як помічники. Ще однією функцією, яку переважно здійснювали місцеві поліцаї, був розподіл майна вбитих євреїв, загопування ями та охорона місця страти, якщо це було потрібно.

Єврейське майно після розстрілів ставало об'єктом розграбування місцевими поліцаями та німцями. Німці переважно забирали собі одяг гарної якості та цінні речі. Усі інші речі збирались поліцаями та відвозились до заздалегідь визначеного місця. Скажімо, про долю єврейського майна після розстрілу в Кривому Розі свідчив поліцай І. Калашников. Він розповідав, що після розстрілу одяг гарної якості завантажили на 8 возів і відвезли до приміщення аероклубу, розташованого в колишній синагозі. У подальшому цей одяг роздавався цивільним мешканцям, працівникам управи та поліцаям¹⁰⁹. А після розстрілу євреїв у с. Нова Ушиця Хмельницької області, який відбувся в жовтні 1942 р., частину речей забрали собі поліцаї, а речі кращої якості — німці¹¹⁰. Інколи поліцаї, які здійснювали страту, отримували винагороду від керівництва. Зокрема, один з членів розстрільної команди з загону «Зельбетштутц» С. Гирш після знищення єврейських мешканців у липні 1942 р. отримав

¹⁰⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 293.1, арк. 7.

¹⁰⁷ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697639, спр. 19763.

¹⁰⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 238, арк. 44.

¹⁰⁹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 14293, арк. 28.

¹¹⁰ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 230–231.

наручний годинник від керівника загону Гертнера¹¹¹. Отже, речі, які місцеві поліцаї забирали собі після розстрілу, були вагомим чинником їх участі в подібних злочинах. Хоча першочерговість у набутті речей вбитих людей, у більшості випадків, була у німців. Це було свідченням того, що німці зверхньо ставились до місцевих виконавців і розглядали їх виключно як допоміжну силу.

Ще більше допоміжна роль поліцаїв розкривалась після виконання масового вбивства. Адже, як правило, саме поліцаї закопували ями із вбитими людьми. У жовтні 1941 р. після розстрілу євреїв Миргороду одна група місцевих поліцаїв займалась обшуком трупів, а інша — їх закопувала¹¹². Часто німці або поліцаї змушували це робити місцевих мешканців, які закопували такі ями або вручну, або за допомогою техніки. Приміром, після розстрілу євреїв із 13-го поселення Сталіндорфського району закопувати яму поліцаї змусили місцевих, які загорнули її за допомогою трактора¹¹³. Там, де можливе було залучення місцевої влади, цю функцію перекладали на неї. Зокрема, староста с. Ново-Златопіль Єрмак, після вбивства місцевих євреїв віддав наказ зібрати колгоспників з лопатами і саме вони закопували рештки понад 100 людей¹¹⁴. І так відбувалось після багатьох розстрілів. Прикопували, як правило, не дуже глибоко, тому ще деякий час місце злочину охороняли місцеві поліцаї. Зокрема, запорізький поліцай Хільченко свідчив, що місце страти євреїв біля радгоспу «ім. Сталіна» охоронялося ще декілька тижнів потому. Спеціальні пости не ставили, але тримали це місце під наглядом¹¹⁵.

Висновки

Отже, члени української допоміжної поліції в тих місцевостях, де відбувались розстріли євреїв, були до них долучені. Найбільшою участю місцевих поліцаїв була на етапі підготовки та проведення масового розстрілу. Їх активно залучали для виявлення та арештів євреїв, конвоювання бранців до місця знищення, охорони місця страти. Інколи поліцаї брали участь у розстрілах. До окупації це були здебільшого звичайні радянські громадяни, які нічим не виділялись із загальної маси радянських людей. Проте в роки нацистської окупації вони вступили до української допоміжної поліції, як правило, добровільно і були

¹¹¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697639, спр. 19763, арк. 95.

¹¹² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 1310.

¹¹³ Архіви YIU, свідчення № 967U.

¹¹⁴ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1988.

¹¹⁵ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 157.

задіяні в злочинній діяльності цієї окупаційної структури. Вступити до поліції та брати участь у масових вбивствах їх спонукали психологічні, економічні та ідейно-політичні мотиви.

Roman Shlyakhtych

THE PARTICIPATION OF THE UKRAINIAN AUXILIARY POLICE IN THE MASS MURDER OF JEWS IN THE REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE

The aim of the research is the participation of representatives of the Ukrainian auxiliary police in the mass killings of Jews, study of their motivation to participate in these crimes, highlighting the main stages of mass killings in which local police officers took part. The research methodology is based on the principles of historicism, system-formation, scientific character, verification, the author's objectivity, moderated narrative constructivism, and the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and specially-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, etc.) methods. Scientific novelty on the basis of criminal cases from the Yad Vashem archive, as well as regional archives of the Security Service of Ukraine, the forms and methods of participation of representatives of the Ukrainian auxiliary police in the mass killings of the Jewish population were analyzed. Eyewitness accounts from the archives of Yahad-in-Unum and Yad Vashem were used to more fully reveal of the crimes.

Conclusions. In the mass murders of the Jews were participate members of the Ukrainian auxiliary police. Most local police officers were involved in the preparation and conduct of the mass shooting. They were actively involved in identifying and arresting Jews, escorting them to the place of execution, and guarding the place of execution. Sometimes police officers took part in the shootings. For the most part, these were, before the occupation, ordinary Soviet citizens who did not stand out from the general mass of the Soviet people. However, during the Nazi occupation, they joined the Ukrainian auxiliary police, usually voluntarily, and were involved in the criminal activities of this occupation structure.

Keywords: Ukrainian auxiliary police, Holocaust, mass murders.

Bibliography

Arad, Ichak. «Katastrofa sovétskogo evrejstva». *Yad Vashem*. Accessed June 19, 2021. <https://www.yadvashem.org/ru/education/projects/phoenix/holocaust/arad.html>.

Browning, Christopher R. *The Path to Genocide, Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Dawidowicz, Lucy. *The War Against the Jews*. 1975.

Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York: St. Martin's Press, 2000.

Havryshko, Marta. «Seksualne nasyllia pid chas Holokostu: pohliad na hetto ta tabory Ukrainy». *Heinrich Böll Stiftung*. May 18, 2020. <https://ua.boell.org/uk/2020/05/18/seksualne-nasyllstvo-pid-chas-holokostu-pohlyad-na-hetto-ta-tabory-ukrayiny>.

Hilberg, Raul. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. Aaron Asher Books, 1992.

Himka, John-Paul. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Ibidem Press, 2021.

Honcharenko, Oleksii. «Polityka natsyistyskoho henotsydu yevreiv Ukrainy». In *Arkhivy okupatsii 1941–1944*, comp. Nataliia Makovska. T. 1, 790–795. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2006.

Kruglov, Aleksandr. *Bez zhalosti i somnenija. Dokumenty o prestuplenijah operativnyh grupp i komand policii bezopasnosti na vremennno okkupirovannoj territorii SSSR v 1941–1944 godah*. T. 3. Dnepropetrovsk: Centr «Tkuma»; «Lira», 2009.

Kruglov, Aleksandr, Andrej Umanskij, and Igor' Shhupak. *Holokost v Ukraine: Rejhskomissariat «Ukraina», Gubernatorstvo «Transnistrija»*. Dnipro: Ukrainskij institut izuchenija Holokosta «Tkuma»; ChP «LIRA», 2016.

Kulchytskyi, Stanislav. *Ukraina mizh dvoma viinamy 1921–1939 rik*. Kyiv: Alternatyvy, 1999.

Lower, Wendy. *The Ravine. A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed*. Boston; New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2021.

Megargee, Geoffrey P., and Martin Dean, eds. *Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*. Vol. 2, «Ghettos in German-Occupied Eastern Europe». Indiana University Press, 2012.

Penter, Tania. «Pid slidstvom za spivpratsiu: sudove peresliduvannia kolaborantiv u SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny ta zlochyniv u Babynomu Yaru». In *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 24–25 zhovtnia 2011 r., m. Kyiv*, 193–194. Kyiv, 2012.

Prusin, Aleksandr. «Ukrainskaja policija i Holokost v general'nom okruge Kiev, 1941–1943: dejstvija i motivacii». *Golokost i suchasnist'* 1 (2007): 31–59.

Radchenko, Yurii. «“Ioho choboty ta esesivska forma buli zabryzkani krovii...”»: taiemna polova politsiia, politsiia bezpeky ta SD, dopomizhna

politsiia u terori shchodo yevreiv Kharkova (1941–1943 rr.)». *Holokost i suchasnist'* 2 (2011): 46–86.

Usach, Andrii. «Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy ta vyklyky doslidzhennia». In *Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovi ta osviti aspekty (Vybrani dopovidi IX i Kh kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnia pamiaty zhertv Holokostu)*, eds. Anatolii Podolskyi, and Svitlana Osipchuk, 41–48. Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu; KVITs, 2018.

Vradii, Yehor, et al. *Holokost u Dnipropetrovsku*. Dnipro: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma»; LIRA, 2017.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti (DADO). F. R2484, op. 2, spr. 1.

Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy m. Dnipro (DA SBU m. Dnipro). F. 4(P), op. 2, spr. 75 (t. 2). F. 6, op. 2, spr. 17911, 29818. F. 6(P), op. 2, spr. 11857 (t. 1, 2), 14293, 16681, 17277, 17980, 18835 (t. 1, 2), 18894 (t. 2), 18955.

Yad Vashem archives. Record group M. 33, item ID 3658389, file range 19697; file range JM/19697, 7021–57–514. Record group M. 37, file range 314. Record group M. 52, file range 503, 511. Record group TR. 18, item ID 4697637, file range 19762; item ID 4697639, file range 19763; item ID 4697644, file range 19762, 19768; item ID 4697645, file range 19768, 19769; item ID 4697646, file range 19770; file range 238, 273.1, 274.5, 291.1, 293.1, 360.

Yahad-In Unum archives. Testimony no. 912U, 925U, 940U, 950U, 953U, 955U, 956U, 958U, 967U, 974U, 984U, 988U.

ДЖЕРЕЛА

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.04

Александр Круглов,

независимый исследователь

krug1950@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-9380-9989>

«СУДНЫЙ ДЕНЬ» ЕВРЕЕВ ЛЕНИНДОРФА: АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ

Лениндорф (в 1946–2016 гг. – Ленинское, с 2016 г. – Карабулат) – еврейская земледельческая колония, основанная в 1924 г. в 28 км северо-западнее Скадовска. В 1930-х гг. Лениндорф являлся центром еврейского сельского совета Скадовского района тогдашней Николаевской, ныне Херсонской области. К 1940 г. Лениндорфский сельсовет объединял 5 еврейских поселков: Вайндорф (ныне село Труд Михайловского сельсовета), Кара-Булак (ныне село Проминь Михайловского сельсовета), колхоз «Ленинвег» (ныне село Беленькое Михайловского сельсовета), Лениндорф (ныне село Карабулат Михайловского сельсовета) и Найдорф (ныне село Новоселка Михайловского сельсовета)¹.

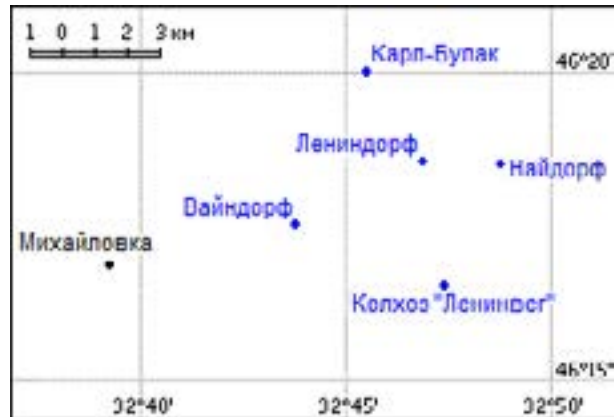

Рис. 1. Карта еврейских земледельческих поселений
Лениндорфского сельсовета Скадовского района

¹ Яков Пасик, «Отдельные еврейские земледельческие поселения Юга Украины, основанные в 1920–1930 гг.», *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, июль 31, 2009, http://evkol.ucoz.com/separate_soviet_villages.htm.

Согласно переписи населения 1939 г., в Скадовском сельском районе (в основном в Лениндорфском сельском совете) проживали 598 евреев².

После начала войны часть евреев смогла эвакуироваться, в то время как военнообязанные мужчины были призваны в армию. Вместе с тем в июле–августе 1941 г. на территории сельсовета осели несколько сотен евреев, эвакуированных с левого берега Днепра³.

Скадовский район был оккупирован с 13 сентября 1941 г. по 2 ноября 1943 г. 26 сентября 1941 г. в Скадовск прибыла подкоманда (*Teilkommando*) зондеркоманды 10b под руководством оберштурмфюрера СС Теодора Липпса. 29 сентября 1941 г. эта подкоманда провела операцию против партизан на острове Джарылгач, находящемся напротив города. Операция закончилась провалом: один офицер СС и один унтер-офицер СС были убиты и 6 человек (в том числе Липпс) ранены. После провала операции в город из Нового Буга прибыла еще одна подкоманда зондеркоманды 10b под руководством оберштурмфюрера СС Зигфрида Шухарта. Из Вознесенска в Скадовск «для усиления» фюрер зондеркоманды 10b штурмбаннфюрер СС Алоиз Перстерер направил подкоманду под руководством гауптштурмфюрера СС Карла Фингера⁴. Вероятно, именно отряд Шухарта в начале октября 1941 г. расстрелял всех евреев Лениндорфского сельсовета. Отряд прибыл в Лениндорф на Йом Кипур⁵, когда большинство евреев молились в молитвенном доме. По свидетельству М. Бурштейна, карательный отряд приехал в Лениндорф 2 октября 1941 г. Все евреи были согнаны в школу, и 4 октября начался расстрел⁶.

Согласно документам ЧГК «в 1 км. с восточной стороны с. Лениндорф в силосных ямах» были расстреляны 450 человек – 100 мужчин,

² Mordechai Altshuler, ред., *Distribution of the Jewish Population of the USSR 1939* (Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 1993), 54.

³ Герман Брановер, ред., *Российская Еврейская Энциклопедия*, т. 5, «Историческое краеведение» (Киев; Москва: Российская Академия Естественных Наук; Научный фонд «Еврейская энциклопедия»; «ЭПОС», 2004), 279.

⁴ См. обвинительное заключение прокуратуры Мюнхена от 24 января 1969 г. по делу бывших членов Sonderkommando 10b (Bundesarchiv (далее – BArch), ф. В 162/1202, л. 73); протокол допроса Siegfried Schuchart от 25 февраля 1965 г. (BArch, ф. В 162/987, л. 1753–1754); протокол допроса Karl Finger от 20 марта 1968 г. (BArch, ф. В 162/991, д. 2722–2723).

⁵ Йом Кипур («День искупления» или «Судный день») – в иудаизме самый важный из праздников, день поста, покаяния и отпущения грехов. В 1941 г. Йом Кипур приходился на вечер 30 сентября – вечер 1 октября 1941 г.

⁶ Ицхак Арад, *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов* (Иерусалим: Яд Вашем, 1991), 115.

248 женщин и 102 ребенка⁷. В действительности жертв было больше, поскольку в документах ЧГК учтены только евреи Лениндорфа и не учтены евреи из других сел Лениндорфского сельского совета.

В 1976–1981 гг. по поручению Прокуратуры СССР следственным подразделением Управления КГБ УССР по Херсонской области проводилось документирование преступной деятельности бывшего старшего полицейского Цюрупинской районной полиции Гавриила Мищенко (после войны эмигрировал в США). «В ходе этой работы установлены факты личного участия Мищенко Г. И. в расстрелах более 750 человек еврейской национальности на окраине с. Ленинское Скадовского района в октябре 1941 г.»⁸

Жертвы были захоронены в нескольких братских могилах за селом — в старом карьере и силосных ямах. В 1969 г., согласно решению правления колхоза, на двух братских могилах установлены бетонные надгробья без надписей. В 1978 г. областная прокуратура провела эксгумацию останков 262 человек. Места захоронения находились за селом, что затрудняло подъезд к ним. В 1979 г., согласно решению правления колхоза и Михайловского сельсовета, останки были перенесены на сельское кладбище села Михайловка, в одну братскую могилу. На месте захоронения установлен памятный знак с надписью: «750 советским гражданам, зверски расстрелянным немецко-фашистскими оккупантами осенью 1941 года». На нем также высечены имена жертв.

Нижеприведенные документы, которые публикуются впервые, в своей совокупности создают более или менее полную и целостную картину того, что происходило в Лениндорфском сельсовете в начале октября 1941 г., раскрывают механизм массовых убийств, а также степень и меру участия в этих убийствах старост и полицейских из числа местного населения. В 1944–1947 гг. группа лиц, причастных к убийствам, была выявлена советскими органами безопасности и осуждена. Так, 14 июля 1944 г. Военный трибунал войск НКВД Николаевской области приговорил к 10 годам лишения свободы бывшего старосту поселка Найдорф Николая Дудченко. 27 февраля 1947 г. Херсонский областной суд за соучастие в уничтожении евреев приговорил к 10 годам «лишения свободы в отдаленных местах Союза» бывшего старосту поселка Лениндорф Василия Бабенко. 16 июня 1947 г. Военный трибунал войск МВД Херсонской области за содействие в убийстве евреев приговорил бывшего старосту поселка Луч Степана Хандуся к 25 годам

лишения свободы, бывшего кладовщика сельхозобщины в поселке Луч Григория Меркотана и бывшего бригадира сельхозобщины Василия Коваленко — к 15 годам лишения свободы, а жителей поселка Луч Филиппа Майстренко и Алексея Майстренко — к 10 годам лишения свободы.

Из членов зондеркоманды 10b, которые произвели расстрел евреев, никто не был привлечен ответственности, поскольку прокуратура Мюнхена, которая в свое время расследовала преступления, совершенные этой командой, не имела никакой информации об акции в Лениндорфе.

ДОКУМЕНТЫ

Показания свидетеля Михаила Кравченко, жителя села Лениндорф, 28 сентября 1944 г.⁹

[...] примерно в октябре или начале ноября 1941 г. в село Лениндорф на трех грузовых автомашинах приехали немцы, их было примерно 28 человек. Оцепили все село и объявили местным жителям, чтобы никто никуда не отлучался из населенного пункта.

После того, как было село оцеплено немецкими солдатами, немцы объявили всем евреям, чтобы они явились к помещению, где был сельсовет. Тех, кто не хотел являться добровольно, они приводили под силой оружия. Таким образом около сельсовета было собрано около 450 человек, в том числе были женщины, дети, старики и больные. Сразу же всех под конвоем немцы повели за село к силосным ямам, и в этих ямах всех расстреляли. Силосные ямы находятся с северной стороны села Лениндорф, в одном километре. Когда их расстреливали, то в селе Лениндорф хорошо была слышна стрельба с автоматов. После чего немцы заставили местное население закопать трупы расстрелянных [...]

Показания свидетеля Евдокии Лов¹⁰, жительницы села Лениндорф, 29 сентября 1944 г.¹¹

В 1941 году 3 октября в село Лениндорф Скадовского района на грузовых автомашинах приехало около 30 человек немцев. Сразу же оцепили село и начали ходить по квартирам. Там, где они находили еврейские семьи, арестовывали и под конвоем приводили к помещению сельсовета. Таким образом собрав всех евреев, в том числе детей, стариков и даже больных — около 450 человек — всех под конвоем повели

⁹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 419, л. 21–21 об.

¹⁰ Е. Лов до 10 октября 1941 г. была директором школы в Лениндорфе.

¹¹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 419, л. 20.

⁷ Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ), ф. 7021, оп. 77, д. 419, л. 1–2.

⁸ Справка Управления Службы национальной безопасности Украины по Херсонской области № 27 от 3 февраля 1992 г. (личный архив автора).

за село к силосным ямам, и в этих ямах всех расстреляли. Силосные ямы находятся в одном километре с северной стороны с. Лениндорф.

Со слов Ястреба Григория мне известно, что, когда привели евреев к силосным ямам, их всех живыми еще бросали в ямы и в этих же ямах с автоматов расстреливали.

Показания Евдокии Лов, свидетеля по делу бывшего старосты села Лениндорф Василия Бабенко, 25 ноября 1946 г.¹²

[...] это было в конце сентября или в первых числах октября 1941 г... Тогда был большой еврейский праздник, и большинство евреев молились в молитвенном доме. В это время приехал немецкий карательный отряд СС в количестве человек 30, вооруженных автоматами. Прошло немного времени, ко мне на квартиру пришел Бабенко Василий Степанович, попросил у меня ключ от школы и сказал: «На одну ночь в вашу школу посадят арестованных евреев». Я дала ему ключ от школы, и он от меня ушел в школу, и я видела сама, как немцы выносили в присутствии Бабенко имущество школы. Они на улице разбили бюст Ленина, порвали портреты вождей, изломали рояль, уничтожили школьную библиотеку, а после этого поместили арестованных евреев, независимо от пола и возраста: были дети-малыши и дряхлые старики. На второй день утром их выводили в школьный двор, где их раздевали в присутствии Бабенко В. С. Это я лично видела сама. Я была дома и наблюдала за этой картиной из окна, через которое мне очень хорошо было видно. Когда же раздели, так группами человек по 70 выводили на улицу и под конвоем уводили из села на расстрел; а лицам, которые по состоянию здоровья не могли самостоятельно идти, Бабенко предоставил транспорт, и их увезли на лошадях. Они также были расстреляны за селом. Кроме того, Бабенко В. С., когда прибыл немецкий карательный отряд, он их всех разместил по квартирам, пять человек офицеров поместил ко мне на квартиру, солдат поместил в больницу, а к себе поместил начальника карательного отряда СС... и обеспечил всех питанием.

После расстрела евреев карательный отряд СС стал выезжать из села, так Бабенко В. С. их провожал и погрузил в подарок большого кабана в машину.

На другой день после отъезда карательного отряда Бабенко собрал все имущество расстрелянных евреев, и сложил в колхозный амбар, и выдавал по запискам старосты райуправы Тарана и немецкого коменданта города Скадовска [...]

¹² Архів Управління Служби Безпеки України у Херсонській області (далее – АУСБУ у Херсонській області), арх. № 7059, л. 43–45 (дело № 1087 по обвинению Бабенко Василия Степановича).

Кроме Бабенко В. С., участие в массовом аресте и расстреле советских граждан по национальности евреев принимал Ястреб Григорий Михайлович, который в настоящее время служит в РККА [...] Он лично закапывал трупы расстрелянных евреев и их раздевал, поступил добровольно к немецкому коменданту переводчиком, и когда пришли части Красной Армии, так Ястреб вместе с немецким комендантом сбежал [...]

Из показаний свидетеля Михаила Кравченко, жителя села Лениндорф, 20 ноября 1944 г.¹³

[...] как раз был большой еврейский праздник, и евреи молились в молитвенном доме. В это время к нам приехал на машинах немецкий карательный отряд СС, и все евреи были арестованы в молитвенном доме. Когда приехал немецкий карательный отряд СС, сразу был вызван [староста села Лениндорф] Бабенко В. С., и он ходил вместе с начальником карательного отряда в помещение школы; что они с ним там говорили, мне не известно. Только после этого все евреи, независимо от возраста и пола, были арестованы и посажены в школьное помещение. На другой день после ареста евреев Бабенко находился в школьном помещении, где содержались арестованные, оттуда их выводили за село и расстреливали. Часа в четыре дня евреи были все расстреляны, а карательный отряд СС выехал из села. После чего Бабенко В. С. заставлял советских граждан закапывать трупы расстрелянных в силосные ямы.

Ястреб Григорий Михайлович как переводчик находился во время расстрела евреев при немецком карательном отряде СС; что он там делал, мне не известно.

После расстрела евреев на 2-й- 3-й день Бабенко все имущество расстрелянных евреев свез в колхозный амбар и выдавал его по запискам старосты райуправы и коменданта города Скадовска.

Из показаний свидетеля Николая Дерова (в 1941 г. – 26 лет), 29 октября 1946 г.¹⁴

[...] это было в конце сентября-месяца 1941 г., был большой еврейский праздник. В это время к нам в село из города Скадовска приехал немецкий карательный отряд СД¹⁵, и в одну ночь все живущие евреи, независимо от возраста и пола, были арестованы и содержались в школьном помещении, которое подготовил Бабенко В. С.

¹³ АУСБУ у Херсонській області, арх. № 7173, л. 108 об.–109 (дело по обвинению Хандусь Степана Федоровича и других).

¹⁴ АУСБУ у Херсонській області, арх. № 7059, л. 36 об.–37.

¹⁵ В Скадовске находилась зондеркоманда 10b.

После ареста евреев Бабенко В. С. совместно с двумя полицейскими ходил по хатам и искал евреев, и на 2-й улице от с/совета направо в одной хате он нашел одного больного еврея — старика, лежащего в постели [...] Его прямо в хате застрелили, и я лично видел сам, как его полицейские выносили из хаты, а сзади них шел староста Бабенко, положили в повозку и увезли за село, после чего Бабенко В. С. с оружием в руках стоял около школьного помещения и охранял арестованных евреев, и на рассвете Бабенко В. С. выстраивал их группами, а карательный отряд СД выводил их за полкилометра от села и там же расстреливал, а когда в школьном помещении остались евреи больные и старики, так Бабенко В. С. вызвал меня к себе в школу и приказал запрячь подводу, после чего велел мне их возить за село, где расстреливали евреев. Я погрузил в подводу около десяти человек и привез на место расстрела. Ко мне подошел переводчик [...] Я ему доложил, а он передал начальнику отряда, после чего их расстреляли. Всего было расстреляно более 700 человек.

После расстрела истребительный отряд СД сразу выехал из села в г. Скадовск, а Бабенко В. С. нас заставил зарывать трупы. Всего нас зарывало человек десять [...] Оставшиеся вещи расстрелянных евреев Бабенко В. С. взял лично себе, часть раздал своим родственникам, большинство погрузил на автомашину и отправлял в г. Цюрупинск работникам СД.

Из показаний на заседании суда 17 февраля 1947 г. бывшего старосты Лениндорфа Василия Бабенко¹⁶

[...] 25 декабря¹⁷ 1941 г. в село Лениндорф приехал карательный отряд СС, и объявили, чтобы евреи все собрались возле колхозного дома, а русским велели не выходить на улицу и разойтись по домам. Я ушел к себе домой; и прошло немного времени, ко мне на квартиру пришли полицейские и мне сказали, что меня вызывает начальник отряда СС к себе. Я быстро оделся и вместе с полицейскими пошел к начальнику отряда СС. Когда я пришел к начальнику, у меня спросили фамилию и спросили, кем я работаю. Я сказал, что работаю бригадиром, после этого он, указывая пальцем на одно здание, спросил, что за здание. Я ответил, что это школа, и ключи находятся у учительницы. Мне велел начальник отряда СС подготовить помещение для отряда и что-нибудь покушать. Мною это распоряжение было выполнено. Я привез мажару соломы и подготовил помещение для ночлега, а для еды собрал

¹⁶ АУСБУ у Херсонській області, арх. № 7059, л. 99–99 об.

¹⁷ Правильно – сентября.

у населения яиц и масла. В часов 11 дня 26 октября¹⁸ полицай приказал запрячь пару бричек и подъехать к школе, где находились арестованные евреи. Когда я подъехал к школе, то там стояла небольшая группа евреев. Это были больные, старики и старухи, а остальные были уже расстреляны. Эти старики сели на брички, и я их отвез к месту расстрела. После этого мне немецкий полицай приказал резать кабана, но, так как я не специалист резать скотину, я поручил гр-ну Цетко¹⁹. Когда карательный отряд кончил расстрел [...], я выделил людей для того, чтобы закапывать трупы. Кроме этого, мне было поручено собрать все имущество расстрелянных евреев и сложить в колхозный амбар, и в течение месяца раздавал по запискам старосты райуправы, а скот их я передал немецкой группе [...]

Показания свидетеля Федора Кравченко из села Найдорф, 20 марта 1944 г.²⁰

11 октября 1941 г. в село Найдорф приехали немецкие солдаты и офицеры в количестве примерно 10 человек. Все они разошлись по квартирам колхозников и стали проверять паспорта. Всех лиц, у которых в документе значилось, что он еврейской национальности, немцы арестовывали. Один немец даже сомневался, что моя жена не еврейка, так как по внешнему виду она очень сильно походит на еврейку, а в паспорте ее национальность была указана, что она украинка. Таким образом немцы в селе Найдорф арестовали всех лиц еврейской национальности, не исключая и детей. Всех арестованных они отвели в соседнее село Лениндорф, куда также были доставлены автомашиной евреи из других сел. Всего по слухам было арестовано около 740 человек, и всех их 12 октября 1941 г. немцы расстреляли. Место расстрела находится на расстоянии одного километра от села Лениндорф. Имущество

¹⁸ Правильно – сентября.

¹⁹ Правильно – Сипко. Из показаний свидетеля Карпа Сипко (в 1941 г. – 55 лет) от 25 ноября 1946 г.: «В конце сентября или в начале октября 1941 г. к нам в село приехал немецкий карательный отряд СС и за один день арестовал всех евреев, и на другой день рано утром, чуть стало светать, ко мне пришел на квартиру Бабенко В. Ст. и приказал немедленно одеться и идти за село к силосным ямам и их очистить от мусора, а если я не пойду, как он мне сказал, буду расстрелян немцами. Я оделся, взял лопату и пошел. Придя на место, нас уже было человек десять, мы быстро очистили ямы. Нас всех поставили от ямы метров на 100 и привели группу евреев, которых расстреляли. Потом привели вторую группу на расстрел, но в это время ко мне подошел Бабенко В. Ст. и приказал мне идти в село, взять кабана и резать для немцев. Я его приказание выполнил, зарезал кабана, которого погрузили на грузовую машину, и больше я ничего не видал. После расстрела Бабенко организовал закопку расстрелянных трупов» (АУСБУ у Херсонській області, арх. № 7059, л. 42).

²⁰ АУСБУ у Херсонській області, арх. № 3215 (дело № 184 по обвинению Дудченко Николая Даниловича).

расстрелянных было собрано в кладовую общины, а затем лучшая часть этого имущества была увезена немцами, а оставшееся, в том числе скот и птица, было роздано местному населению с. Найдорф.

**Из показаний свидетеля Ефима Швеца,
жителя села Найдорф, 18 марта 1944 г.²¹**

[...] В это же село пригнали еще партию еврейских семей, арестованных в соседних селах, и всех их этапом под конвоем направили в село Лениндорф, где их поместили в здание школы, а затем выводили по 12 человек и расстреливали. Трупы расстрелянных евреев поместили в силосные ямы. Складывали в ямы и закапывали их жители сел Найдорф и Лениндорф [...]

**Из показаний на суде 15 июня 1947 г. Василия Коваленко²²,
бывшего полицейского в селе Луч**

[...] В конце 1941 года вместе с другими колхозниками работал в степи. К нам подошла автомашина, в которой сидели немцы, спросили старосту Гарана, последний подошел к немцам. Они предложили ему сесть в машину, и все вместе уехали в село. Вскоре в степь прибежала девочка и сказала мне, что староста Гаран велел мне и Майстренко Филиппу запрячь лошадь и немедленно прибыть в село. Я запряг лошадь и вместе с Майстренко прибыл в село. В это время возле школы я увидел, что немцы собрали всех советских граждан еврейской национальности. Оставив около школы одного Майстренко, я побежал домой покушать. Когда я возвратился обратно, то на подводе у Майстренко сидели дети, старухи еврейской национальности, здесь же находился староста Гаран. Я стал Гарану говорить, зачем я куда-то поеду, ведь едет же Майстренко Филипп, а мне делать там нечего. Гаран стал на меня кричать и ругаться. Тут же он вспомнил, что забыли арестовать еще одну еврейскую семью. Сам лично Гаран побежал, разыскал скрывавшуюся еще семью, привел их к месту сбора, а я, не слушая Гарана, ушел домой. Немцы забрали всех граждан еврейской национальности и увели. Впоследствии всех их расстреляли. Гаран же ночью обошел все квартиры расстрелянных евреев, забрал у них ценности, золотые часы и др., все это присвоил [...]

Я сам лично евреев не сопровождал к месту расстрела, но впоследствии узнал от Майстренко Филиппа, что он довез евреев до сельуправы, все сидящие с подводы встали и он возвратился домой.

²¹ АУСБУ у Херсонській області, арх. № 3215. В селе Найдорф до войны было 22 еврейские семьи, а в оккупации остались 7 семей (23 человека).

²² АУСБУ у Херсонській області, арх. № 7173, л. 246 об.–247.

**Из показаний на суде 15 июня 1947 г.
подсудимого Алексея Майстренко²³, жителя села Луч**

[...] На подводе ко мне нагрузили, т.е. посадили, человек 7 детей и 3 старухи. Под плач и крики немцы всех евреев погнали в село Лениндорф. Около сельсовета дети и старухи сошли с подводы, а я уехал домой. Коваленко же со мной не ездил [...]

СПИСОК

**расстрелянных²⁴ лиц немецкими захватчиками в 1941 году по
Лениндорфскому с/совету. Скадовского района Херсонской
области (Рис. 2–3)²⁵**

Лейдерман Мотя Нухимович с ним 2 детей.
Лейдерман Иссак с ним жена и дочь
Вайсбсин Лиза с ним дочь.
Сиркис Пейсак с ним жена и 3 детей.
Штемберг Сарра Бор. с ней ребенок.
Дубников Яков с ним жена и дочь
Зайденольд Шмиль с ним жена и 3 детей.
Тесляр Хая с ним трое детей.
Пейсахович Хаим с ним жена и дочь.
Ройтман Мотя с ним двое детей.
Гелер Соня с ней трое детей.
Ткачевский Шаем с ним жена и дочь.
Гончаров Мотя с ним четверо детей.
Саглер Майя с ним сын.
Фельдман Шая с ним жена и двое детей.
Геруберг К. с ним жена и 2 детей.
Лериф Михель с ним жена и дочь.
Вайсман Рая с ней пять детей.
Гойфинберг Хая с ней трое детей.
Гинчерман Раиса с ней двое детей.
Красновецкий Шлеим с ним жена и двое детей
Бенклер Маер с ним жена.
Милер Грыша с ним жена и двое детей
Даен Эля с ним жена.

²³ АУСБУ у Херсонській області, арх. № 7173, л. 249–249 об.

²⁴ Здесь и далее текст подан согласно оригиналу.

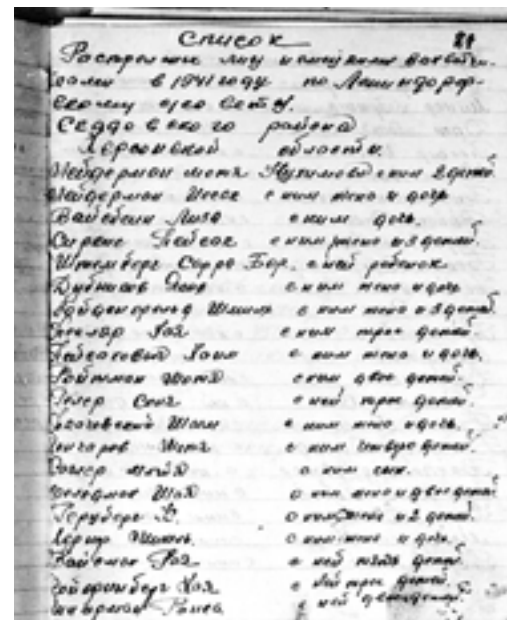
²⁵ АУСБУ у Херсонській області, арх. № 7059, л. 81–82. Всего в списке 52 семьи, 182 человека, в том числе 95 детей.

Полгур Исак с ним жена и 3 детей.
 Коган Лейб с ним жена и трое детей.
 Бурштейн Рахиль с ним жена и двое детей
 Вайзун Рива с ним жена и двое детей.
 Бурштейн Нуким с ним четверо детей.
 Бенер Сурра с ним четверо детей.
 Томошевский Нуким с ним жена и пять детей
 Бубис Яков с ним жена и трое детей
 Трахтемберг с ним трое детей.
 Земберлемб с ним жена.
 Дубашинский с ним жена.
 Резник Соня с ней пять детей.
 Белый Семен с ним жена и трое детей
 Бенераор Давид с ним жена
 Ванделанд Лазар с ним жена и 2 детей
 Гольверк Абрам с ним жена.
 Корж Давид с ним жена.
 Мучерман Наум с ним жена и дочь.
 Перельман с ним жена.
 Пилер Иосиф с ним жена.
 Посполь Яков с ним жена и дочь
 Перлов Ш. с [ним] жена и дочь
 Рифельд Рая с ней двое детей.
 Рудман М. с ним жена.
 Канарш Сарра с ней сын.
 Фукс Пиня с ним жена и ребенок.
 Икубзон М. с ним жена и трое детей
 Родман Суля с ним жена.
 И другие фамилия которых не установлено. Всего расстреляно немецким карательным отрядом «СС» 750 человек / семьсот пятьдесят / независимо от пола и возраста

[печать]

Председатель с/с [подпись]

Секретарь [подпись]

**Сведение нанесеного²⁶ ущерба немецкими властями по к-зу
«Найдорф» Лениндорфского с/с (Рис. 4)²⁷**

		Количество
1.	Рас[вверху дописано «с»]треяно членов к-за и их семей. [зачеркнуто – в]	28 чел.
2.	Угнано в Германию	5 чел.
3.	Взято скота в к-зе	10 шт.
4.	Лошадей –//–	8 –//–
5.	Коров –//–	30 шт.
6.	Овец –//–	660 –//–
7.	Забрано зерна –//–	250 ц-р
8.	Картофеля	20 ц-р
9.	Взято скота у к-зников	
	молодняка	40 шт.
10.	–//– свиней	20 шт.
11.	–//– овец	20 шт.
12.	Курей	100 шт.
13.	Разобрано зданий	1

[печать]

Пред. к-за [подпись]

Счетовод [подпись]

19 марта 1944 года

²⁶ Здесь и далее текст подан согласно оригиналу.

²⁷ АУСБУ у Херсонській області, арх. № 3215, л. 88.

Bibliography

Altshuler, Mordechai, ed. *Distribution of the Jewish Population of the USSR 1939*. Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 1993.

Arad, Yitzhak. *Unichtozhenie evreev SSSR v gody nemeckoj okkupacii (1941–1944). Sbornik dokumentov i materialov*. Ierusalim: Jad Vashem, 1991.

Branover, German, ed. *Rossijskaja Evrejskaja Jenciklopedija*. Vol. 5, «Istoricheskoe kraevedenie». Kiev; Moskva: Rossijskaja Akademija Estestvennyh Nauk; Nauchnyj fond «Evrejskaja jenciklopedija»; «JePOS», 2004.

Pasik, Jakov. «Otdel'nye evrejskie zemledel'cheskie poselenija Juga Ukrainy, osnovannye v 1920–1930 gg.». *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma*. July 31, 2009. http://evkol.ucoz.com/separate_soviet_villages.htm.

Archives

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy u Khersonskii oblasti (AUSBU u Khersonskii oblasti)). Arh. № 3215 (delo № 184 po obvineniju Dudchenko Nikolaja Danilovicha); arh. № 7059 (delo № 1087 po obvineniju Babenko Vasilija Stepanovicha); arh. № 7173 (delo po obvineniju Handus' Stepana Fedorovicha i drugih).

Bundesarchiv (BArch). Fond B 162/987, bild 1753–1754; B 162/991, bild 2722–2723; B 162/1202, bild 73.

Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF). F. 7021, op. 77, d. 419.

Lichnyj arhiv A. Kruglova. Spravka Upravlennija Sluzhby nacional'noj bezopasnosti Ukrainy po Hersonskoj oblasti № 27 ot 3 fevralja 1992 g.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.05

Єгор Врадій,

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»

vradiyya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3160-8647>ЧИ ВАРТО СТАВИТИ ЗАПИТАННЯ ГОЛОСАМ
З МИНУЛОГО?Рецензія на книгу Омера Бартова
«Анатомія геноциду: життя і смерть міста,
що називалося Бучач»¹

Майже десятиріччя тому я мав щастя брати участь без перебільшення в унікальному для українських єврейських студій початку 2010-х рр. освітньому проєкті Центру міської історії² — літній школі «Єврейська історія та багатонаціональне минуле Центрально-Східної Європи: суспільства, культури та спадщина». Протягом трьох тижнів молоді українські аспіранти та доктори були учасниками семінарів відомих дослідників єврейської історії Центрально-Східної Європи, Галичини — проф. Теодора Вікса, Таріка Сиріла Амара, д-ки Йоанни Лісек, д-ки Софії Дяк, лекціях проф. Ярослава Грицака, Яна Томаша Гросса та ін.

Серед текстів, запропонованих слухачам школи для вивчення та подальшого спільного обговорення, була книга Омера Бартова «Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні»³. Попри те, що тоді, на початку 2010-х, історія Голокосту та єврейських громад Галичини не була у фокусі моїх дослідницьких зацікавлень, з цим текстом відомого американського дослідника я був знайомий. Знайомство це було в дечому закономірним, адже численні рецензії на книгу з'являлися в українському дослідницькому просторі ще до появи

¹ Omer Bartov. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (Simon & Schuster, 2018).

² Центр міської історії (м. Львів) — незалежна дослідницька установа, створена у 2004 р. Центр працює над дослідженням міської історії, розвитком цифрової гуманістики й архівування, реалізацією проєктів у сфері публічної історії.

³ Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007).

тексту українською мовою⁴. Перше прочитання цієї книги викликало недовіру та внутрішнє неприйняття тверджень автора про свідоме стирання єврейського минулого з пам'яті української Галичини. Навіть ознайомлення із аргументами окремих рецензентів, що визнавали проблему, яку О. Бартов поставив у «Стертих», також не змушувало до переоцінки власних, як згодом виявилось, дуже обмежених поглядів на історію Галичини першої половини ХХ ст. Завдяки організаторам літньої школи її учасники змогли відвідати низку галицьких міст, згаданих О. Бартовим у книзі: Бережани, Підгайці, Бучач — та побачити на власні очі те, що залишилося від поліетнічної культурної спадщини регіону і, зокрема, її єврейської складової. Побачене вразило та водночас наочно підтвердило описи стану пам'ятання про єврейське минуле цих міст, висловлене американським дослідником ще за десятиріччя до нашої поїздки. Проте найглибший слід у пам'яті залишили не сліди занепаду матеріальної єврейської спадщини — напівзруйнованої синагоги, чи худоба, яку випасали на єврейському цвинтарі у Підгайцях. Найважливіше прозвучало чи радше не прозвучало від наших провідників — співробітників місцевих краєзнавчих музеїв, учителів історії, які, у прагненні якнайкраще представити минуле свого рідного міста, були готові до довгих та достатньо заплутаних екскурсів минулими часів Речі Посполитої, проте дуже неохоче та ніби за одним лекалом оповідали факти, пов'язані з часами радянської та нацистської окупації періоду Другої світової війни. Жодна з оповідей не виходила за межі майже по-радянському стерильних дискурсів про зв'єрства радянців та нацистів та відсутність будь-якої суб'єктності місцевих мешканців, які були представлені у єдиній ролі — жертв злочинних режимів. Жодних згадок про погроми, повсякчасне заперечення участі містян у діяльності органів окупаційної влади, переслідуванні та масовому убивстві галицьких євреїв.

Ця поїздка сприяла внутрішньому дисонансу між побаченим та прочитаним у книзі О. Бартова, почутим у спогадах безпосередніх учасників трагічних подій — людей, яким вдалося вижити під час Голокосту. Припускаю, що ця праця також відіграла не останню роль у зміні

⁴ Див., наприклад: Вадим Дивнич, «Омер Бартов. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні», *Критика* 9–10 (XIV): 155–156; Ярослав Грицак, «Голокост попросту. Рецензія на книжку: Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007», *Незалежний культурологічний часопис «І»* 58 (2009): 152–158. Також обговорення «Стертих» відбувалося на сторінках «України модерної» (див.: «Єврейська спадщина в Україні та репрезентації Голокосту: обговорення книжки Омера Бартова «Забуті», *Україна Модерна* 15(4) (2009)) та часопису *Ab Imperio* (див.: «Обозначая позицию: определение врагов и друзей в имперской ситуации», *Ab Imperio* 1 (2010)).

моїх дослідницьких зацікавлень, у зверненні до історії нацистського геноциду в Галичині. Тож поява нової монографії професора О. Бартова була очікуваною та викликала завчасний інтерес. До того ж, дослідник анонсував її ще під час згаданої дискусії навколо «Стертих»⁵.

Як це часто буває, поява «Анатомії геноциду» була зумовлена, у тому числі, й особистими мотивами — родинною історією автора. Мати О. Бартова та її сім'я тривалий час мешкали в Бучачі — місті, що нині є частиною Тернопільської області України. У 1935 р. родина Шимерів (дівоче прізвище матері дослідника), як і сотні інших єврейських мешканців міста, зважилися на виїзд з Бучачу та імміграцію до Палестини. Крок у невідомість, зроблений за чотири роки до початку Другої світової війни, перетворився на щасливий квиток у життя. Адже місто дитинства зовсім незабаром опинилося в епіцентрі нацистського геноциду. Попри те, що мати О. Бартова сама безпосередньо не постраждала від Голокосту, у спілкуванні з сином вона оминала тему свого дитинства майже до завершення свого земного шляху в середині 1990-х рр. Тож для О. Бартова, який лише в 41-річному віці напів відкрив цю сторінку родинного минулого, вивчення історії галицького міста було й спробою реконструювати для себе світ маминого дитинства та юності, обставини життя та, насамперед, людей, які мешкали поруч і визначали відчуття простору і часу. Сам автор ще у вступі констатує: спроба виявилась невдалою, якщо йшлося про буквально відтворення історії конкретної родини. За винятком кількох документів, пов'язаних із перипетіями виїзду родини Шимерів, автору, за його словами, практично не вдалося відстежити свій родовід у Бучачі. Натомість звернення до родинного минулого стало початком дослідження своєрідного мікрокосму Бучача як типового прикладу міського світу, населеного євреями, поляками та українцями; світу, що існував понад п'ять століть, витримав зміну кількох держав, випробовування Першої і був тотально зруйнований під час Другої світової війни. У вступі автор означає книгу як намагання «реконструювати життя Бучача в усій його складності та відобразити, як поляки, українці та євреї — мешканці міста, жили поруч протягом декількох століть, сплітаючи свої відокремлені історії минулого, артикулюючи різне розуміння теперішнього й будуючи відмінні плани на майбутнє. Життя в таких містах, як Бучач, обумовлювалося постійною взаємодією між різними релігійними та етнічними громадами. Євреї не

жили сегреговано від християнського населення... *Інтеграція була тим, що робило існування таких містечок можливим* [курсив мій — Є.В.]»⁶.

Остання теза, попри те, що мала відтінок констатації, для читача виглядає радше гіпотезою автора, яку він має перевірити в сімох розділах книги. Хронологічно «Анатомія геноциду» охоплює історію міста від часу Речі Посполитої до першого десятиліття після Другої світової війни.

Якщо спробувати узагальнити свої враження від першого розділу книги («Наростаюча буря»), то їх можна сформулювати в кількох тезах: по-перше, очікувано, як для дослідника геноцидів, розділ виконує роль своєрідного введення читача в контекст подій, що передували століттю світових воєн; по-друге, цей фактично компілятивний виклад історії єврейських громад та політики держав (Речі Посполитої, Австрійської, згодом Австро-Угорської імперій) звертається до широкого контексту, але одночасно є відірваним від власне історії самого Бучача; по-третє, найцікавішою з точки зору заявленої автором мети є частина розділу, присвячена життю міста після 1848 р. — періоду розвитку українського (русинського) національного руху, подальшої консолідації польських політичних організацій та зародження й розвитку єврейських політичних організацій і об'єднань — сіоністів, соціалістів та навіть анархістів. Якщо вдаватися в конкретні деталі, то ввідна ретроспектива XVI—XVII ст., викладена на 7 з 29 сторінок, виглядає достатньо вільним та вибіркоким нарисом історичних обставин, за яких існувало та розвивалося галицьке місто. Притому часом здається, що нарис пасував би для будь-якого іншого східногалицького міста. Концентруючи увагу читача на другій половині XVI ст. — періоді розширення Речі Посполитої на схід, О. Бартов, по суті, йде шляхом видатного уродженця Бучача Шмуеля Йосефа Агнона та його посмертно опублікованого популярного нарису — «Місто у його повноті»⁷: достатньо побіжно подає історію зростання та розвитку громади (громад) міста у XVI—XVIII століттях, нехтує знаковими, як для історії середньовічного та ранньомодерного міста, подіями — отриманням Бучачем магдебурзького привілею, обставинами життя міста не лише під польським пануванням, але й молдавським й османським тощо. Окреме запитання викликає сюжет, пов'язаний із викладом історії повстання під проводом Богдана Хмельницького. Грунтуючись на «Хроніці» Натана Гановера, — джерела, зміст якого викликає чимало запитань у дослідників ранньомодерного

⁶ Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (Simon&Schuster, 2018), 4–5.

⁷ Shmuel Yosef Agnon, *A City in its Fullness* (The Toby Press, 2016).

періоду⁸, — О. Бартов вказує на жорстокість та нелюдськість повстанців щодо євреїв, зокрема ілюструє це за допомогою страхітливих описів розправи над єврейськими дітьми та жінками; наводить приклади зрадницьких дій поляків, спрямованих проти євреїв тощо. Щоправда, жодна з окреслених цитат чи сюжет загалом, трагічність якого в історії єврейських громад Речі Посполитої неможливо заперечити, не пов'язаний автором безпосередньо з подіями у Бучачі чи його околицях⁹.

Поляки та українці, як власне мешканці Бучача, з'являються лише в тій частині розділу, що присвячена життю міста за австрійського панування. Єдиним винятком є опис ролі родини Потоцьких, що від середини XVII ст. була силою, яка визначала розвиток Бучача. Окремо згадані привілеї, надані Потоцькими євреям-мешканцям Бучача у 1699 р., які відігравали роль правової основи для общини впритул до встановлення австрійського панування в Галичині в 1772 р.

Інкorporація міста до Австрійської імперії, зокрема політика Габсбургів щодо галицьких євреїв, також є більше нарисом, аніж аналізом своєрідності та закономірності формування міста як передусім єврейського центру на імперській периферії. Як і у випадку Речі Посполитої, автор вдається до змалювання історичного контексту — вказівки на «толеранційний податок» 1773 р., введення обов'язку для євреїв мати німецькі прізвища (1787 р.), підкреслює вплив Французької революції на політику Австрії в напрямку емансипації євреїв. Проте, так само, як і з частиною, присвяченою польському періоду, О. Бартов не робить жодних спроб зануритися вглиб тих чи інших змін у житті євреїв Галичини, а отже, вдається до поверхових узагальнень. Так, наприклад, обов'язок «онімення» прізвищ був пов'язаний не з прагненням «зробити євреїв агентами германізації»¹⁰, а спробою уніфікувати підданих з метою ефективного оподаткування. Безумовно, Французька революція мала значний вплив на реформаційні процеси в Австрійській імперії, проте ще до неї Габсбурги вживали заходів щодо судового урівноправнення євреїв (так званий «Прелімінарний толеранційний патент» 1785 р.)¹¹ та ін.

⁸ Див., наприклад, післямову Наталії Яковенко в україномовному виданні твору Н. Гановера (Наталія Яковенко, «Післямова», у *Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010), 155–167).

⁹ Цікаво, що у «Хроніці» Н. Гановера єврейська громада Бучача згадана лише одного разу, як місце переховування гнаних євреїв. *Глибокий мул.*, 87.

¹⁰ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 16.

¹¹ Детальніше про особливості політики Австрійської імперії щодо євреїв Галичини див.: Святослав Пахолків, «Від кагалу до культової громади», *Zbruc*, грудень 25, 2016, <https://zbruc.eu/node/60450>.

Першою згадкою про «українських сусідів» стає фактичний опис розвитку руху народовців, його потенційної соціальної бази, а також поширення антисемітських поглядів, що мали передовсім економічне підґрунтя, серед прихильників руху наприкінці 1870-х рр. Економічний антисемітизм був притаманний не лише народовцям, але й москвофілам та представникам польського політичного руху в Галичині. Збідніння та обезземелення селянства та, натомість, відносне зростання єврейського землеволодіння сприяло поширенню негативного образу «єврея-визискувача». Натомість саме в цей період виразно простежується формування прошарку євреїв-землевласників, які мешкали в сільській місцевості та займалися переважно сільським господарством. Тут, як і у багатьох випадках надалі, О. Бартов вдається до вдалого, як на мою думку, способу презентації окремих явищ минулого через їх персоніфікацію в біографії конкретної людини. Користуючись щоденником Оскара Кофлера, народженого в родині такого єврея-землевласника, що мешкав у близькому до Бучача с. Петликивці, дослідник показує нетиповий, з точки зору поширених уявлень про євреїв як виключно міських (містечкових) мешканців, образ підприємця, що спеціалізувався на виробництві аграрної продукції, а його спосіб життя — як такий, що практично не відрізнявся від умов життя польських землевласників¹².

Говорячи про розвиток польського націоналізму, О. Бартов звертається до середовища педагогів державної гімназії в Бучачі. Зокрема, автор цитує своєрідну інавгураційну промову Фелікса Зиха, що обійняв посаду директора у 1899 р. У ній він наголошував на братерстві поляків та українців¹³ та необхідності пам'ятати, синами чийої землі вони є. Відсутність окремої згадки про євреїв, а їх у гімназії на той час навчалось 72 особи, потрактовано О. Бартовим як «гіпернаціоналізм».

Натомість дослідник надзвичайно цікаво показує різноманітні альтернативи розвитку життєвих сценаріїв євреїв Бучача різних поколінь. Найбільш яскравою з цієї точки зору є історія Фабіуса Нахта (народ. у 1848 р.), вихідця з релігійної єврейської родини, що, утім, вже перебувала під впливом Гаскалі, випускника медичного факультету Віденського університету, багаторічного головного лікаря новозбудованої у 1891 р. Єврейської лікарні в Бучачі. А його сини — Макс і Зігфрід

¹² У такій родині на Городенківщині (нині Івано-Франківська область) народився Ісая Шайко Ґранах, відомий як Александр Ґранах (1890–1945) — видатний німецький актор єврейського походження, що знявся у 53 фільмах у Німеччині, СРСР та США. (Детальніше про біографію А. Ґранаха див: Александр Ґранах, *Ось іде людина* (Київ: Видавництво Жупанського, 2012)).

¹³ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 28.

Нахт стояли біля витоків соціалістичного руху в Бучачі, і згодом стали відомими постатями в колі анархістської політичної еміграції.

Безумовно, можна перелічувати ті події та явища, що визначали контекст польського національного відродження в регіоні та, за логікою історіописання О. Бартова, мали б з'явитися в розділі. З-посеред інших бракує аналізу політики Австро-Угорської імперії, спрямованої на підтримку міжетнічного політичного балансу в Галичині. Адже в усіх наступних розділах автор вдається до презентації, нехай часом і побіжної, контексту державної політики у сфері міжетнічних відносин.

Підсумок першого розділу парадоксальним чином заперечує твердження про «інтеграцію» як іманентну характеристику єврейсько-польсько-українського Бучача: «... в останні роки перед війною всі три етнорелігійні групи були обернуті всередину себе, не так, як вони робили це до цього, просто уникаючи один одного, але в агресивніший, ображений та обвинувачувальний спосіб, сприймаючи власні негаразди, як наслідок [впливу — Є.В.] інших груп»¹⁴.

Перша світова війна, що увірвалась до Бучача в останній місяць літа 1914 р., стала лише прологом тривалого періоду воєнного лихоліття, яке протривало майже сім років. У другому розділі книги О. Бартов реконструює обставини життя міста за умов двох російських окупацій (у 1914, 1916 рр.), українсько-польської війни 1918–1919 рр., короткотривалого періоду більшовицького панування (1920 р.). Усі вони були позначені незліченними злочинами проти цивільного населення, передовсім євреїв. Саме в 1914 р., а згодом і в 1916 р. Бучач вперше зазнає досвіду антиєврейських погромів, ініційованих військовослужбовцями російської армії та за співучасті мешканців передмість — українців та поляків. Саме за першої російської окупації кілька центральних вулиць міста були перетворені на своєрідне гетто, а людям (переважно євреям), які мешкали там, було заборонено залишати місце проживання без спеціальної перепустки. Формальною причиною таких обмежувальних заходів стала епідемія тифу. Останнє виглядає містичним попередженням трагедії, що розгорнеться в окупованих нацистами містах трьома десятиліттями пізніше¹⁵. Ще одними символічним провісником майбутніх трагедій став зруйнований єврейський цвинтар

¹⁴ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 36.

¹⁵ Мотив боротьби з епідемією тифу та іншими захворюваннями активно використовувався нацистською пропагандою під час сегрегації та подальшої геттоїзації євреїв на окупованих територіях.

міста, а також спроба знищення майже 250 сувоїв Тори під час погрому 1916 р. у період так званого Брусиловського прориву¹⁶.

О. Бартов вказує на те, що саме Перша світова війна та подальші воєнні конфлікти загострили протистояння не лише між поляками та українцями, які намагалися побудувати власну державність на уламках Австро-Угорської імперії, але й підсилили підозрілість обох опонентів стосовно євреїв, які, на думку як поляків, так і українців, були «друзями ворогів». На відміну від трагічного досвіду Львова¹⁷, Бучачу вдалося уникнути масового антиєврейського насилля в період українсько-польської війни. Вістря репресивних заходів було по чергово спрямоване проти поляків, а згодом після воєнної поразки УНР — і проти українців.

Цікаво, що, описуючи період українського панування в місті (листопад 1918 — червень 1919 р.), О. Бартов послуговується винятково польськими мемуарними джерелами. Це до певної міри сприяє суб'єктивізму оцінки подій, адже важко було б очікувати позитивних характеристик з табору політичних та військових супротивників. Натомість, на мою думку, тексту бракує «єврейського погляду» на українсько-польське протистояння чи принаймні оцінок з боку євреїв-«прихильників» (як ЗУНР, так і Польської держави).

О. Бартов доречно вказує на те, що 1919–1920 рр. — це одночасно й своєрідний старт у змаганні пам'ятей та віктимностей, передусім польських та українських. Міфологізація власних страждань, применшення або заперечення втрат супротивника, його демонізація та карбування образ формують зміст апеляцій до міжнародних арбітрів, країн-переможниць — Франції, Великої Британії, США. Характерно, що змагання мало виключно українсько-польську лінію. Натомість з книги неможливо зрозуміти, чи були аналогічні до українських та польських апеляції від євреїв міста, чи для єврейського населення краю пам'ять про насилля, тінь якого все ще нависала над Бучачем та іншими галицькими містами, мала мовчазний, непублічний характер¹⁸.

¹⁶ У випадку плюндрування єврейського цвинтаря Бучача автор посилається на описи видатного єврейського етнографа С. Ан-ського (Шлойме Раппопорта) (1863–1920), який відвідав Бучач у 1916 р.

¹⁷ 22–24 листопада 1918 р. у Львові відбувся антиєврейський погром. Його головними винуватцями були польські військовослужбовці, а також окремі цивільні мешканці міста. За різними підрахунками, жертвами погрому стали від 73 до понад 150 осіб.

¹⁸ Про це, але щодо пам'яті про листопадові події 1918 р. у Львові пише Кристоф Мік. Він вказує на те, що кожна з груп формувала та ширила в публічній площині власний варіант міфу про листопад 1918 р. з відповідним домінантним образом — «героїчної оборони Львова» (поляки), «втраченої перемоги Листопадового чину» (українці) та пам'яті про жертви антиєврейського погрому 22–24 листопада (євреї). Причому пам'ять про останній мала переважно індивідуальний вимір. Винятком були перші роковини трагедії, коли у 1919 р. меморіальні церемонії відбулися у трьох найбільших синагогах міста. У подальшому, попри наявність розбіжностей щодо причин погрому між польськими

Згадка про євреїв, утім не як жертв, а радше як винуватців конфлікту, виникає у своєрідному обґрунтуванні «Звіту про українські звірства, вчинені над польським населенням Східної Галичини», що був підготовлений у серпні 1919 р. Департаментом інформації МЗС Польщі. У ньому підкреслено, що «русинські брати [українці — Є.В.] часто перебували під маніпуляцією ворогів Польщі, таких як росіяни, комуністи та євреї»¹⁹. Подібна пропагандистська інтерпретація «єврейської ворожості», а також створення асоціативного зв'язку «євреї — комуністи» мали б наводити на думку про вплив міфу про юдео-більшовизм («жидо-комуну»), що набуває поширення під час громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. Утім, О. Бартов не вдається до аналізу твердження, а використовує польський пропагандистський матеріал виключно як ілюстрацію українсько-польського інформаційного протистояння.

Варто також сказати кілька слів стосовно візуального ряду, що супроводжує цей сюжет книги. Його становлять дві світлини, на яких зображені оголені та понівечені тіла жертв «українських звірств»²⁰. Попри те, що в тексті автор підкреслює їхнє пропагандистське призначення, вони створюють враження про винятково українську схильність до найжорстокіших форм насилля під час українсько-польської війни.

Період воєнного лихоліття суттєво підвищив вибухонебезпечний потенціал міжетнічного протистояння в Галичині, що після перемоги польського державного проєкту перейшов у латентну форму. Міжвоєнне двадцятиліття лише підкреслило існування в місті трьох паралельних світів, які хоча й мали точки дотику (перетину), проте були достатньо автономними один від одного. О. Бартов неодноразово підкреслює прагнення польських еліт на зближення з українською меншиною, що в Східній Галичині кількісно була радше більшістю. Зближенню чи, скоріше, поглинанню мала б передусім сприяти освіта (польські гімназії О. Бартов трактує, як «інкубатори польського націоналізму»), в якій від 1924 р. (поява закону про двомовні школи) намітилася стійка тенденція до полонізації. Цьому процесу могла б протистояти мережа українських культурницьких організацій («Просвіт»). Утім, О. Бартов показує, як, особливо в близьких до Бучача селах, діяльність «Просвіт» мала дуже небагато спільного зі справою збереження та поширення

та єврейськими елітами міста, існувала негласна згода на уникання публічного згадування про нього. Детальніше див.: Christoph Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contest City* (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2016), 230, 232.

¹⁹ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 79.

²⁰ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 79, 80.

української культури. Попри те, що в містах (у т.ч. й Бучачі) достатньо активною була місцева українська інтелігенція, вона практично не підтримувала зв'язків із українською селянською більшістю. Остання ж продовжувала змагатися не за збереження національної ідентичності, а за покращення свого матеріального становища.

О. Бартов підкреслює значення Бучача та загалом територій, що фактично були найсхіднішими околицями Польщі з точки зору «кресової ідеології». Найвиразнішими її носіями були поляки-біженці з Поділля та Центральної України, що опинилися під більшовицьким пануванням. Саме вони зберігали пам'ять про «втрачені східні креси» за Збручем, вони ж виступали за радикальне та безповоротне українсько-польське возз'єднання, очевидно, за польської політичної зверхності.

Загалом, на думку автора, на початку 1930-х рр. польська бюрократія творила образ та одночасно жила уявленням про «міжетнічну гармонію», що панувала між українцями та поляками регіону. І це відбувалося на тлі поступового витіснення українців та євреїв з державної служби, перетворення українських шкіл на двомовні (фактично польськомовні) тощо.

Характерно, що в цій уявній гармонії не було місця для євреїв. Тож, наприклад, існування осередків Комуністичної партії Західної України місцевими посадовцями пояснювалося прагненням євреїв (а не українців) боротися проти єврейських капіталістів²¹. У реальності єврейська більшість Бучача справді вела боротьбу за власне економічне виживання, утім не через політичну активність, а через пошук стратегій, які дозволили б нівелювати вплив як об'єктивних (економічна криза), так і суб'єктивних (обмежувальні заходи з боку польської влади) чинників на шляху до власного благополуччя. О. Бартов показує, як політичні дискусії єврейської молоді точилися навколо головного та чи не єдиного питання: залишатися чи виїжджати? Не останню роль у цьому відігравав ще довоєнний позитивний досвід мешканців Бучача, які емігрували, змогли укорінитися в США, Палестині та навіть в окремих випадках опікуватися благодійними проєктами у своєму рідному місті²². Повсякчасне витіснення євреїв виключно до приватної сфери діяльності, заклики до різноманітних форм бойкоту, що все гучніше лунали після 1935 р., практично не залишали реальних альтернатив для інтеграції в польське суспільство. Попри те, що О. Бартов не фіксує

²¹ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 102.

²² Те, як єврейська діаспора визначала життя свого рідного міста на прикладі Білостоку показує дослідження Ребекки Кобрін (див.: Rebecca Kobrin, *Żydowski Białystok i jego diaspora* (Pogranicze Sejny, 2014)).

епізодів антиєврейського насилля в Бучачі в міжвоєнний період, подібних до Львова чи, наприклад, Мінська Мазовецького, можна припускати, що інформація про антисемітські напади та загалом посилення антисемітської риторики доходила до бучацьких євреїв. Очевидно, що це також чинило вплив на спосіб мислення та сприяло песимістичній оцінці тодішньої ситуації.

Власне, цьому розділу бракує єврейських «голосів» — свідчень мешканців Бучача та його околиць, — які б за аналогією до інших частин книги ілюстрували ставлення єврейських мешканців до власного становища, окреслювали їхню позицію стосовно політики держави, співжиття з польськими та українськими сусідами, характеризували ставлення до зростання популярності радикальних націоналістичних ідей серед польської та української молоді.

Останній сюжет займає важливе місце у викладі автора. Він звертає увагу на те, що зростання популярності націоналістичної ідеології та ОУН як політичної організації є до певної міри закономірною реакцією на дії влади, яка достатньо часто вдавалася до насильницьких дій проти українців регіону. О. Бартов показує, що міські мешканці та вихідці з сільської місцевості мали різні мотиви залучення до націоналістичного підпілля. Селяни підозріло та часом неприязно ставилися до містян, а безпосередньою причиною долучення до націоналістичних осередків ставала не політична пропаганда та агітація, а негативний досвід взаємодії з польською владою.

Говорячи про розвиток націоналістичного підпілля в регіоні, О. Бартов включає до своєї нарації матеріали аналітичних записок німецького дипломатичного корпусу, а також представників німецьких інформаційних агентств, які уважно стежили за динамікою міжетнічного протистояння в Польщі. Зокрема, значне місце він відводить звіту представника Німецького новинного агентства²³ Брандта, поданому до нацистського Міністерства закордонних справ у 1938 р. Брандт наголошував, що ОУН, або «Українська фашистська таємна організація» є головною опозицією, яка протистоїть тиску влади, підкреслював, що ідеологія організації, заснована на ідеях Дмитра Донцова, містить постулат про расову чистоту та сподівання на етнічно однорідну майбутню Україну²⁴.

Ще цікавішими були висновки доповідних записок Гебгарда Зеелоса — консула Німеччини у Львові, який обійняв свою посаду навесні 1939 р. Він вважав, що у випадку воєнного конфлікту між Німеччиною

²³ Імовірно, йшлося про Німецьке новинне бюро (Deutsches Nachrichtenbüro).

²⁴ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 125.

та Польщею українці протягом короткого часу візьмуть Східну Галичину під свій контроль та розпочнуть різанину польського населення²⁵.

Тож ще до початку Другої світової війни пружина міжетнічної напруженості в Галичині накопичила ще більший потенціал конфлікту. Утім, чи достатній для майбутніх трагедій — Голокосту, кривавого українсько-польського протистояння, що вилилося далеко за межі Галичини та набуло рис цілеспрямованої етнічної чистки із ознаками геноциду?

Власне ці питання мали б постати в чотирьох розділах, присвячених періоду 1939–1944 рр. Якщо узагальнити спосіб оповідання О. Бартовим історії Бучача та його мешканців за радянської та нацистської окупації, то це спроба надати слово його мешканцям — безпосереднім учасникам подій. Поляки, українці та євреї на сторінках книги подають власну візію того, як відбувалася окупація і, що найважливіше, якою вона була для них та їхніх сусідів. Поляки, що бачили катастрофу власної держави, з максимальною ретельністю фіксували епізоди зрадницької поведінки українців та євреїв, які стали «п'ятою колоною», «зустрічали радянців із квітами», або ж на персональному рівні — писали доноси на поляків та сприяли арештам та депортації. У переважній більшості «польські голоси» висловлювали щире здивування такій зміні поведінки, адже «ніколи не помічали серйозної ворожості між поляками і українцями», «існували змішані шлюби» та ін. Узагальнюючи настрої польського Бучача, автор цілком обґрунтовано вказує: «Швидко забувши придушення українських національних очікувань протягом двадцяти років та антиєврейські заходи, поляки зараз відчули удар у спину від нелояльних етнічних меншин та пов'язали втрату незалежності і, як наслідок, масові депортації, з українським націоналізмом та єврейським комунізмом»²⁶.

Український голос, що у вересні 1939 р. лунав достатньо оптимістично, згодом змінив тональність. Провідними мотивами свідчень українських мешканців міста були: відчуття того, що радянська окупація представляла собою значно гіршу перспективу та в цілому була небезпечнішою за потенційну (у 1939 р.) нацистську загрозу; головною і найбільш численною категорією жертв «азіатського» (очевидно, порівняно з «європейським» німецьким) режиму виявилися українці. Як для польської, так і для української візії було характерне обвинувачення євреїв у колабораціонізмі з радянською адміністрацією.

Єврейська реакція мала амбівалентний характер. З одного боку, мешканці Бучача знали про те, що відбувається з євреями в нацистській

²⁵ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 128.

²⁶ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 133.

зоні окупації. З іншого — ті, хто мав власний бізнес та відзначався відносною заможністю, згадують про постійне відчуття страху перед потенційними репресіями та депортацією. Виняток із загального правила становила частина «єврейського робітничого класу», що мала прокомуністичні симпатії. Проте і їхній ентузіазм не протримався дуже довго, адже радянська реальність виявилася цілковито іншою порівняно з пропагандистськими обіцянками. Загалом же склалася парадоксальна ситуація: «...у той час, як більшість поляків та українців сприймали євреїв, як бенефіціарів радянського режиму, багато євреїв згадували цей період як час гноблення, позбавлення прав, втрати власності та всеосяжну непевність майбутнього»²⁷.

Об'єднавчими для всіх голосів була віктимізація власної групи, яка у спогадах поставала як головна жертва окупанта. Одночасно і євреям, і полякам, і українцям була властива часткова раціоналізація радянських переслідувань по відношенню до представників двох інших груп. І це також було новим порівняно, наприклад, із досвідом російської окупації Першої світової війни, всіх об'єднував страх бути зрадженим своїми «сусідами»: «Чому наші сусіди, однокласники, вчителі, колеги, друзі, навіть члени родини повернулися спиною до нас, віддали нас на поталу, або приєдналися до вбивства?». Радянська окупація стала першим досвідом, що мав ознаки всіх цих ганебних явищ, що набули масового і тотального характеру за окупації нацистської. Так, О. Бартов наводить приклади фізичної розправи над польськими землевласниками їхніми українськими сусідами, вказує прізвища євреїв — радянських інформаторів, які прирекли десятки, а, можливо, й сотні мешканців Бучача на арешти та заслання, українців і, в дуже рідкісних випадках, поляків, які обійняли управлінські посади за нової влади.

Прикметно, що часи важких випробувань мали винятки милосердя та людської солідарності. Одним із найяскравіших, якщо йдеться про радянську окупацію, прикладів гуманного ставлення до гнаних стала реакція учнів місцевої школи, які zorganizували збір продуктів та речей своїм однокласникам-полякам, чиїх батьків депортували взимку 1940 р. Причому допомагали не лише поляки, але й учні-євреї та українці²⁸.

Новий окупант прийшов до Бучача на початку липня 1941 р. Уже першого дня окупації (5 липня) у місті відбувся антиєврейський погром, сценарій якого був типовим для багатьох галицьких міст. Запобігти погрому не змогло навіть звернення єврейської делегації до ченців місцевого Василіанського монастиря. Попри те, що формально місто

²⁷ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 153.

²⁸ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 147–148.

вже перебувало під німецьким військовим контролем, функції щодо охорони громадського порядку на той час перебрала на себе українська міліція — так звана «Січ», що в реальності виявилася головним джерелом насилля в цей перехідний період. Обшуки та пограбування польських осель, арешти, побиття та навіть убивство осіб, яких підозрювали у співпраці з комуністичним режимом — неповний перелік «активності» самопроголошеної міліції. Прикметно, що саме в цей період її члени змушують євреїв-мешканців Бучача працювати на спорудженні меморіального насипу пам'яті «героїв української революції» на горі Федір. Уже незабаром саме ця локація Бучача була перетворена на місце масового вбивства євреїв.

Ці та інші акти публічного приниження мали б продемонструвати місцевому населенню новий статус євреїв та потенційну можливість застосування насилля проти них. За місяць воно змінить форму: стихійні прояви перетворюються на методичні та підготовлені акції вбивства.

О. Бартов приділяє значну увагу нацистському механізму тотального вбивства євреїв у Бучачі. Зокрема, у книзі подано свідчення про функціонування юденрату і так званої Єврейської служби порядку («Єврейська поліція»). Автор намагається продемонструвати всю палітру оцінок діяльності цих, повністю залежних від нацистів, структур, що імітували самоврядування, а насправді виявились частиною загального нацистського плану тотального убивства. На сторінках книги можна почути голос і тих, хто був членом цих «органів»: тих, хто із початком масових акцій дезертирував та вдавався до збройного опору нацистам, а також і тих, хто слухняно виконував розпорядження окупантів, перебував у лавах «єврейської поліції» до моменту її фактичної ліквідації, а згодом дивовижним чином зміг зберегти собі життя.

На жаль, О. Бартов лише побіжно згадує про долю закарпатських євреїв, які вже в серпні 1941 р. опинилися в Бучачі. На керівництво місцевого юденрату було покладено обов'язок розміщення та забезпечення цих людей. З книги важко дізнатися, чи якась кількість з них змогла залишитись у місті, чи всі були вбиті ще до кінця літа того ж року²⁹.

Окрім розуміння всіх аспектів убивства євреїв Бучача, О. Бартов приділяє значну увагу тим, хто власне був убивцями та катами — гвинтиками нацистської машини знищення та водночас ретельними й ініціативними виконавцями геноциду. Книга містить чимало світлин службовців СС, інших поліцейських структур та органів цивільного

²⁹ 26–28 серпня 1941 р. у Кам'янці-Подільському нацисти розстріляли понад 23 600 євреїв. Значну частину убитих становили євреї, депортовані владою Угорщини до Галичини (у т. ч. й до Бучача), а згодом до Кам'янця-Подільського.

управління, які долучилися до організації та реалізації політики тотального убивства євреїв, а також авторський виклад біографій майже десятка осіб, що брали безпосередню участь у злочині. Читаючи цю частину книги, доходиш висновку, який вже неодноразово був зроблений до появи «Анатомії геноциду». Жоден із убивць євреїв Бучача, постать якого з'являється на сторінках книги, не був патологічним убивцею, психопатом тощо. Натомість, усі вони відповідали загальноприйнятому уявленню про «звичайних людей». Понад те, період їхньої служби в Бучачі та сусідньому Чорткові для багатьох з них та членів їхніх сімей був чи не найкращим часом життя, наповненого дружнім спілкуванням, вечірками та розвагами: «У цих маленьких ізольованих німецьких общинах співучасть у масових убивствах сприяла гротескній веселій близькості»³⁰.

Однак, щоденна реальність жертв геноциду була цілковито іншою. О. Бартов присвячує окремий розділ книги свідченням євреїв, які пережили Голокост у Бучачі чи на його околицях. Важко навіть просто перелічити сюжети, пов'язані зі спробами вижити і зберегти життя найближчим на тлі небаченої катастрофи та людської байдужості. Автор справедливо вказує на те, що в багатьох випадках межа між допомогою та наругою була надзвичайно тонкою. Непоодинокими, а то й типовими, були випадки, коли в межах однієї родини могли рятувати та водночас знущатися й чинити насилля на тими, кого переховували.

Свідчення тих, хто вижив, повсякчасно підтверджують тезу про участь місцевого українського населення у втратах євреїв. Попри те, що після 1943 р. у Бучачі та околицях не відбувалися акції масового убивства, організовані безпосередньо нацистами, життя тих, хто переховувався в навколишніх лісах, перебувало під постійною загрозою аж до остаточного вигнання німців у липні 1944 р. Особливо трагічними стали останні місяці окупації, коли в умовах фронтового хаосу та безладу в німецькому цивільному управлінні, максимально активізувалися як кримінальні елементи, так і місцеві селяни, які розглядали євреїв як потенційні об'єкти пограбування.

Вигнання нацистів не зупинило хвилю насилля в регіоні. Радше видозмінило його напрямки. Домінантним стає криваве протистояння Української повстанської армії як з органами радянської держбезпеки, так і з польською меншістю. Фактично воно, а також повоєнні переселення етнічних поляків перетворили Бучач та загалом Східну Галичину на виключно українські з етнічної точки зору і таким парадоксальним

³⁰ Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 196.

чином здійснили мрію окремих ідеологів українського націоналістичного руху.

Після прочитання книги О. Бартова залишається декілька загальних вражень. По-перше, завдяки широкому використанню мемуарних джерел, свідчень, матеріалів усної історії автору насправді вдалося оживити голоси того Бучача, що був втрачений під час Другої світової війни; показати (до певної міри) поліфонічність поглядів на спільне буття трьох найбільших етнічних груп міста та загалом Галичини. По-друге, дослідження порушує важливу проблему транзиту досвідів окупації (російської, радянської, нацистської) у межах одного міста та кількох поколінь його мешканців. По-третє, безумовно цікавим і важливим для української історіографії може бути те, як О. Бартов досліджує нацистський апарат геноциду на прикладі невеликого міста. Попри те, що книга дотепер недоступна україномовному читачу, вона вже чинить вплив на український гуманітарний простір. Варто лише згадати бучацький сюжет у романі Софії Андрухович «Амадока» — одного з найрезонансніших творів української літератури минулого 2020 р.³¹ Останнє є надзвичайно важливим, адже таким чином голоси тих, хто вижив, а найважливіше — й понад 10 тис. єврейських мешканців Бучача, що загинули під час Голокосту, почують не лише академічні кола.

Водночас «Анатомія геноциду» залишає по собі й суперечливе відчуття. Надзвичайно цікава (принаймні 5 з 7 розділів) у процесі читання, книга так і не дає відповідей ані читачу, ані, здається, й самому автору на низку важливих питань. Чи існувала та особлива інтеграція, що визначала життя мешканців Бучача та подібних містечок Галичини, чи вона є радше витвором мемуарної літератури та концептом сучасної масової культури? Чи не продуктивніше вести мову про існування паралельних світів — єврейського, польського та українського, які мали лише тимчасові точки перетину? Чи уповні справедливим є твердження про «життя разом», або ж воно було лише «поруч»? Якою була роль історичної пам'яті, зокрема й про насилля 1914–1920 рр. у продукуванні геноциду, і чи міг би він бути можливий (та в яких масштабах) за умов іншої політики щодо національних меншин з боку влади Другої Речі Посполитої.

³¹ Сама С. Андрухович підкреслювала вплив книги О. Бартова на неї персонально та її майбутній роман (див.: Софія Андрухович, «Коли людина повертає собі спогади, вона повертає собі себе», *LB.ua*, квітень 1, 2020, https://rus.lb.ua/culture/2020/04/01/454180_sofiia_andruhovich_koli_lyudina.html).

Зважаючи на подальші академічні проекти О. Бартова, зокрема археографічну публікацію трьох спогадів мешканців Бучача³², ці питання чекатимуть на відповіді та на дослідників, що їх запропонують.

³² Omer Bartov, ред., *Voices on War and Genocide. Three Accounts of the World Wars in a Galician Town* (Berghahn Books, 2020).

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.06

Ірина Радченко,

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»

irynaradchenko.tkuma@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4522-1344>

ОГЛЯД ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ГОЛОКОСТ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ІСТОРІОГРАФІЯ, АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА СПОГАДИ»¹

Проект, ініційований Європейською інфраструктурою дослідження Голокосту (EHRI), став одним із найуспішніших у межах вивчення Голокосту в Європі. Програма, започаткована у 2010 р. за активної підтримки Європейського Союзу, наразі об'єднує 26 партнерів із 17 країн та координується однією з провідних європейських установ у цій сфері — Інститутом вивчення війни, Голокосту та студій геноциду (NIOD, Амстердам, Нідерланди). За період існування проекту була реалізована ціла низка науково-дослідницьких програм: проведені наукові симпозиуми, воркшопи, створено окремий портал для розміщення унікальних архівних документів з теми геноциду єврейства. Одним із заходів став міжнародний семінар «Прикордонні території: архіви, дослідження, навчання» (6—7 березня 2018 р., м. Бухарест, Румунія), учасниками якого були науковці, освітяни з різних країн світу (США, Ізраїль, Німеччина, Швеція, Норвегія, Угорщина, Румунія, Україна та ін.). Плідним результатом проведеного заходу, власне, і стало аналізоване видання, до якого увійшли відібрані виступи учасників конференції 2018 р.

Структурно збірник складається з 10 частин та вступного слова директора Національного інституту вивчення Голокосту ім. Е. Візеля в Румунії (далі — Національний інститут А. Флоріана. Цікаво, що на відміну від численних тематичних публікацій, видання не має на меті розглядати конкретні історичні події або пропонувати нові історичні підходи до студій Голокосту в Південно-Східній Європі. Скоріше, воно покликане продемонструвати видимий зв'язок між ресурсами (архівами), історіографією та пам'яттю. І саме тому редактори збірника ставлять потрійну мету: 1) прояснити шлях, пройдений країнами Південно-Східної Європи від історіографічної парадигми, що «стерла» Голокост, до поступового розвитку голокостознавчих студій; 2) розкрити

¹ Adina Babeş-Fruchter, i Ana Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe: Historiography, Archives Resources and Remembrance* (Vernon Press, 2021).

наявне багатство архівних колекцій відносно Південно-Східної Європи та безліч тем із дослідження Голокосту, які недостатньо презентовані в сучасній історіографії; 3) визначити ті мнемонічні труднощі, з якими цей регіон стикається під час вивчення минулого².

Частина 1 «Архівні ресурси в різних історичних контекстах» присвячена висвітленню теми Голокосту в Румунії в національній історіографії та джерелах після Другої світової війни. Авторки — А. Барбулеску (Національний інститут вивчення Голокосту в Румунії ім. Е. Візеля) та А. Бабеш-Фрухтер (Державний архів Бельгії / Центр історичних досліджень та документації війни і сучасного суспільства Бельгії), розглядають певну еволюцію Голокосту в румунській історіографії, простежують, як ця проблема була повернена із забуття і наразі є об'єктом узгоджених наукових досліджень у посткомуністичній Румунії. Відомо, що країна тривалий час входила до орбіти впливу Радянського Союзу, зокрема після Другої світової війни румунська комуністична влада повністю переймала класичний радянський сталінізм з усіма його похідними. Лише на початку 1990-х рр. стали можливі ґрунтовні дослідження подій 1930–1940 рр. Утім, значний поштовх до дослідження геноциду євреїв відбувся лише у 2005–2007 рр., зі вступом Румунії до Європейського Союзу та публікацією фінального звіту Міжнародної комісії з Голокосту в Румунії, ініційованої та очолюваної Е. Візелем³. Також було створено Національний інститут та розпочато процес створення меморіального музею Голокосту в країні. Звіт комісії, що являє собою збірник наукових доробків та історичних документів провідних румунських та міжнародних фахівців з теми, став важливим вступним текстом для всіх зацікавлених у вивченні Голокосту, антисемітизму та єврейської історії в Румунії⁴.

Дослідниці подають свій текст у двох основних вимірах: 1) архівні ресурси із характеристикою їхнього становища до 1989 р. та в 1990-х рр.; 2) історіографія Голокосту в Румунії. До 1989 р. доступ до архівів у Румунії був практично неможливий за невеликим винятком (доступ до документів органів безпеки — Securitate). Натомість після 1989 р. ситуація істотно поліпшилась, що було пов'язано, зокрема, із відкриттям Меморіального музею Голокосту в США. Суттєво, що саме

² Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, X.

³ Елі Візель (1928–2016) — французький та американський письменник, журналіст, громадський діяч єврейського походження. Уродженець Мармароцини (Румунія). Автор майже пів сотні видань з теми Голокосту, єврейської культури. Очічник Комісії з Голокосту при Президентів США (1978–1986), результатом діяльності якої стало побудова та відкриття Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні (1993 р.). Лауреат Нобелівської премії миру (1986 р.).

⁴ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 4.

останній зробив перші кроки у відборі / ідентифікації документів, що зберігались у румунських сховищах різних інституцій. Легальність роботи Меморіального музею була забезпечена угодою, підписаною з Національним архівом у Румунії⁵. Ще однією ключовою подією стало долучення Румунії через Національний інститут до програми EHRI (2015 р.), що дозволило дослідникам Голокосту використовувати нові архівні технології та пошукові інструменти⁶. Серед перших та водночас ґрунтовних праць з теми авторки вказують тритомний збірник М. Карпа (який водночас може розглядатися і як джерелознавчий), збірники документів Ж. Анчеля та подальші праці відомих румунських фахівців з теми⁷. Більш пізні роботи А. Бабеш-Фрухтер та А. Барбулеску виокремлюють за регіональним сюжетом: ті, що мають відношення до долі євреїв зі Старого королівства (Регат); праці, присвячені євреям із Бессарабії та Буковини; наукові публікації, що досліджують долю євреїв у Трансїстрії⁸. Підсумовуючи, авторки визначають відкриття доступу до архівів та розвиток академічних досліджень з історії Голокосту як «трансформації підходу румунського суспільства до Голокосту, здійсненого румунською владою»⁹.

Частина 2 «Архівні джерела з Голокосту в Північній Трансільванії» містить дослідження А. Гідо (Румунський інститут дослідження національних меншин, Клуж-Напока, Румунія). Автор подає детальну інформацію щодо можливостей, перспектив та обмежень архівного дослідження в Румунії / Трансільванії на прикладі передвоєнних подій та розгортання політики Голокосту в Угорщині. Перед цим надається стисла інформація щодо розвитку архівної системи в Румунії, зокрема про історичні особливості регіону (Північна Трансільванія) та специфіку формування архівної справи¹⁰. Пропонуючи стислий історіографічний огляд з теми¹¹, А. Гідо характеризує румунські та іноземні інституції, що мають копії або описи документів, знайдених у румунських архівах¹², а також аналізує окремі фонди та справи, що безпосередньо стосуються теми Голокосту в Північній Трансільванії¹³. На його думку, «пере-

⁵ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 5–6.

⁶ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 8.

⁷ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 9–10.

⁸ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 11–20.

⁹ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 23.

¹⁰ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 31–33.

¹¹ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 34–38.

¹² Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 38–41.

¹³ Babeș-Fruchter i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 42–49.

важна більшість документів Північної Трансільванії періоду вересень 1940 — жовтень 1944 рр.¹⁴ написана угорською та може використовуватися для дослідження Голокосту в Угорщині, у той час як документи щодо Південної Трансільванії, написані переважно румунською, можуть бути джерелом дослідження геноциду євреїв Румунії»¹⁵.

Вказані архівні колекції автор застосовує для дослідження двох тем: економічний грабунок єврейського населення Угорщини та діяльність Єврейського демократичного комітету, який захищав інтереси румунського єврейства в регіоні¹⁶.

Підбиваючи підсумки свого дослідження, А. Гідо підкреслює, що схарактеризовані «9 державних архівів містять документи з усіх аспектів Голокосту в Північній Трансільванії», хоча і розподілені вони нерівномірно: наприклад, місцеві (тобто архіви в регіоні) містять надзвичайно цінну інформацію переважно щодо економічного, соціального, юридичного вигнання місцевого єврейства, у той час як депортації, геттоїзація євреїв та інші аспекти зосереджені переважно в документах саме національних та зарубіжних архівів¹⁷.

Частина 3 «Архівне кураторство EHRI стосовно джерел та результатів досліджень з історії Голокосту» представлена науковою працею Ж. Беннета (Центр вивчення Голокосту в Інституті сучасної історії ім. Лейбніца, Мюнхен, Німеччина) та Ш. Хоурт (незалежна дослідниця). Автори пропонують розглядати цю тему в трьох територіальних вимірах: Німеччина (як центр Третього Райху), Бельгія та Нідерланди як окуповані країни Західної Європи¹⁸. У випадку Німеччини ситуація була складна, адже чимало німецьких документів адміністративного характеру були знищені з 1943 р., частина потрапила до рук союзних військ (отже, німецькі історики певний час не мали доступу до них). Зрештою, завдяки зусиллям американців, чимало ресурсів, які збереглися, було передано до Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі. З метою зробити цілі збірники таких документів було сформовано спільний з декількома інституціями (зокрема Інститутом сучасної історії у Мюнхені) проект із каталогізації, який став базою для подальших студій з вивчення Голокосту¹⁹. В обох частинах Німеччини стан справ суттєво відрізнявся на той час: у НДР вивчення аспектів геноциду

відбувалося переважно на документах Нюрнберзького трибуналу, були лише «виключні» звернення до ресурсів усної історії. У ФРН, навпаки, через відсутність інших джерел основна увага була сфокусована саме на свідченнях жертв, очевидців буремних подій. Із середини 1950-х рр. на території Західної Німеччини разом із провідними американськими науковими інституціями було розпочато публікацію копій мікрофільмів та пошукових засобів німецьких документів, що тривала не одне десятиліття та результатом якої стало розміщення в пошукових базах понад 3,5 млн сторінок унікальних документів²⁰.

На думку авторів, зрештою, саме Бундесархіву вдалося стати ключовою інституцією, що брала участь у зборі, отриманні, збереженні, каталогізації та публічному відкритті архівної спадщини Третього Райху, розпочатих із 1970-х рр. із перерахування усіх єврейських жертв нацистського режиму (за основу було використано документи, наявні в Центральному офісі в Людвігсбурзі)²¹.

Інший стан справ спостерігався у двох країнах, окупованих під час Другої світової війни. У Нідерландах із метою збору та презентації архівних матеріалів воєнної доби, подальших досліджень цього періоду та представлення доказів під час судових розглядів випадків колабораціонізму, із 8 травня 1945 р. розпочав свою роботу Національний інститут із документування подій війни²². У наступне десятиліття він продемонстрував свою результативність, опублікувавши повну історію Голландії упродовж Другої світової війни, зокрема частини, присвячені долі єврейського населення; до того ж установа й окремо активно досліджувала історію Голокосту²³. Окрім інституту, вагомий внесок у збереження пам'яті про геноцид євреїв зробили очевидці, сучасники Голокосту та члени руху Опору²⁴. Багато національних та регіональних інституцій уможливили доступ до інформації про свої колекції.

Натомість у Бельгії тема Голокосту тривалий час перебувала поза полем дослідження, що, на думку авторів, можна пояснити багатьма причинами, серед яких: різні інтерпретації ролі Бельгії в переслідуванні євреїв; процеси деколонізації та конфлікт між окремими регіонами (Валлонією і Фландрією) та, відповідно, незначний інтерес до теми Голокосту тощо²⁵. Утім, необхідність збору свідчень та документів, при-

¹⁴ Тобто часу перебування регіону в складі Королівства Угорщина.

¹⁵ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 49.

¹⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 49–53.

¹⁷ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 53.

¹⁸ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 57.

¹⁹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 59–61.

²⁰ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 61–63.

²¹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 67–68.

²² Наразі – Інститут зі студій війни, Голокосту та геноцидів (NIOD) в Амстердамі, Нідерланди.

²³ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 68.

²⁴ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 68.

²⁵ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 69–70.

свячених історії бельгійських євреїв, була очевидною та розпочалася ще наприкінці 1950-х рр. зусиллями Національного центру єврейських студій; пізніше до цього процесу долучилися національні, регіональні архівні установи, а також Центр документації та дослідження війни й сучасного суспільства (бельгійський філіал NIOD)²⁶. Проте лише в 1980-х рр. через публікацію списків депортованих та осіб, звільнених із бараків Доссен²⁷, було розпочато наукові дослідження з Голокосту.

Наприкінці своєї роботи автори наголошують на цінності проекту EHRI, який завдяки діджиталізації дозволив створити ефективну пошукову програму, зокрема на основі доступних архівних матеріалів із трьох країн, кожна з яких мала власну історіографічну та джерелознавчу традицію²⁸.

Наступна частина 4 збірника під назвою «**Виживання та коменсация: оригінальні єврейські документи, що зберігаються в архіві Морешет**» присвячена маловідомим та незалученим до наукового обігу документам з теми Голокосту на прикордонні (Словаччини, Румунії, Угорщини), наявним в архіві Морешет (Ізраїль). Для розкриття теми авторка, Д. Озацкі-Штерн (Університет Бар-Ілан; Коледж Західної Галілеї, Ізраїль), залучила особисті колекції листів, щоденників та світлин різних осіб (Словаччина); спогади учілих (Румунія) та мемуари членів єврейської ради (Угорщина)²⁹.

Своє дослідження Д. Озацкі-Штерн розпочинає з довідкової інформації про архівну установу, архів Мошерет (у пер. з іврити – «спадщина»). Відкритий групою колишніх бійців єврейського підпілля та партизанських загонів у 1961 р., Центр досліджень та студій пам'яті про Голокост ім. Мордехая Анелевича (повна назва архіву), окрім комеморативної функції, також має на меті розвиток освітніх програм для молоді та підлітків для усвідомлення уроків минулого та формування пам'яті про ті події³⁰. Цьому має сприяти і символічність постаті, чие ім'я увіковічене в назві³¹, і мультифункціональність установи (місце пам'яті, освітній, навчальний центр, музей, присвячений повстанню

у Варшавському гетто³² та зрештою, архів). Для засновників установи (серед них такі відомі постаті, як А. Ковнер³³, І. Гутман³⁴, Ш. Холявський³⁵ та ін.) вкрай важливо було донести до майбутніх поколінь інформацію про акції винищення та, водночас, про мужність, героїзм учасників Опору. Відкриття установи за часом збіглося з процесом над нацистським злочинцем А. Айхманом та знаменувало «пробудження» зацікавленості темою Голокосту в ізраїльському суспільстві³⁶.

Далі авторка пропонує читачеві окремі приклади документів, пов'язаних з темою Голокосту в трьох країнах (прикордонних територіях) – особисті та історії окремих організацій, щоденники, спогади та ін. Щодо Словаччини, на думку Д. Озацкі-Штерн, цікавими є матеріали з архіву Мошерет, пов'язані із діячами руху Опору в Словаччині, єврейськими «парашутистами»³⁷, як-от: Х. Рейк, І. Рот, Р. Бюхлер, Ф. Беншалом, Г. Флейшман, О. Нойман, Д. Ленард³⁸. «Румунський» зріз представлений у дещо меншому обсязі та розкриває долю постатей, пов'язаних здебільшого із порятунком окремих установ та загалом очевидців геноциду, таких, як Т. Зільберштейн, А. Ізраель, М. Бен-Шемен, Е. Офір, І. Бен-Ефраїм, Ф. Вінтербергер³⁹. Матеріали з історії Голокосту в Угорщині являють собою спогади очевидців (зокрема, М. Альпана), а також ресурси, присвячені молодіжній сіоністській організації «Гашомер Гацоір» та єврейській раді в Угорщині⁴⁰. Загалом, авторка підкреслює той факт, що це лише невеличка частина документів, які зберігаються в архіві. Останній є «особливою організацією із власною

³² Збройне повстання низки єврейських підпільних організацій у межах Варшавського гетто у квітні–травні 1943 р. Загони СС та поліції на чолі з групенфюрером СС Ю. Штроопом придушили повстання, знищили більшість мешканців гетто, а саме гетто було спалено і зрівняне із землею.

³³ Аба Ковнер (1918–1987) – ізраїльський поет і прозаїк, підпільник у Вільнюському гетто, лауреат Державної премії Ізраїлю (1970 р.).

³⁴ Ізраель Гутман (1923–2013) – ізраїльський історик, дослідник Голокосту. Професор історії в Єврейському університеті в Єрусалимі. Учасник повстання у Варшавському гетто, під час якого був поранений та депортований до Майданеку, Аушвіц-Біркенау та концентраційного табору в Маутгаузені; після тяжких випробувань вижив та зрештою дістався до тодішньої підмандатної Палестини. Виступав свідком під час суду над нацистським злочинцем Адольфом Айхманом (1961 р.).

³⁵ Шолом Холявський (1914–2011) – ізраїльський історик, керівник повстання в Несвізькому гетто (Білорусь) (1942 р.).

³⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 85.

³⁷ Група євреїв (чоловіків та жінок) із підмандатної Палестини, які на добровільних засадах доєдналися до Британської армії в окупованій нацистами Європі. Їхньою метою була організація опору нацистам та сприяння в порятунку особового складу союзних військ.

³⁸ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 88–97.

³⁹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 98–101.

⁴⁰ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 101–107.

²⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 71.

²⁷ Неформальна назва транзитного табору в Мехелені, створеного нацистами в окупованій Бельгії. Був місцем збору бельгійських євреїв та ромів для їх подальшої депортації до концентраційних таборів і таборів смерті в Східній Європі під час Голокосту.

²⁸ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 74–75.

²⁹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 81.

³⁰ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 83.

³¹ Мордехай Анелевич (1919–1943), член молодіжного руху соціалістичного сіонізму «Гашомер Гацоір», командир Єврейської бойової організації, керівник повстання у Варшавському гетто (1943 р.)

історією та власним процесом розвитку», універсальною установою, що певним чином є віддзеркаленням Голокосту, з його комплексністю та багатоаспектністю⁴¹.

Частина 5 «**Неопротестанти та Голокост: реконструкція історії між-етнічних релігійних громад як об'єктів нападу Антонеску**» присвячена долі найбільших деномінацій, зосереджених на теренах Румунії: адвентистів 7-го дня, баптистів, братських церков та п'ятдесятників, які розглядалися режимом Й. Антонеску як загроза національній безпеці. Автор, І. Плоскаріу (Університет Дубліну; Ірландська дослідницька рада, Ірландія), наголошує, що неопротестанти етнічно були переважно румунами; проте іноземне походження їхніх релігійних установ (через американські, британські, німецькі, угорські місії) та тривала співпраця із ними як із етнічними меншинами поза межами Румунії, поставили ці групи під підозру⁴². До того ж, серед прихильників вказаних релігійних деномінацій було чимало євреїв та ромів, які створювали суттєво нові громади та ідентичності⁴³. Певною «точкою відліку» для цих релігійних груп стало рішення Міністра релігійних деномінацій Румунії (1940 р.), за яким надавалася «свобода віросповідання Румунській ортодоксальній, Греко-католицькій, Римо-католицькій церквам, а також мусульманам». Т. зв. «релігійні товариства», під якими розумілися неопротестантські громади, були заборонені. Їхні діячі перебували під підозрою, чимало зазнали арештів та подальших депортацій до Трансїстрії⁴⁴.

Автор будує свою працю, базуючись на документах із різних архівів, розподілених ним за змішаним типом (територіальним та тематичним). Передовсім у зоні його уваги перебувають національні архіви: Національний архів Румунії, Національний архів Молдови, український архів (Державний архів Одеської області)⁴⁵. Обґрунтованим виглядає звернення до архівів відповідних релігійних громад⁴⁶. Особливістю дослідження такої теми є звернення до матеріалів усної історії (враховуючи етнічну приналежність окремих груп, зокрема ромів)⁴⁷. Через підтримку релігійних громад поза межами Румунії вагома частина матеріалів розміщена у відповідних місіях по всьому світу, зокрема країнах

Північної Америки (США) та північних країнах (Данія, Норвегія)⁴⁸. Чимало тематичних ресурсів містять архівні установи центральних офісів неопротестантських релігійних груп поза Румунією⁴⁹. І. Плоскаріу виділяє ще одну вагому для дослідження групу ресурсів, сконцентровану в Ірландії завдяки діяльності Освітнього трасту з теми Голокосту в Ірландії, неприбутковій національній благодійній установі, яка тісно співпрацює з урядовими агенціями, культурними закладами та іншими національними організаціями. Діяльність Трасту спрямована на запобігання проявам антисемітизму та інших форм расизму в Ірландії, збереження пам'яті про події Голокосту через проведення просвітницьких, освітніх заходів по всій країні, видання окремих публікацій (спогадів очевидців геноциду тощо)⁵⁰. Окрім Трасту, серед установ, спрямованих на збереження пам'яті про трагічні уроки минулого, зокрема Голокост, автор відзначає проєкт «Крокус», що займається проведенням суто комемораційних акцій; Ірландський єврейський музей, експозиція якого присвячена виключно ролі Ірландії та ірландських євреїв у роки Голокосту; окремі ромські, румунські та молдавські інституції⁵¹. Отже, автор зауважує, що інтерес до цієї специфічної теми за останні 20 років істотно зріс, у чому, зокрема, заслуга зазначених наукових, просвітницьких, музейних, громадських установ.

Частина 6 «**Міжнародні організації в Румунії та Трансїстрії упродовж Голокосту: допомога і порятунк**» має на меті розкрити тему рятування різними інституціями єврейського населення. Авторка, І. Радченко (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Україна), розпочинає своє дослідження із методологічної частини, у якій розглядає основні дефініції, важливі для розкриття теми: індивідуальний та колективний порятунок, благодійна організація. Останнє є ключовим для роботи, і тому авторка надає докладну характеристику та подальшу класифікацію установ, які можуть вважатися «благодійними»; при цьому підкреслюючи, що де-юре такими вони не були, проте набували відповідних рис протягом своєї діяльності в період Голокосту⁵². Стислий історіографічний огляд з теми подається у двох зрізах: праці, присвячені власне процесу порятунку євреїв та діяльності з порятунку окремих міжнародних організацій⁵³. Наявні ресурси із представленої

⁴¹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 108–109.

⁴² Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 112.

⁴³ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 112.

⁴⁴ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 113–114.

⁴⁵ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 114–119.

⁴⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 119–122.

⁴⁷ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 123–125.

⁴⁸ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 125–129.

⁴⁹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 129–131.

⁵⁰ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 131–132.

⁵¹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 132–135.

⁵² Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 142–148.

⁵³ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 148–151.

теми І. Радченко розглядає на прикладі двох провідних наукових та архівних установ, зосереджених на проблематиці Голокосту: Меморіального музею США у Вашингтоні та Національного центру ім. Е. Візеля; в обох випадках аналізуються саме відібрані дослідницею окремі фонди та справи з теми. На думку авторки, матеріали з архіву Меморіального музею є особливо значущими, оскільки мають безпосереднє відношення до теми колективного порятунку євреїв Румунії та Трансїстрії міжнародними установами, зокрема: Американським єврейським об'єднаним розподільчим комітетом «Джойнт» (далі — Джойнт); Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (далі — МКЧХ); Федерацією єврейських громад Румунії; Радою з питань військових біженців та ін.⁵⁴ Серед залучених документів — офіційна кореспонденція, приватна переписка, фінансові звіти, документи виконавчого характеру (розпорядження, накази, директиви тощо)⁵⁵. Комплекс джерел, представлений у фондах Національного інституту ім. Е. Візеля, на думку авторки, має більш допоміжний характер та є цінним у комплексному розгляді становища румунського єврейства. На відміну від групи матеріалів з Меморіального музею, цей комплекс містить суто виконавчі документи офіційних румунських установ: Кабінету Міністрів Румунії, Генеральної інспекції румунської жандармерії, Центрального єврейського офісу⁵⁶, Румунської інформаційної служби⁵⁷.

У роботі з документами з обох архівних установ І. Радченко пропонує власну класифікацію наявних ресурсів з теми за певними критеріями, зокрема: 1) видова класифікація документів: офіційна документація (та певні підвиди: меморандуми, ноти, звіти, телеграми, документи фінансового плану) та неофіційна (приватне листування); 2) розподіл документів за установами, які виступали авторами (Джойнт, МКЧХ, а також державні установи: Центральний єврейський офіс, Союз єврейських громад, Рада Міністрів Румунії тощо); 3) типи питань, яким вони присвячені; 4) регіон активності цих установ (власне Румунія та захоплені нею території на початок Другої світової війни: «Трансїстрія», Бессарабія, Буковина); 5) ступінь залученості окремих персоналій — лідерів установ (В. Фільдерман, В. Фішер, Ф. Шрага, Ч. Колб тощо)⁵⁸.

⁵⁴ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 151–160.

⁵⁵ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 159–160.

⁵⁶ Контрольована румунським урядом інституція, створена у 1941 р. замість існуючого тривалий час Союзу єврейських громад Румунії на чолі із лідером єврейської громади В. Фільдерманом.

⁵⁷ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 160–169.

⁵⁸ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 159–160, 168–169.

Окрім запропонованих доповнень у вигляді класифікацій матеріалу, авторка також розглядає необхідність створення документальних оглядів з іменними та географічними показниками для полегшення роботи з матеріалами із вказаної теми⁵⁹.

Частина 7 «**“Сіоністський порятунок був виключно міжорганізаційним проєктом”**. Нові аспекти потягу Кастнера» написана Л. Бернатом-Веспремі (Університет Мілтона Фрідмана в Будапешті, Угорщина), який розглядає складні відносини між різними сіоністськими групами під час Голокосту в Угорщині, звертаючи основну увагу на такі аспекти, як порятунок та опір. Ключову частину дослідження присвячено т. зв. «потягу Кастнера» — потягу, що 30 червня 1944 р. здійснив перевезення 1684 євреїв із Угорщини до Швейцарії після перемовин між відповідальним за депортацію угорських євреїв з боку нацистської адміністрації А. Айхманом та діячем лівого напрямку сіоністського руху в Угорщині Р. Кастнером. Останній через такий прояв колабораціонізму із нацистською владою після Другої світової війни зазнав цькування та переслідувань; зрештою в 1957 р. він був убитий представниками радикальних рухів в Ізраїлі⁶⁰. У контексті непростих взаємин між лівим та правим напрямками сіоністськими руху автор розглядає справи двох діячів руху в Угорщині, активіста сіонізму правого спрямування, рабина м. Сігетвар Б. Беренда, та лідера сіоністського руху «Бейтар» в Угорщині Д. Сіладі, які надавали необхідну допомогу Р. Кастнеру в організації порятунку та діяльність яких відображала основні аспекти сіоністської філософії⁶¹. Л. Бернат-Веспремі надає короткий огляд формування сіоністського руху в Угорщині в міжвоєнний час, які мали б відіграти ключову роль у порятунку угорських євреїв у роки Голокосту⁶², та характеризує внутрішнє становище країни, акцентуючи увагу на поживленні антисемітизму, до якого певним чином були причетні окремі діячі угорського сіонізму⁶³. На підтвердження своїх тез автор аналізує зв'язки активістів сіоністського руху, зокрема ребе Б. Беренда, із окремими особами антисемітських поглядів — наприклад, З. Босняк, вчитель, директор «Інституту дослідження єврейського питання», які також мали відношення до організації порятунку⁶⁴. Після війни Б. Беренд згадував про контакти З. Босняка із Єврейської

⁵⁹ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 171.

⁶⁰ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 175.

⁶¹ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 176–177.

⁶² Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 177.

⁶³ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 177–179.

⁶⁴ Babeș-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 180–183.

робочою групою на чолі із Д. Сіладь та І. Кальманом; останні налагодили низку розгалужених зв'язків з угорськими політичними діячами, засвоївши від них і певних радикальних ідей та методів, викладених у т. зв. «Жовтих книгах», розповсюджених серед провідних угорських політиків⁶⁵. Ключовою тезою цих видань було те, що антисемітизм є «постійним» явищем, оскільки «всі великі групи намагаються усунути меншини, які сприймаються як чужорідні тіла або як такі, що нездатні до асиміляції. Це є загальним законом природи»⁶⁶.

Утім, незважаючи на такі радикальні вислови, можливості контактів сіоністських діячів із високопосадовцями Угорщини були спрямовані на порятунк єврейського населення: передусім отримання документів для нелегальної імміграції⁶⁷. У цьому, зокрема, члени сіоністського руху мали підтримку і з боку Р. Кастнера, який допоміг організувати чимало зустрічей із окремими діячами єврейських, сіоністських рухів різних напрямків⁶⁸.

Значну увагу Л. Бернат-Веспремі приділяє опису ситуації із потягом Кастнера та діяльності будапештського Комітету помочі та порятунку, одним з очільників якого він був⁶⁹. Зрештою, на думку автора дослідження, висвітлення окремих аспектів діяльності окремих персоналій (Д. Сіладь, Б. Беренд, Р. Кастнер), відкриває шлях до нових підходів у вивченні порятунку та опорі сіоністського руху⁷⁰.

Частина 8 «Політика та пам'ять про Голокост: переслідування української національної ідентичності» присвячена представленню наративів етнонаціоналізму та Голокосту в українській політиці пам'яті Українського інституту національної пам'яті (далі — УІНП) після Революції гідності та Євромайдану. На думку авторки, А. Біденко (незалежна дослідниця), події Євромайдану 2014 р. надали Україні свіжий поштовх до подолання її травматичного минулого та (ре)конструкції власної національної ідентичності. Цьому сприяли створені УІНП та прийняті

українською владою чотири закони щодо декомунізації⁷¹ (2015 р.)⁷². Характеризуючи основні ідейні конструкти освітньої кампанії УІНП, А. Біденко використала метод тематичного аналізу, результатом якого стало виокремлення двох головних напрямів:

Українці — нація борців за свободу: авторка звертається до історії руху за звільнення, його здобутків та боротьби. Звідси, на думку дослідниці, можна виокремити важливі складові: політичний рух за незалежність та відродження національної культури. Перший розпочався перших років ХХ ст. та тривав до 1991 р., результатами чого стали створення політичних організацій, соціальні рухи та, зрештою, створення держави⁷³. Відродження національної культури є другим важливим компонентом у піднесенні української нації. Проте авторка підкреслює, що це не асоціюється із власне культурним розвитком, а скоріше є опозицією до «руського миру» з її ідеологічною теорією про «колиску трьох народів»⁷⁴. Важливою тезою до вказаної теми є жертвність і самопожертва українців, що пояснюється тривалою відсутністю державності та перебуванням народу в підпорядкованому становищі, свідченням чого стали події Першої та Другої світових воєн. Як жертви обставин, українці не мали іншого вибору, окрім як відмовитися від своїх особистих прагнень (і навіть життя) у великій битві за незалежність, оскільки народження нації має певну ціну⁷⁵. Народження нації не є можливим без битви за свободу, а отже, необхідною складовою є формування української армії; за часів Другої світової війни такою мала стати Українська повстанська армія (УПА), яка хоча і залишалася значно невеликою порівняно із ворогами, проте завдяки своєму героїзму та самопожертві була здатна чинити опір СРСР та нацистській Німеччині та посилити політичний рух за незалежність⁷⁶. Ще однією важливою темою є Голокост та український опір нацистському режиму. А. Біденко підкреслює, що тема Голокосту в освітній кампанії УІНП ледве згадується: є лише декілька звернень до приходу нацистів до влади,

⁷¹ Йдеться про закони: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів і заборону пропаганди їхньої символіки»; «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті»; «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945» та «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», які разом утворюють т. зв. «декомунізаційний пакет».

⁷² Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 203–204.

⁷³ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 213–214.

⁷⁴ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 214.

⁷⁵ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 215–216.

⁷⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 217.

діяльність знищувальних загонів, масові розстріли в Бабиному Яру, Богданівці⁷⁷, Дрогобицькому Яру, Кам'янець-Подільському⁷⁸, Дальнику⁷⁹ та Сосенках⁸⁰. Авторка зазначає, що УІНП використовує дискурс Голокосту задля підтвердження головної теми — українців як нації бійців за свободу. Він сфокусований на особистій боротьбі, героїзмі та всесвітньому визнанні окремих українських постатей — українських рятівників євреїв: А. та К. Шептицьких, О. Вітер, О. Глаголева, а також Ф. Вовка та Є. Шкандель⁸¹. Важливою прикінцевою тезою першого тематичного блоку, виокремленого авторкою, є те, що УІНП виступає за право діячів українського націоналістичного руху бути включеними до комемораційних заходів з вшанування жертв Бабиного Яру, а отже, посідати відповідне місце в українській політиці пам'яті⁸².

Радянський Союз був тоталітарним режимом терору. Одна з ключових тез цього конструкту — радянський терор, розпочатий із 1917 р., після приходу більшовиків до влади та подальшого встановлення тоталітарного режиму Й. Сталіна, відповідального разом із нацистським режимом А. Гітлера за розв'язування Другої світової війни. У матеріалах УІНП особлива увага зосереджена на радянських репресіях на окупованих територіях, зокрема колективізації, масових арештах та депортаціях⁸³. Радянський терор проти бійців за українську національну ідентичність відображає наслідки протистояння українців радянській політиці соціальної однорідності та контролю. Отже, передовсім, як зазначає А. Біденко, наголошується на тих постах, які відкрито протистояли «руському миру» культурної асиміляції: А. Кримський,

⁷⁷ Село Богданівка Миколаївської області під час Голокосту перебувало під румунською окупацією (у складі губернаторства «Трансністрія»). У селі розміщувався один із найбільших концентраційних таборів, створених румунською окупаційною владою. Там у грудні 1941 р. шляхом розстрілів, спалення живцем та інших жорстоких тортур було знищено близько 55 тис. євреїв з Одеси, Бессарабії та Буковини.

⁷⁸ Одна із перших акцій масового винищення єврейського населення на окупованих українських теренах сталася наприкінці серпня 1941 р. Тоді зведений загін СС і поліції знищив понад 23 тис. місцевих та депортованих з Угорщини євреїв.

⁷⁹ Село Дальник Одеської області за доби Голокосту перебувало під румунською окупацією (у складі губернаторства «Трансністрія»). У жовтні 1941 р. у ньому було знищено понад тисячу євреїв: частина розстріляна в протитанковому рову, частина розстріляна та спалена в 4 бараках.

⁸⁰ В урочищі «Сосонки» на околицях м. Рівне в листопаді 1941 р. нацистські загоны знищили понад 17,5 тис. євреїв міста.

⁸¹ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 218.

⁸² Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 219.

⁸³ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 220–221.

М. Леонтович, діячі Української Автокефальної Православної Церкви, діячі ОУН, національно-демократичного руху 1960-х рр.⁸⁴

Узагальнюючи вищевикладене, А. Біденко доходить висновку, що «власний» варіант УІНП щодо побудови української національної ідентичності полягає в стратегії просування націоналізму, заснованого на пам'яті про учасників українського визвольного руху та криміналізації радянського режиму⁸⁵.

Частина 9 «Сприйняття геноциду ромів у посткомуністичній Румунії: моделі пам'яті та ідентичності» має на меті дослідити еволюцію сприйняття трагедії румунських ромів, враховуючи декілька хронологічних зрізів: на початку 1990-х рр.; 1997–2003 рр. та з 2003 р. до наших днів. Автор, П. Матей (Національний інститут вивчення Голокосту в Румунії ім. Е. Візеля, Румунія), починає свою ґрунтовну працю з відповіді на питання — чому депортації ромів залишалися невідомими до недавнього часу в Румунії? На його думку, причини полягають у: 1) відсутності законодавства (як у випадку із єврейським населенням) та збереженні громадянських прав у більшості ромів; 2) депортації відбувалися за критеріями, пов'язаними із проблемами соціального та громадського порядку; важкість визначення місць пам'яті через надшвидку депортацію ромів у Румунії. Саме тому, на думку автора, ситуація з ромами в Румунії істотно відрізнялася від аналогічної в Польщі, Білорусії, Україні та Західній Німеччині⁸⁶.

Підкреслюючи особливості першого періоду — 1990-ті рр., П. Матей наголошує, що в цей час з'явився значний інтерес до теми з боку ромів та румунів. У румунському суспільстві тривалий час домінував дискурс заперечення ролі країни в Голокості. Національні історіографії країн Східної Європи (включно із Румунією) акцентували увагу на власних громадянах як жертвах доби комуністичного режиму. Темі Голокосту відводилася незначна увага, що пов'язувалося із реабілітацією та подальшою глорифікацією Й. Антонеску як «героя-борця із СРСР за повернення Бессарабії та Буковини»⁸⁷. Відповідно, ігнорувалися будь-які факти, пов'язані із антиєврейськими погромами, депортаціями ромів та євреїв упродовж 1941–1942 рр. Автор підкреслює, що в 1990-ті рр. залишалися значні лакуни між ромами, які вижили під час геноциду, підприємцями (з етнічних ромів) та загалом ромським населенням:

⁸⁴ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 221–224.

⁸⁵ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 225.

⁸⁶ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 229–231.

⁸⁷ Babeş-Fruchter, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 234.

спогади та досвід вцілілих не було розкрито широкому загалу; відсутність жодних згадувань про депортації ромів в роки війни та ін.⁸⁸

Ситуація суттєво змінилася у наступний період — 1997—2004 рр., що було пов'язано із кроками країни до вступу в ЄС та створенням Міжнародної комісії із Голокосту в Румунії (далі — Комісія). Ці фактори забезпечили міцне підґрунтя для активної діяльності ромського населення із відновлення власного минулого. Важливим етапом стала поява перших компенсаційних програм для ромів, які вижили, запропонованих передусім Німеччиною. Дослідник підкреслює, що суттєві зміни стосувалися не лише проблеми, пов'язаної із ромами; загалом, були зроблені спроби ідентифікації релевантних місць пам'яті⁸⁹.

Зрештою, під час останнього періоду, сприйняття депортацій ромів еволюціонувало як із точки зору змісту дискурсу, так і можливостей для поширення. Етнічні роми почали презентувати ці депортації як найбільш важливий період власної історії, крізь призму якого потрібно було переглянути їхнє історичне минуле загалом. Цей процес був пов'язаний із вступом Румунії до ЄС у 2004 р. та формування Комісії; заслугою останньої була легітимізація наративу щодо відповідальності румунської влади за Голокост⁹⁰. Зростаючий інтерес до Голокосту та, відповідно, до ромського геноциду, проявився і серед міжнародних та європейських інституцій: ООН, ОБСЄ, Міжнародний альянс пам'яті про Голокост, та ін. На думку П. Матея, інтерес останніх до ромської теми був пов'язаний із деяким прагматизмом: ефективне знищення упередження та ворожості до ромів та посилення дискурсу про ромську ідентичність⁹¹. У 2007 р. вперше на державному рівні відбулося вшанування представників ромської громади, які вціліли під час геноциду⁹².

У рамках своєї роботи автор також аналізує зміни в румунському освітньому процесі, що відбулися після видання фінального звіту Комісії «Про геноцид єврейського та ромського народів у Румунії за доби режиму Антонеску» (2005 р.): введення елективних курсів у закладах вищої освіти із включенням деякої інформації про переслідування ромів; започаткування навчальних курсів, запропонованих міжнародними та національними інституціями, та присвячених передусім темі Голокосту із окремими згадуваннями ромської трагедії; створення навчальних

документальних фільмів, мобільних експозицій⁹³. Окремим, не менш важливим, на думку П. Матея, проектом є формування комеморативного календаря, присвяченого пам'ятним датам ромської трагедії, передусім 27 січня (день звільнення табору смерті Аушвіц-Біркенау, в'язнями якого були також і тисячі ромів) та 2 серпня (знищення тисяч сінті та ромів у т. зв. «ромському таборі» Біркенау)⁹⁴. Підбиваючи підсумки, П. Матея зазначає, що досвід румунських ромів певним чином був включений до більшого, європейського наративу (із обов'язковим згадуванням про найбільший табір смерті — Аушвіц-Біркенау)⁹⁵.

Остання частина «Вилучення архівів із дослідження Голокосту: справа православних виконавців у сучасній Румунії» присвячена повоєнному процесу приховування істини в біографіях осіб, що мали відношення до православних священнослужителів, членів або тих, хто симпатизував «Залізній гвардії»⁹⁶, що брала участь у Голокості в Трансністрії. Автор, І. Білуца (Інститут соціальних та гуманітарних наук ім. Дж. Шинкаї при Румунській академії, Румунія), аналізує ті стратегії виживання, які були використані православними «виконавцями» та «спостерігачами» після доби Голокосту; а також розмірковує над кроками, зробленими істориками та теологами православної церкви після 1989 р. задля уникнення розсекречення болісних таємниць, захованих у румунських державних архівах відносно участі членів православних священників у реалізації «остаточного рішення» в Трансністрії⁹⁷.

Своє дослідження автор розділив на дві частини. Перша — період після Другої світової війни та ранні роки комуністичного режиму — присвячена боротьбі за виживання та просування по службі цілого покоління колишніх фашистських виконавців, зосереджених навколо архимандрита (пізніше архієпископа) А. Ніка. І. Білуца підкреслює, що православне духовенство після повернення із Трансністрії мало декілька можливостей врятувати своє життя від Сігуранци⁹⁸, зокрема: зміна переконань, спротив комуністичному режиму через приєднання

⁹³ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 248–252.

⁹⁴ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 253.

⁹⁵ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 260.

⁹⁶ «Залізна гвардія» — румунських рух та політична організація, що діяли в Королівстві Румунія в міжвоєнний час. Заснована К. З. Кодряну в 1927 р. під назвою «Легіон Архангела Михаїла», організація представляла ідеологію румунського ультра націоналізму, антикомунізму та антисемітизму, а також підтримувала Румунську православну церкву.

⁹⁷ Babeş-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 263–264.

⁹⁸ Сігуранца — таємна політична поліція, що існувала в Королівстві Румунія в 1921–1944 рр. У комуністичній Румунії її функції взяв на себе Секурітате — Департамент державної безпеки, що існував до повалення комуністичного ладу в країні (до 1989 р.).

до збройних груп у горах або переховування⁹⁹. З-поміж інших особливої уваги заслуговує справа А. Ніка, колишнього адміністративного вікарія православного екзархату в Трансністрії. Навіть перед допитами, проведеними таємною поліцією щодо жорстокої поведінки православних священнослужителів у Трансністрії, А. Ніка виказував свої філософські погляди, заперечував чутки про свою антиєврейську діяльність та брав активну участь в офіційних заходах (наприклад, у 1946 р., разом із очільниками Румунської православної церкви відвідав резиденцію Московського патріархату). Утім, його «визначна» діяльність на чолі екзархату в Трансністрії впала в очі таємній поліції; на початку 1950 р. його неодноразово допитували. Та, незважаючи на величезну кількість фактів щодо його «антисемітської» діяльності за роки Голокосту, він отримав підвищення, ставши вікарним єпископом румунського патріарха, за що заплатив певну ціну (тісно співпрацював із Секурітате під псевдонімом «Нікодім»). Схожа ситуація була з двома іншими православними діячами: А. Табаку та Д. Портазе-Прутом¹⁰⁰.

Друга частина має на меті висвітлити в низці агіографічних творів «вибілювання» посткомуністичними православними діячами та прихильниками фашизму проявів міжвоєнного антисемітизму та кримінальних злочинів, скоєних окремими лідерами православної церкви під час Голокосту. Як наголошує автор, перші посткомуністичні спроби обговорення відповідальності за злочини, скоєні упродовж Голокосту та комуністичного режиму, викликало гостру дискусію та протиріччя між колишніми фашистами та віціленими жертвами Голокосту. Певним поштовхом до цілої хвилі публікацій, присвячених зразковим життям сповідників, стало проголошення румунським патріархом 2017 р. роком «тих православних священнослужителів та монахів, які зазнали поневірян за віру у в'язницях комуністичного режиму»¹⁰¹.

У висновках автор, зокрема, відзначає, що спокута винуватців шляхом ретельного та вибіркового тлумачення наявної в архівах інформації сприятиме «зняттю зависи мовчання навколо відповідальності Православної церкви в Голокості»¹⁰².

Наукові роботи молодих фахівців, об'єднані в цій колективній праці, свідчать про сталий інтерес до теми геноциду єврейської, ромської громади та інших категорій населення в Південно-Східній Європі.

⁹⁹ Babeș-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 271.

¹⁰⁰ Babeș-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 271–273.

¹⁰¹ Babeș-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 279.

¹⁰² Babeș-Fructher, i Bărbulescu, ред., *The Holocaust in South-Eastern Europe*, 284.

Саме цей регіон укладачі збірника називають «прикордонням» — що пов'язано передусім з тим, що через політичне становище (перебування серед країн «соціалістичного табору») він тривалий час перебував у певній дослідницькій «ізоляції», чим і був зумовлений відповідний стан історичних досліджень. Ситуація істотно змінилася після 1989 р. та особливо наприкінці 2000-х рр., із вступом низки країн регіону до Європейського Союзу, коли розпочався процес інтеграції, зокрема і в площині історичного наративу, важливими елементами якого залишаються Голокост та геноцид ромів.

Аналізований збірник об'єднав досить широкий тематичний спектр робіт, присвячених темі Голокосту в Південно-Східній Європі. Кожна з них розкриває маловідому тему, певною мірою заповнюючи лакуни, наявні в межах голокостознавчих студій. Частину представлених наукових праць можна вважати джерелознавчою за своєю сутністю, оскільки в їх основі лежить аналіз під відповідним кутом саме архівних колекцій з різних країн — Румунії, Молдови, Угорщини, Словаччини та ін. (А. Гідо; Л. Бернет-Веспремі).

В окремих статтях розглядаються унікальні проблемно-тематичні аспекти, як правило, не представлені й не інтегровані до науково-історичного наративу в цілому. Так, наприклад, роботи Д. Озацкі-Штерн, І. Плоскаріу, П. Матея, І. Білуци, зацентровані на релігійних сюжетах у їх взаємозалежності із розгортанням подій Голокосту, ромських студіях тощо.

Варто відзначити, що в збірнику представлено декілька текстів, прямо або опосередковано пов'язаних з Україною та присвячених розвитку студій пам'яті в Україні (О. Біденко), дослідженню порятунку євреїв, зокрема в Трансністрії (І. Радченко), історії неопротестантських релігійних громад із залученням матеріалів, у тому числі з Державного архіву Одеської області (І. Плоскаріу).

З-поміж іншого, ці дослідження суттєво доповнюють уявлення і про Голокост в Україні, розширюючи географічну перспективу та відкриваючи контекст сусідніх країн Південно-Східної Європи. І хоча більшість статей присвячена румунській проблематиці, артикульовані в них питання, як-от: відмова від відповідальності, подолання історичної амнезії, відновлення пам'яті про різні категорії жертв геноциду та переслідувань — є актуальними для сучасної української історіографії Голокосту.

ПЕРЕКЛАДИ

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.07

Ілля Герасимов,

Міжнародний науковий часопис *Ab Imperio*

ig.abimperio@gmail.com

ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ ГЕНОЦИД: КОЛИ СУСІДИ ПОЧИНАЮТЬ НЕНАВИДІТИ¹

(Переклад А. Медведовської)

Ілля Герасимов вважає, що емпіричний матеріал, представлений у книжці Омера Бартова («Анатомія геноциду: життя і смерть міста, що називалось Бучач», Нью-Йорк, 2018), суперечить моделі, запропонованій автором. У галицькому містечку Бучач, де євреї, українці та поляки жили разом упродовж століть, місцеві жителі-християни взяли активну участь у Голокості, а потім і в українсько-польських етнічних чистках. Пояснення Бартовим масового знищення сусідів у роки Другої світової війни засноване на телеологічному баченні поступової ескалації давніх міжетнічних конфліктів до рівня відкритого насильства. Герасимов показує, що книга залишає без відповіді два ключові питання: як пояснити максимальну інтенсивність Голокосту в регіоні, який не мав передісторії насильства по відношенню до євреїв (якщо саме «сусіди» становили основну масу переслідувачів євреїв, як стверджує Бартов)? І чому «сусіди» настільки одноставно виступили проти місцевих євреїв (якщо, як показує книжка, Голокост був організований і координувався нацистами)? Спираючись на насичений опис Бартовим Голокосту в Бучачі, Герасимов пропонує власні відповіді на ці запитання. Він розглядає участь у геноциді давніх членів однієї соціальної мережі («сусідів») як типовий і навіть основоположний фактор, а не як скандальне відхилення.

Рушійною силою геноциду в цій моделі виявляється не вкорінена ненависть потужного націоналістичного руху до Іншого, а бажання приєднатися до спільноти «своїх», прагнення будь-якою ціною довести свою причетність до національного проєкту, що розсипається, у ситуації загрози національному суверенітету. В умовах війни і відсутності демократичних

політичних інститутів через іноземну окупацію або диктаторський режим, коли обіцяна національна єдність підірвана громадянською війною і відсутністю самої спільної мови, здатної сформулювати і поширити критерії приналежності до єдиної нації, — це прагнення довести свою причетність через убивство «чужинця» в межах досяжності, тобто сусіда. Не давня традиція ксенофобської ворожнечі веде до геноциду, а нещодавнє і стрімко розвинене прагнення приєднатися до легітимної національної спільноти. Цим пояснюється центральна роль «сусідів» у здійсненні геноциду як спроби проведення нових кордонів політичного співтовариства «негативно» — через стигматизацію колишніх членів старого політичного простору, яких найпростіше оголосити «чужинцями» або «ворогами народу».

Поштовхом до написання цього есе стала нещодавня книжка Омера Бартова, «Анатомія геноциду: життя і смерть міста, що називалось Бучач» (Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz, Princeton University Press, 2018). Це дуже важливе дослідження підкреслює необхідність перегляду надалі панівних підходів до пояснення Голокосту в Східній Європі та феномена геноциду загалом. Досягнення сучасних досліджень Голокосту та геноцидів є приголомшливими, однак, що більш тонким є їхнє розуміння чіткої хронологічно розмежованої кон'юнктури масових вбивств, то більше турбують спроби включити це явище до довготривалого (*longue durée*) історичного наративу. Пояснення міжетнічного насильства у формі смертельної конфронтації неодмінно передбачає пошук у минулому якихось стійких моделей взаємної ненависті або, принаймні непримирених протиріч. У випадку Голокосту це, вочевидь, антисемітизм й обурення з приводу «економічної експлуатації» євреями. Науковці здебільшого зосереджуються на ворожості до Іншого як на головній причині розгортання смертоносного насильства. Начебто цілком логічне в контексті вивчення самих подій геноциду, це пояснення видається шоразу проблематичнішою стратегією в очах тих істориків, які мають справу з попередніми періодами, зокрема вивчають спільноти, що не зазнавали випадків колективного антиєврейського насильства до початку 1940-х рр. — чи то Нідерланди, Литва або Східна Галичина (у фокусі дослідження Омера Бартова). З цієї точки зору, як історик пізньої імперської та ранньої радянської Росії, я поміркую над спробою Бартова вписати Голокост у Східній Галичині до довготривалої історії Східної Європи та розгляну загальні методологічні припущення, що лежать в основі його підходу.

Книжка починається зі спогадів автора про сімейну розмову, яка спричинила написання його праці більш, ніж через два десятиліття.

¹ Стаття вперше опублікована англійською мовою у виданні *Ab Imperio* (Ilya Gerasimov, «When neighbors begin to hate», *Ab Imperio* 2 (2019): 123–156). Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» висловлює вдячність автору статті та редакції журналу *Ab Imperio* за наданий дозвіл на переклад та публікацію цього тексту українською у виданні *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021).

Як читач, я також маю особисту історію, пов'язану з цією книгою, й історія ця також почалася досить давно. Одинадцять років тому, у 2008 р., редакція Ab Imperio запросила Омера Бартова долучитися до створення тематичного випуску журналу. Перевантажений завершальними стадіями свого тодішнього книжкового проєкту, Бартов не міг зобов'язатися писати текст на нову тему. Натомість він запропонував нам матеріал, який став побічним продуктом книжки, яку планувалося закінчити наступного року. Вона являла собою історію галицького містечка Бучач, де народилися і виросли його батьки. Текст, надісланий до Ab Imperio, мав назву «Свідчення як історичне джерело: реконструкція Голокосту знизу». Майже 51 000 слів (120 сторінок у форматі журналу), це було вдвічі менше стандартної академічної монографії та фактично цілою книжкою, хіба що без концептуального вступу та висновків. Найголовніше — це була дивовижна науково-історична праця. Бартов написав мікроісторію (або, скоріше, етнографію) Голокосту в маленькому містечку з населенням близько 20 000 осіб (половина з яких були євреї) та його околицях.

Неймовірно сумний для вивчення, масовий геноцид також є однією з тем, що відштовхують ще й через брак першоджерел. Майже ідеальна чорна діра, яка приховує всю матерію та інформацію в безпосередній близькості, геноцид полягає в знищенні всіх жертв і доказів та замовчуванні свідків через нестерпну стигму моральної та юридичної відповідальності. Саме знання про масове вбивство, скоєне сучасниками всього за декілька кілометрів, настільки тривожить, що більшість людей, зокрема й ті, хто співчуває жертвам, воліють замовчувати та забути факти, аніж проводити всебічне розслідування та виявляти винних. У результаті вцілілі свідчення масових вбивств — фрагментарні та розпорошені.

Майже вакуум розрізнених свідчень про винищення євреїв Бучача Бартов зумів ущільнити до гірцевського «щільного опису»², вивчаючи американські, німецькі, польські та українські архіви та спираючись на інтерв'ю з уцілілими свідками по всьому світу, від Ізраїлю до Австралії. Як результат — загальні терміни, як-от «Голокост» або «масові вбивства», поступилися численним конкретним історіям про людей з іменами та біографіями як жертв, так і злочинців. Автор реконструював низку цих історій з різних точок зору, спираючись на паралельні розповіді кількох учасників: жертв, спостерігачів (bystanders) та вбивць, створюючи сюрреалістичний ефект занурення в ситуацію. Навіть відкидаючи на

² «Thick Description» — один з ключових термінів антропологічної теорії Кліффорда Гірца (Clifford Geertz) — прим. ред.

мий надзвичайний зміст цієї історії, її загальна багатогранна складність й володіння автором різноманітними першоджерелами, що стоять за нею, заслуговують найвищого професійного визнання. Дослідження, без сумніву, доводить вирішальну роль давніх неєврейських сусідів і навіть знайомих бучацьких євреїв у їхньому знищенні.

З різних причин цей текст не був опублікований у Ab Imperio ані англійською, ані російською мовами. І, наскільки мені відомо, він також не був опублікований і в іншому місці³, і книжка, яку Бартов планував закінчити в 2009 р., не вийшла, як очікувалося. Я чекав на публікацію його дослідження в 2010 р., потім — у 2011 р., але книжка з'явилася лише у 2018 р., коли «мікроісторії Голокосту» вже стали усталеною тенденцією⁴. Щільний опис Голокосту в Бучачі, який мене вразив 2008 р., був включений до книжки в сильно змінений та скорочений формі, здебільшого обмежений до двох останніх (із семи оригінальних) розділів дослідження⁵.

Що довше я чекав на публікацію дослідження Бартова про Голокост у Бучачі, то менше мене дивувала затримка. Як зазначалося вище, його ретельна реконструкція знищення єврейської громади міста сама по собі була повним дослідженням, у якому не вистачало лише вступу та висновків. Проте в цьому разі йшлося не про композицію та риторику: історія безжального винищення бучацьких євреїв бучацькими неєвреями потребувала пояснення, але його там не було.

Відновивши численні життєві історії та простеживши особисті зв'язки між численними жертвами та злочинцями, Бартов представив ще більш драматичний випадок масового братовбивства, ніж Ян Томаш Грос у широковідомій праці «Сусіди: знищення єврейської громади в Єдвабному, Польща»⁶. Публікація «Сусідів» у 2001 р. стала шоком не лише для польського національного історичного наративу, а й для усталеної історіографії Голокосту. Традиційно в ній прямо вказувалося на нацистів як головних (якщо не єдиних) винуватців, що практично

³ Омер Бартов виступив з кількома доповідями з такою ж назвою в 2007–2010 (див.: Omer Bartov, «Curriculum vitae», дата звернення травень 14, 2019, https://vivo.brown.edu/docs/o/obartov_cv.pdf?dt=444710101).

⁴ Див., наприклад: Claire Zalc, і Tal Bruttman, ред., *Microhistories of the Holocaust* (New York, 2016).

⁵ Можливо, частина цього матеріалу буде включена до майбутнього редакційного тому: Omer Bartov, ред., *Voices on War and Genocide: Personal Accounts of Violence in 20th-Century Eastern Europe* (New York: Berghahn Books, 2019).

Книга вийшла у 2020 р. зі зміненою назвою: Omer Bartov, ред., *Voices on War and Genocide: Three Accounts of the World Wars in a Galician Town* (New York: Berghahn Books, 2020) — прим. ред.

⁶ Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne* (Poland: Princeton, 2000).

означало «німців». У 1990-ті роки істориків хвилювало питання про те, наскільки широкою була причетність Німеччини до Голокосту. Бартов зробив собі ім'я історика на початку 1990-х, значно розширивши ряди відповідальних за знищення євреїв, залучивши до них усю регулярну армію (Вермахт), а також СС і гестапо⁷. Незадовго до того, у 1996 р., Деніел Голдхаген оголосив усю німецьку націю «добровільними катами Гітлера», керованими вродженим «смертоносним антисемітизмом»⁸. У цьому інтелектуальному кліматі думка про те, що не «німці», а сусіді-слов'яни та давні знайомі жертв могли бути їхніми першочерговими катами, перевертало знайому картину подій з ніг на голову⁹.

Випадок Єдвабного розглядався як доволі ізольований і, отже, нетиповий епізод не лише в Польщі, а й серед деяких дослідників, що вивчають Голокост за її межами¹⁰. Це тим більш дивно, якщо врахувати, що історики давно знали про відносно низьку чисельність персоналу айнзатцгруп, які безпосередньо здійснювали знищення євреїв¹¹. Одним зі способів пояснити різкий контраст між кількістю німецьких силовиків Голокосту (сотні озброєних людей) і багатьма сотнями тисяч євреїв, вбитих за межами таборів смерті, було додати армію до рівняння — і ранні роботи Бартова саме це і зробили. Проте його етнографія Голокосту в Бучачі виявила незначну роль регулярної армії у вбивствах. Найяскравіші епізоди, пов'язані з Вермахтом, мали місце в 1944 р., коли деякі офіцери армії на околицях Бучача захищали вцілілих євреїв від українців — поліцаїв, «бандитів» і просто місцевих натовпів¹². За словами

Бартова, половина з 450 000 загиблих євреїв Східної Галичини була вбита на місці, у рідних містах і селах і навколо них (а решту перевезли до таборів смерті)¹³. Так само половина з 225 000 загиблих литовських євреїв була вбита до кінця 1941 р., до завершення будівництва перших таборів смерті. Айнзатцкоманда 3, відповідальна за геноцид у Литві та Білорусі, налічувала лише 139 осіб, і 44 з них були секретарями та водіями¹⁴. Єдине пояснення, яке пропонують ці цифри, полягає в тому, що більшість східноєвропейських євреїв були вбиті «сусідами», і успіх нацистських ескадронів смерті в облавах на євреїв, ізоляції їх у гетто та транспортуванні до таборів смерті може пояснюватися лише масовою підтримкою місцевих жителів. Євреям не було куди йти і не було де сховатися, а дослідження Бартова документує марність більшості спроб втечі з гетто та трудових таборів, оскільки місцеві неєвреї — українці та поляки — становили для втікачів навіть більшу загрозу, ніж німці. Добре обгрунтована спроба Бартова «реконструювати Голокост знизу» до болю дала зрозуміти: «сусіди»-неєвреї в Єдвабному, які вбивали своїх єврейських співгромадян, не були винятком. Вони поводити себе не інакше, як «сусіди» в Бучачі (чи, наприклад, у Каунасі).

Це порушило дуже важливе питання, як пояснити, здавалося б, універсальне геноцидне ставлення до євреїв з боку їхніх «сусідів». Питання є особливо незрозумілим, якщо воно стосується регіонів, де фактично не було історичних даних про антиєврейське насильство, як-от Галичина чи Литва, де 90% довоєнного єврейського населення загинуло під час Голокосту¹⁵. Навпаки, у Білорусі чи Східній Україні, з їхньою довгою передісторією антиєврейських погромів і стійкою «парадигмою погромів», відсоток тих, хто вижив, був набагато вищим (навіть у регіонах, які були окуповані в перші дні війни та враховуючи, що організована евакуація на схід не включала євреїв як групу)¹⁶. Отже, чому «сусіди» — українці та поляки — масово вбивали євреїв?

¹³ Omer Bartov, «Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944», у *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, ред. Omer Bartov, і Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 403.

¹⁴ Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York, 2010), 192.

¹⁵ Lucy Dawidowicz, *The War against the Jews* (New York, 1986), 403.

¹⁶ За оцінками, було вбито 65% білоруських євреїв і 60% українських євреїв порівняно з 90% євреїв Балтії (Dawidowicz, *The War against the Jews*, 403). Уся Білорусь була окупована на тиждень пізніше, ніж країни Балтії, а Україна ще пізніше, що дало місцевим євреям деякий додатковий час для втечі на схід. І все-таки на Житомирщині, яку німецька армія взяла майже одночасно з Бучачем, у Голокості загинуло близько 44% євреїв, а в Бучачі ця частка становила 90% і більше (див. Александр Круглов, *Хроніка Холокоста в Україні. 1941–1944* (Дніпропетровськ: Запорожжє, 2004), 181). Державний орган, що здійснює нагляд за евакуацією (Рада з евакуації) був створений лише 24 червня 1941 р.

⁷ Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (New York; Oxford, 1991).

⁸ Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York, 1996).

⁹ Для загального уявлення про трансформацію сприйняття «сусідів», від випадкових перехожих до злочинців, див.: Victoria J. Barnett, «The Changing View of the "Bystander" in Holocaust Scholarship: Historical, Ethical, and Political Implications», *Utah Law Review* 4 (2017): 633–647.

¹⁰ Поп.: Antony Polonsky, і Joanna B. Michlic, ред., *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland* (Princeton, 2004); Janine P. Holc, «Working through Jan Gross's Neighbors», *Slavic Review* 61, no. 3 (2002): 453–459.

¹¹ Поп.: Ronald Headland, *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943* (Cranbury: Fairleigh Dickinson University Press, 1992), 37–38. На всій окупованій території СРСР айнзатцгрупи налічували близько 3 тисяч осіб (Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2009), 55). «Чотири айнзатцгрупи, що склалися з трьох тисяч чоловік, завербованих із різних німецьких поліцейських агенцій та СС, за підтримки численних інших поліцейських батальйонів, підрозділів Ваффен-СС, формувань Вермахту та місцевої міліції і допоміжних підрозділів... вбили близько 1,5 мільйона людей, переважна більшість із них євреї, менш ніж за рік» (Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (Princeton, 2018), 164). Подальші посилання на це видання будуть у вигляді номерів сторінок у дужках, в основній частині тексту.

¹² Поп.: Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 249, 259, 262.

Якщо читач Бартового прискіпливого і дуже детального дослідження Голокосту в Бучачі волів би дати очевидну емоційну відповідь, вона звучала би приблизно так: тому що місцеві неєвреї були «смертоносними антисемітами» (термін Голдхагена). Проте ця відповідь неправильна, оскільки вона нічого не пояснює, особливо в регіонах із багатовіковою історією мирного співіснування євреїв та неєвреїв до 1940-х рр. (чи то Галичина, Литва, чи Нідерланди), яке раптово поступилося місцем рекордно високому рівню антиєврейського насильства¹⁷. Так само до останньої чверті XIX століття вірмени користувалися привілейованим статусом в Османській імперії як «вірний міллет» (тобто йшлося про конфесійну автономію)¹⁸. Тому геноцид, який стався лише через покоління, не може бути змістовно пояснений посиланнями на «давню ворожнечу». Так само ніщо не передбачало того, з якою легкістю прості жителі «Святої Русі» приймуть і домагатимуться майже повного знищення російських православних священників у 1920–1930-х рр.¹⁹ Більшість геноцидів XX століття були шоком саме тому, що люди не очікували їх (принаймні, в таких жахливих масштабах) як кульмінацію певної лінійної тривалої ескалації міжобщинного насильства. Текст

і окреслив політику евакуації 27 червня. Згідно з його інструкціями, на організовану евакуацію мали право лише сім'ї радянської еліти та кваліфікованих робітників (єдиний спосіб випередити німецьку армію). Абсолютна більшість євреїв Білорусі та Східної України не відповідали цим вимогам (див.: Георгій Куманев, «Война и эвакуация в СССР. 1941–1942 годы», *Новая и новейшая история* 6 (2006): 7–27; «Советский Союз. Советско-германская война и Катастрофа», *Электронная еврейская энциклопедия*, дата звернення травень 14, 2019, <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15417/#02>).

¹⁷ Рекордно високий відсоток євреїв, убитих під час Голокосту в Нідерландах, відомих своєю довгою історією толерантності, був названий «голландським парадоксом». Майже 75% голландських євреїв загинули під час Голокосту – набагато більша частка, ніж у сусідній Бельгії, антисемітській Румунії чи навіть самій Німеччині (див. есе Ідо де Хаана: Ido de Haan, «The Holocaust in the Netherlands: National Differences in a Western European Context», *Ab Imperio* 2 (2019): 83–93).

¹⁸ Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Oxford, 1995), 192; Dawn Chatty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East* (Cambridge, 2010), 142; Ronald Suny, «They Can Live in the Desert but Nowhere Else»: *A History of the Armenian Genocide* (Princeton, 2015).

¹⁹ До 1918 р. Російська православна церква мала близько 48 тис. парафій, понад 110 тис. священників і близько 100 тис. монахів. Постійні «чистки» в їхніх лавах завершилися в 1937 р., коли було заарештовано 140 тис. осіб, з яких 85 300 засуджено до смертної кари (61%, загальний рівень смертності був набагато вищим). Загалом у 1937–1941 рр. було заарештовано майже 180 тис. священнослужителів, з них 110 200 розстріляно (62%). Враховуючи низький рівень висвячення нового духовенства після революції та постійні арешти, доцільно припустити, що практично всі російські православні священники та монахи були заарештовані хоча б один раз протягом 1920–1930-х рр., причому рівень їхнього виживання не вище жертв Голокосту (див.: Alexander N. Yakovlev, *A Century of Violence in Soviet Russia* (New Haven, 2002), 165; Николай Емельянов, і Ольга Хайлова, «Гонения на Русскую православную церковь (1917–1950-е гг.)», *Россия и современный мир* 4 (2008): 111–128).

Бартова, який я прочитав ще 2008 р., не давав жодного пояснення смертоносному сплеску ворожості до євреїв Бучача з боку їхніх сусідів, водночас чітко уникаючи тверджень про існування якогось «внутрішнього антисемітизму», якого чекали десятиліттями і століттями, щоб розв'язати масову бійню. Отже, коли обіцяна книжка про Бучач так і не вийшла до кінця 2011 р., я дійшов висновку, що автор ще не знайшов задовільної відповіді на головне засадниче питання свого дослідження – чому сусіди? Без цього його праця не могла бути завершеною та готовою до друку.

Тим часом, все ж таки уникаючи спекуляцій про будь-який вроджений антисемітизм сусідів-християн галицьких євреїв, книжка, яка нарешті вийшла у 2018 р., дає однозначну відповідь на нагальне питання. Бартов конструє телеологічну історичну перспективу, яка зображує Голокост як неминучий – за даних обставин – у багатоетнічному регіоні. Правда, у вступі він робить ідеологічно збалансовані твердження, які потенційно підважують телеологічні пояснення. Він стверджує, що метою книжки було «реконструювати життя Бучача у всій його складності та зобразити, як польські, українські та єврейські мешканці міста жили пліч-о-пліч протягом кількох століть» (С. 4). Він також заперечує переконання в тому, що історично євреї були відокремлені від своїх сусідів-неєвреїв як «плід єврейської літературної та фольклористичної уяви», і підкреслює інтеграцію різних етноконфесійних груп протягом століть (С. 5). Проте назва першого розділу книги, що стосується історії Бучача з XVI ст. – «Наростаюча буря». Ця назва розкриває апіорну мотивацію автора звести принаймні чотири-п'ять століть історії багатоетнічного міста до підготовки смертоносного братовбивства. Проте історія Бучача до XX ст. не давала явних ознак «наростаючої бурі» як природного ходу речей: в околицях міста не було єврейських погромів чи судів за кривавий наклеп. Хоча лише фахівці з історії краю можуть оцінити точність реконструкції Бартовим ранньої історії Бучача, будь-який професійний історик відразу розпізнає знайомі риторичні прийоми, якими він користується, інтерпретуючи мізерні історичні свідчення віддаленого минулого міста, як такі, що натякають на певні шаблони.

Таким чином, пишучи про час повстання Богдана Хмельницького й переповідаючи єврейського хроніста того часу, Бартов згадує, як «поляки зрадили євреїв і віддали їх повстанцям, щоб рятувати власну шкіру» (С. 10). В одному абзаці двічі згадується «зрада» євреїв, другий раз згадується про винних як «одномістян» без додаткової конкретизації. Залишається незрозумілим, хто обрав ці слова (літописець чи автор

книги), які були фактичні обставини стосовно цих двох інцидентів, кваліфікованих як зрада (з огляду на однаково геноцидне ставлення козаків і до поляків, і до євреїв), чи були «одномістияни» неєвреями або євреями. Однак, відповідний добір слів задає тон оповіді так, що читачі сприймають події 1640-х рр. як підготовку до великої зради сусідів у 1940-х рр.

На відміну від його майстерної мікроісторії 1940-х рр., у висвітленні ранніх періодів Бартов пасивно слідує своїм джерелам. Троп єврейської жертвовності залишається єдиним цілісним елементом, що об'єднує його оповідь. Як і в багатьох популярних наративах єврейської історії, тут також яскраві описи знищення єврейської громади міста в результаті війни або ворожої політики уряду чергуються із зображеннями демографічного та економічного розквіту тієї ж громади лише через кілька років. Не самі по собі драматичні події та зумовлені ними людські страждання, а спосіб їх викладу викликає сумніви: якби єврейська громада Бучача (і всієї Галичини) була майже знищена під час повстання Хмельницького, османської навали чи австрійської окупації, як можна пояснити її процвітання до наступного циклу нещастя? Буквально з лівого боку розгорнутої сторінки ми дізнаємося, що в 1675 р. євреям Бучача не дозволили ховатися з християнами в міському замку, тож їх «виризали турки» (С. 12), а з правого боку читаємо, що 1684 р. «усередині міста ... живуть лише євреї та деякі поляки» (С. 13).

Розділ 2 «Вороги за бажанням» зосереджується головним чином на подіях Першої світової війни. Цей ключовий період у формуванні сучасної національної ідентичності та політики масової мобілізації й контролю населення є важливим для розуміння соціальних механізмів, які працювали в міжвоєнний період. Знову ж таки, назва розділу зраджує імпліцитну віру автора в антагоністичні за своєю суттю відносини між основними етноконфесійними групами регіону (а отже, їхню внутрішню однорідність). Якщо міжгрупово ворожнеча була вкорінена в колективних ідентичностях «ворогів», а не в соціально-політичних процесах, здається цілком природним виявити, що «логіка поділу між сусідами вже працювала» до кінця Великої війни (С. 67).

Крім неявної історичної телеології, цей висновок підсилюється радикальним дисбалансом першоджерел, що проявляється в цьому розділі. Із 63-х прикінцевих приміток майже дві третини (36) покликаються на неопублікований щоденник директора школи для хлопчиків у Бучачі Антонія Севінського, переконаного польського націоналіста та скаженого антисеміта. Зрозуміло, що його запис «про все, що сталося в Бучачі та його околицях» (С. 39) є безцінним історичним джерелом,

але годі уявити, щоб Бартов так само виділив один цілком ангажований документ у дослідженні його головної теми (Голокост) і спирався на нього із майже релігійною відданістю. І все ж, визнаючи ідеологічну упередженість Севінського, Бартов дотримується його оцінок подій. Знову ж таки, потрібен фахівець з регіону та періоду, щоб перевірити інформацію Севінського через інші доступні джерела, але навіть непрофесійний читач може побачити, що велика частина щоденника межує з маренням. Один випадок із розповіді Севінського, прискіпливо переказаний Бартовим, набуває форми типового східноєвропейського етнічного жарту: після окупації міста російськими військами в 1914 р. троє австрійських резервістів — поляк, українець та єврей — переходувалися. Єврей хитро позбувся свого мундира і втік, а двоє християн пробралися до важливого польського місця пам'яті, влаштували засідку на ескадрон козаків і загинули як мученики (С. 45). Інший епізод відбувається через чотири роки. У листопаді 1918 р. війська новоутвореної Західноукраїнської Народної Республіки взяли під контроль Бучач. Тоді,

до Бучача приїхав потяг із трьома вагонами, повними [українських] солдатів і двома кулеметами. ... «Солдати висадилися... і почали обстрілювати беззахисне і спокійне місто». ... Ця стрілянина закінчилася лише тоді, коли «з однієї з сусідніх халуп вийшла хоробра жінка з мітлою» і закричала солдатам зупинитися. (С. 66)

Друга історія має не більше сенсу, ніж перша, яку Бартов меланхолійно називає одним з «апокрифічних оповідань» (С. 45). І все ж таки, він ніколи не пояснює мету щедрого цитування інсинуацій Севінського. Виглядає на те, що саме це джерело відповідає його меті представити Першу світову війну як момент, коли екзистенційні «вороги» можуть нарешті розкрити своє справжнє «я» і викрити взаємну ворожнечу (насамперед, до євреїв) «за бажанням». Міжетнічна ненависть ірраціональна, то чому ж очікувати, що історії Севінського відповідатимуть основним критеріям здорового глузду?

У розділі 3 «Разом і нарізно» авторський аналіз суспільно-політичної динаміки в міжвоєнній Польщі виглядає більш збалансованим і тонким. Він простежує внутрішні розділення в польській, українській та єврейській громадах Галичини та їх різноманітні взаємодії. Проте структурні передумови смертельної міжетнічної боротьби існують вже з перших днів Польської Республіки: вони чіткі, як «напис... на стіні» (С. 128). Німці стають частиною фатального рівняння вже в 1938 р., оскільки Бартов широко цитує повідомлення німецьких дипломатів про вибухову міжетнічну напругу в Галичині (С. 123–127). У цьому сенсі немає жодного історичного розвитку ситуації, окрім зростання

взаємної ненависті. Ніщо не могло полегшити принципово скрутне становище багатоетнічного суспільства — навіть підписання Польщею в 1919 р. зобов'язань про права меншин «під тиском західних держав» лише «загострило ситуацію» (С. 74). По суті, до 1934 р. сцена для геноциду була створена: «Релігія та націоналізм зливались разом, щоб створити ідеологічний і психологічний клімат, придатний для широкого насильства, як тільки обмеження суспільного порядку були зняті або змінені» (С. 120). Галичанам довелося чекати ще сім років (а читачам ще один розділ), щоб сталося неминуче.

Звісно, політичний клімат і соціальна перебудова в міжвоєнній Польщі протягом 1930-х рр. безпосередньо сприяли Голокосту та польсько-українським етнічним чисткам у 1940-х рр. Проте цей розділ не дає повної відповіді на запитання: чому галичани-неєвреї обернулися проти євреїв? Бартов реконструює контекст польсько-українського суперництва в усіх сферах, починаючи з перших днів незалежної Польської держави. Польська «демографічна тривога» (С. 115) спричиняла різноманітну антиукраїнську політику, починаючи від політичної недопредставленості та дискримінації на ринку праці до дискримінаційної расової політики, що сягнула кульмінації в 1930-ті рр. (С. 118–119). Українці відповідали дедалі войовничішими формами національної мобілізації. За словами Бартова, напередодні Другої світової війни «конфлікт між поляками та українцями досяг точки кипіння» (С. 126). Проте, якщо погодитися з Бартовим, що 1930-ті були лише великою репетицією 1940-х, цей період має продемонструвати й ескалацію антиєврейського насильства (принаймні в масштабах польсько-українського протистояння). Зрештою, історично Голокост передував «Волинському злочині» (вживаю цей загальний термін, що охоплює обоюстороннє українсько-польське насильство), тому такого ж порядку пріоритетів геноциду логічно було б дотримуватися і в 1930-х рр. Розділ не наводить доказів того, що це було так. У кількох випадках Бартов намагається компенсувати очевидну фактичну пустку суто риторичними засобами. Таким чином, визнаючи, що «ймовірно, навіть не більшість» українських селян «підтримувала терористичні прийоми ОУН», він робить висновок:

Але вони були набагато більш обурені... своїми трохи заможнішими сусідами-євреями. У цих питаннях було не стільки байдужості, скільки багато похмурого смирення та дедалі більш нетерплячого очікування радикальних, а можливо, і насильницьких змін. (С. 111–112)

Це спостереження підтверджує центральну ідею книги про історичну неминучість Голокосту з боку сусідів, але єдиним доказом

цього в кінцевій примітці є посилання на статтю Тари Зара «Уявні не-спільноти» (яка прагне обґрунтувати протилежне тому, що хоче довести Бартов — реальність «національної байдужості») (С. 329). Просто немає емпіричних прикладів, які б демонстрували «похмуре смирення» українських селян чи «нетерпляче очікування». За іншої нагоди Бартов присвячує майже дві сторінки цитатам із записок польського єпископа Петра Маньковського, який, переїхавши до Галичини на початку 1920-х рр., був вкрай роздратований «єврейськими будинками», які псуєть вигляд польської архітектури в Бучачі та сусідніх містах (С. 113–114). Нарікання цього старого чоловіка витлумачено в книзі мовою етнічної чистки: єврейська «за своєю природою чужа присутність зіпсувала ці автентичні польські землі» (С. 114). Проте навряд чи можна за допомогою якоїсь уяви побачити в «архітектурних» скаргах Маньковського, хоч би антисемітських за тоном, заклик до геноциду.

Радянська окупація Східної Польщі в 1939 р. не лише знищила польську державність, а й перевернула з ніг на голову тамтешні ієрархії влади та престижу. Усім категоріям колишніх маргіналів — комуністам, незаможним селянам, євреям — відкрили доступ до керівних посад у галицькому суспільстві. У розділі 4 «Радянська влада» Бартов негайно документує стан розгубленості та соціальної аномії. У поєднанні з міжнаціональною напруженістю, що загострилася до «точки кипіння» в попередній період, загальна плутанина призвела до фактичної громадянської війни, яку Бартов змальовує щонайсильнішими словами.

Рання хвиля братовбивства викликала питання про сенс і реальність міжнаціональних відносин. ... Люди неодноразово запитували: чому наші сусіди, однокласники, вчителі, колеги, друзі, навіть члени сім'ї відвернулися від нас, видавали нас злочинцям чи приєднувалися до вбивства? Масштаби жаху були такими, що ті, хто вижив, мали тенденцію змальовувати ідилічне минуле співіснування, навіть якщо вони зображували своїх жертв як приналежних до групи вбивць або зрадників. (С. 133)

Читач може запідозрити, що цей абзац був призначений для розділу, присвяченого подіям після 1941 р., і був поміщений сюди помилково: зрештою, невже Ради не були здатні зберегти монополію на насильство на окупованій території? Чи справді в 1940 р. точилася така ж «гаряча» громадянська війна, що й у 1943 (або 1946)? На жаль, Бартов не надає жодних емпіричних доказів на підтвердження своїх висновків і загалом виглядає абсолютно незацікавленим фактичною історією радянської окупації. З телеологічної точки зору, Голокост у регіоні був неминучим

уже в 1918 р. (або 1914, якщо не після 1587), тому теоретично жодна проміжна стадія не могла перешкодити виконанню «напису на стіні».

Це може бути однією з причин того, що в «радянському» розділі не подається жодного систематичного історичного аналізу факторів, що призвели до Голокосту. Розділ лише констатує взаємні негативні проєкції та голоси ненависті з боку всіх залучених сторін (поляків, українців, євреїв та радянської влади), таким чином посилюючи уявлення про те, що готовність вчинити масове вбивство сусідів викристалізувалась у головах галичан задовго до 1941 р. Читач не знаходить серйозного вивчення тропу «жидо-більшовизму» чи нарікань деяких неєвреїв про те, що євреї не були депортовані Радами. Коректна історична інформація в цій главі не використовується для перевірки фактів, ніби припускаючи, що реальність не відігравала жодної ролі у взаємних геноцидних проєкціях, а отже, не має значення. Таким чином, автор наводить статистичні дані, які показують, що серед жертв радянських репресій євреїв було в 2,2 раза більше (порівняно з часткою населення) лише через дев'ять сторінок після того, як він вперше згадав твердження, що євреї постраждали від радянського терору менше, ніж неєвреї (С. 147). У цій главі не йдеться про експропріацію та націоналізацію єврейських підприємств після 1939 р., тому можна заплутатися, читаючи щедрі витяги з радянських газет про стан радянської торгівлі в Бучачі разом із довгими скаргами місцевих поляків та українців на перевагу євреїв у сфері торгівлі: вони справді говорять про ті самі місце і час?

Незацікавленість автора звіряти взаємні проєкції та пропаганду з реальністю зіграла з ним злий жарт. Розділ 4 розпочинається з фотокопії фрагмента з радянської газети Бучача «За нове життя»: старшого чоловіка оточують десять підлітків у піонерських краватках. Підпис, розміщений дрібним шрифтом, розповідає історію дитячої бібліотеки в Єревані, Вірменія, — скільки книжок і відвідувачів у неї було, і як часто в ній проводилися вечори за участі художників та письменників.

Зокрема, на фотографії зображено, як «прикрашений двома орденами, поет Наїрі Зарян (праворуч) декламує свої твори юним читачам» (С. 129). Відокремлений відступом та підписом під фотографією, вміщений дуже великим шрифтом заголовок наступної статті виглядає так: «Виборці Бучацького округу в день виборів». Сама історія обрізана на фотокопії. Чомусь Бартов так описав цю ілюстрацію: «Поет Наїрі Зарян декламує свій твір молодим читачам у Бучачі, 1940 р.». Потім він продовжив на цілий абзац розповідь біографії Заряна — «єдиного члена його сім'ї, який пережив геноцид 1915 р.» (що, ймовірно, має

резонувати з долею Бучача), і про те, як він мав репутацію інформатора НКВС, коли і де він загинув тощо.

Сплутування поетичного вечора у вірменській бібліотеці з виборами в Бучачі прикре, але що, якби Бартов усе зрозумів правильно, і радянська влада дійсно відрядила вірменського поета читати свої вірші дітям Бучача? Чи змінить цей факт наше розуміння політики радянських національностей? Що б читання віршів вірменською чи російською мовою на зібранні польськомовних жителів Бучача розповіло нам про їхнє мислення чи статус Галичини на багатонаціональній карті СРСР? Коли висновки такої важливості поставлені на карту, зміст пропаганди та взаємні ідеологічні проєкції перестають виглядати безглуздими й відірваними від реальності, як це подається в цій главі.

Потім настала черга нацистської окупації Бучача, про яку йдеться в розділі 5 «Німецький порядок». Представлена в хронологічній послідовності історія про наростання хвилі геноциду в місті проблематизує роль нібито притаманного антисемітизму його жителів-неєвреїв. Як впливає з доволі імпресіоністичної розповіді про події, здається, що антиєврейського погрому в Бучачі відразу після відступу радянських військ не було. Тим більше примітно, що структурні передумови для кривавих розправ євреїв у Львові чи Каунасі після відступу Червоної армії були такими ж, як і в Бучачі: націоналісти взяли під контроль місто, а вбиті НКВС в'язні були виявлені в місцевій тюрмі (С. 160). Місто було окуповано німцями лише 5 липня (С. 159), на той час, наприклад, уже було захоплено майже половину білоруської території (Мінськ і Бобруйськ взяли 28 червня). Через два тижні війни про необхідність тікати з Бучача, здавалося, не йшлося навіть серед єврейської еліти, яка могла бути стурбована неминучим захопленням міста німцями та українськими націоналістами. «Поширені акти насильства та помсти», здійснені українською міліцією протягом тижнів після відступу радянської влади, описані в загальних термінах, але здається, що вони не були зумовлені насамперед антисемітизмом. Єдині по-іменню ідентифіковані жертви — кілька українських комуністів (С. 162). Свідчення тих, хто вижив, які цитує Бартов, також зображують акти «спорадичного, а часом і вбивчого насильства» (С. 168) проти євреїв з боку німецьких солдатів та українських поліцейських чи головорізів, але без їх датування (принаймні, як цитується в книзі), і згадують про вандалізм Великої синагоги в якийсь момент.

Це святотатство «викликало жорсткий протест українських священиків...». Греко-католицький настоятель навіть «пропонував євреям принести сувої до монастиря, де вони будуть у безпеці». (С. 169)

Пізніше, у розпал Голокосту, навесні та влітку 1943 р. монастир прийняв на зберігання десятки сувоїв. «Навіть коли громаду було вбито, багато з цих сувоїв збереглися» (С. 169).

Було б важливо знати, чи ці антиєврейські напади розпочалися вже на початку липня, чи супроводжували ескалацію насильства пізніше в серпні. Навіть якщо вони відбулися відразу після приходу німців, ці епізоди не здаються узгодженим і негайним виходом організованого геноцидного насильства проти євреїв з боку різних «сусідів», «після того, як обмеження соціального порядку були зняті або змінені» (С. 120). Враховуючи передісторію взаємної недовіри та ненависті, реконструйовану в попередніх розділах, читач очікує негайного спалаху організованого антиєврейського насильства в Бучачі принаймні такого масштабу, як різанина в гаражі Летукісу 27 червня в Каунасі (частина чотириденного антиєврейського погрому), коли литовські націоналісти забили десятки євреїв. Ближче до місця подій триденний погром у Львові 30 червня — 2 липня призвів до тисяч загиблих²⁰. Очевидно, нічого подібного в Бучачі не сталося, і жоден із «звичайних підозрюваних» за антисемітською пропагандою не демонстрував особливої ворожості до місцевих євреїв після німецької окупації: ні церква, ні націоналісти. Це не робить їх автоматично менш антисемітськими, а лише ставить під сумнів їх нібито вроджений геноцидний потяг.

У книзі фіксуються перші систематичні вбивства в Бучачі в другій половині серпня 1941 р.: в організованих та контрольованих гестапо стратах допомагала українська поліція, що визначило шаблон наступних масових вбивств у місті (С. 165–166, 179). Хронологічний наратив, прийнятий Бартовим, опосередковано спрямовує логіку розповіді на традиційний шлях, який визначає нацистів та їхніх спільників із лав місцевої поліції як єдиних винуватців Голокосту.

Двадцять з гаком німецьких членів форпосту [гестапо] виконали своє завдання з визначною ефективністю: за допомогою сотень українських поліцаїв..., так само, як місцевої німецької жандармерії, української поліції та єврейських сил служби безпеки у невеликих містах, вони вбили приблизно 60 000 євреїв у Чортківсько-Бучацькому регіоні. (С. 182–183)

Більша частина розділу присвячена реконструкції біографій і психологічних портретів головних німецьких злочинців (С. 185–226). Ця важлива історична праця підтримує усталений наратив про Голокост у Східній Європі як продукт іноземного втручання, але підриває першопочаткову ревізійністську передумову дослідження Бартова. Головними

виконавцями були німецькі нацисти — абсолютні чужинці, які прийшли здалеку. Приваблені можливістю збагатитися та набути почуття власної значущості, ставши «верховними господарями над життям і смертю», вони діяли як жорстокі колонізатори, які не сприймали корінне населення за людей. «А коли закінчили, зібрали речі і поїхали, ... як ні в чому не було» (С. 185). Цього наративу автор дотримується в першій половині розділу 6, «Щоденне життя за геноциду», в якому представлені історії сусідів-неєвреїв, які рятували євреїв. За загальноприйнятою історичною версією подій, німці влаштували геноцид євреїв, а місцеві жителі намагалися протистояти злу.

Починаючи з другої частини 6-го розділу, Бартов систематично наводить численні випадки зради та вбивства євреїв їхніми сусідами-українцями — цивільними, поліцейськими та націоналістами-підпільниками (С. 250–262 і розділ 7 «Сусіди»). Раптовий перехід від парадигми «нацистів» до парадигми «сусідів» дещо заплутаний, оскільки з тексту залишається незрозумілим, як можуть бути узгоджені ці дві пояснювальні моделі. Якщо звірства неєврейських селян проти євреїв та один проти одного під час польсько-українських етнічних чисток виросли з давньої недовіри та ненависті, то чому вони не виявились повністю в момент вигнання радянських військ з краю?²¹ (Українсько-польський конфлікт почав загострюватися ще пізніше, у 1943 р.) Якщо смертельна машина Голокосту була розроблена й керована нацистами, чому українські селяни так активно брали участь у знищенні євреїв?

Замість відповідей на ці запитання в заключному розділі книги «Наслідки» Бартов повторює своє цілісне бачення Голокосту як результату «поширених антиєврейських упереджень і образ, підігрітих підозрами у співпраці євреїв із Радянським Союзом і загальний погляд на євреїв як таких, що не належать до землі і не заслуговують жодної частки в її майбутньому» (С. 290). За словами Бартова, ця логіка з'явилася вже в XVII столітті, виявилася з жахливими результатами в XX столітті й продовжує працювати в столітті XXI: «Історія повернулася до своїх старих каверз» (С. 298). Це може бути й так, але в такому разі історичне вивчення теми стає зайвою вправою: історія — це зміни та вибір; стійкий гештальт міжнаціональної ворожнечі просто не є історичним предметом.

Думка про те, що співіснування з сусідами, які належать до іншої етноконфесійної групи, неминуче веде до катастрофи, не нова. У своєму

²⁰ Пор.: Waitman Wade Beorn, *The Holocaust in Eastern Europe: At the Epicenter of the Final Solution* (London, 2018), 134–135, 137–138.

²¹ З початком німецької окупації погроми відбулися лише в 9% населених пунктів Східної Польщі, де євреї жили поряд з неєвреями (див.: Jeffrey S. Kopstein, і Jason Wittenberg, *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust* (Ithaca, 2018), 2.

знаменитому романі «П'ятеро», написаному саме в той момент, коли Європа, мабуть, пройшла точку неповернення, у середині 1930-х рр., Володимир (Зеєв) Жаботинський окреслив позитивну версію остаточного вирішення проблеми людського різноманіття, уособленням якого був мультикультурний мегаполіс Одеса: «Я не хочу сусідів; Я хочу, щоб усі люди жили на своїх власних островах»²². У контексті роману ця цитата чудово відображає методологічний націоналізм Жаботинського: суспільство уявляють як чітко згруповані нації (народи, етнічні групи, раси)²³. Політичні висновки, засновані на цьому світогляді, можуть кардинально відрізнятись, але всі (ліві та праві, ліберальні й фашистсько-націоналістичні) ґрунтуються на методологічному націоналізмі як сучасній епістемі²⁴. Нації можна розглядати як «первинні» або «сконструйовані» з точки зору їх походження, але в будь-якому разі нація сприймається як стійке утворення з колективними рисами, схильностями та інтересами, що зберігаються протягом усього часу. Навіть більше, ця епістема протистоїть інтерсекційності, ставлячи національну ідентичність вище інших форм соціальної ідентифікації (так само, як клас операціоналізується в марксизмі). Нація є аналітичною категорією, настільки фундаментальною для методологічного націоналізму, що навіть ситуації, в яких національна групованість, очевидно, не відіграє значної ролі, викладені мовою націоналізму, але з негативним знаком — як «національна байдужість» і «неспільнота»²⁵. (За такою логікою, було б так само продуктивно використовувати мову ортодоксального фрейдизму для обговорення батьківських почуттів або профспілкового руху в термінах «сексуальної байдужості» чи «несексуальності».)

З точки зору методологічного націоналізму, немає кращого способу розповісти історію Східної Європи, ніж історія сплячих або активних «кривавих земель» (використовуючи виразну метафору Тімоті

²² Vladimir Jabotinsky, *The Five: A Novel of Jewish Life in Turn-of-the-Century Odessa* (Ithaca, 2005), 199.

²³ Про повстання Жаботинського проти імперської релятивізації та придушення національних форм див.: Marina Mogilner, «Racial Purity vs. Imperial Hybridity: The Case of Vladimir Jabotinsky against the Russian Empire», в *Ideologies of Race: Imperial Russia and the Soviet Union in Global Context*, ред. David Rainbow (McGill-Queen's University Press, 2019).

²⁴ Поп.: Andreas Wimmer, i Nina Glick Schiller, «Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology», *Global Networks* 2, no. 4 (2002): 301–334; Andreas Wimmer, i Nina Glick Schiller, «Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology», *The International Migration Review* 37, no. 3 (2003): 576–610.

²⁵ Tara Zahra, «Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis», *Slavic Review* 69, no. 1 (2010): 93–119.

Снайдера)²⁶. У такій перспективі дві нації не можуть мирно ділити одну територію. В ідеалі, кожна з них має отримати свою власну національну державу («острів»), чого можна досягти шляхом обміну населенням або більш насильницьких форм етнічної чистки. Компроміс із реальністю передбачає внутрішню правову сегрегацію, коли статус «меншини» дає групі право на культурний та демографічний ізоляціонізм. Історики можуть критично ставитися до політичних проявів націоналізму, але все-таки приписують цей світогляд головним героям своїх досліджень і формують історичну реальність, яку вони реконструюють відповідно. Звідси випливає природне очікування, що лише обмеження суспільного порядку утримають сусідні народи від геноцидного насильства один проти одного. Відповідно до цього типу соціального уявлення, сучасні єврейська, українська та польська нації мали бути присутніми на одній території багато століть тому, дотримуючись тієї ж моделі взаємин. Конструктивіст визнає еволюційний характер цих національних форм (і називає українців у минулому «русини»), тоді як примордіаліст відкинув би цей маневр як приховування фундаментальної стійкості нації (особливо враховуючи, що так чи інакше до поляків, євреїв чи росіян ніколи не ставляться за тією ж конструктивістською логікою).

Методологічний націоналізм є законним науковим підходом, який домінує в сучасних суспільних і гуманітарних науках. За іронією долі, це залишає велику частину історичної динаміки нації в сліпій зоні. Його основний принцип «реалізму групи» передбачає типовість соціальних реакцій усіх членів нації²⁷. Відповідно до цієї логіки, все, що не відповідає передбачуваній «національній» спільній колективній поведінці, можна концептуалізувати лише в термінах особистісної (моральної) девіації. Цей підхід виявляється занадто вузьким, щоб пояснити розбіжності в стратегіях, яких дотримуються різні верства всередині нації, навіть у ситуації максимальної одноманітності соціального досвіду, як-от колективна віктимізація єврейської громади під час Голокосту. Таким чином, незважаючи на постійні згадки тих, що пережили Голокост, про важливість класової диференціації для шансів уникнути смерті (С. 169, 175, 240, 252), книга Бартова не містить систематичного обговорення проблеми. Його підхід значною мірою ігнорує перспективу соціальної історії, тому вся проблема єврейської громадської адміністрації під нацистською окупацією — хто став членами юденрату чи єврейської поліції (Ordnungsdienst), чому і як вони

²⁶ Snyder, *Bloodlands*.

²⁷ Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge, 1996), 13–22.

це зробили — зводиться до питання моральної провини (яке, очевидно, важливе, але недостатнє як історичне пояснення). Говориться, що члени єврейської адміністрації «надзвичайно добре служили своїм гнобителям» і «працювали з ворогом» (С. 169), що близько до того, щоб назвати їх «ворогами нації». Проте чим відрізнялася моральна позиція єврейської адміністрації під час початкового періоду нацистської окупації від ролі лідерів громад під час радянської окупації чи польського уряду? Ретроспективно, очевидно, що існувала глибока різниця між дискримінаційною польською державою та репресивним радянським режимом, який заарештував і вигнав десятки тисяч євреїв, а також між радянським терором та геноцидним нацистським правлінням. Але залишається відкритим питання, чи була ця відмінність одразу зрозуміла людям «зсередини», щоб вони знайшли прийнятну співпрацю з одним режимом, а не з іншим.

Це питання не релятивізує моральну відповідальність за співпрацю з репресивними режимами, а лише представляє її як більш широку історичну проблему. Члени юденрату і поліції не перестали бути євреями лише тому, що їхній життєвий вибір був аморальним, і, як очікується, належна «національна» історія включатиме їх у загальний пояснювальний наратив, а не піддасть їх остракізму як «ворогів». Так само, «причетність єврейської поліції до облав, депортацій та масових розстрілів», коли «гестапівцям допомагала українська та єврейська поліція» (С. 176) порушує питання виділення ролі українців як злочинців. Якщо участь у Голокості членів єврейської громади, у тому числі «зрізу місцевої єврейської еліти» (С. 169), була проблемою особистої моральної невдачі, то навіщо по-іншому ставитися до українських чи польських вбивць (як до представників своїх «націй», а не морально зіпсованих індивідумів)?

У цьому випадку Бартов обирає протилежну позицію, розглядаючи тих неєвреїв, які рятували євреїв, як «моральних ізгоїв» своєї нації. Мабуть, мотивує його статистика: набагато більше людей завдавали шкоди євреям, ніж рятували їх. Навіть не ускладнюючи цю логіку такими ж «технічними» міркуваннями (скільки людей відлякувала від допомоги євреям загроза смерті?), можна поставити вагоміше питання: яка частина неєврейського населення Східної Галичини вступала в будь-який контакт (як вбивці чи рятівники) з євреями? Із кількох мільйонів дорослих українців і поляків це були сотні тисяч, десятки тисяч чи тисячі? Яке число робить певний тип поведінки характерним для цілого народу, а не окремих його представників?

Як виявилось, іноді люди навіть не робили чіткого морального вибору — рятуючи певних людей, але «зраджуючи їхню дружбу» з іншими (С. 254). У якийсь момент Бартов був змушений визнати, що «в екстремальних обставинах люди поводитися несподівано, а часом і суперечливо, мотивуючись факторами, які часто суперечили один одному: ідеологічними переконаннями та упередженнями, а також альтруізмом і мужністю, жадібністю та боягузтвом, а також як жалістю і співчуттям; черствою байдужістю і праведною люттям разом із страхом відплати й непокори» (С. 250). Цей висновок суперечить поясненню, заснованому на колективній ідентичності (що поділяється всією національною групою і зберігається протягом тривалого історичного періоду). Обидва підходи видаються односторонніми: один ігнорує роль соціально-політичних структур і групової солідарності, а інший припускає реальність певних стійких схильностей, повсюдно поширених у всій національній групі. Зрештою, книжка Бартова включає в себе останнє пояснення, засноване на методологічному націоналізмі. Як наслідок, це залишає без відповіді два ключових питання: чому Голокост був таким смертоносним у регіоні, який не знав передісторії антиєврейського насильства (якщо «сусіди» були його найчисленнішими винуватцями)? І чому «сусіди»-неєвреї так масово обернулися проти місцевих євреїв (якщо Голокост був організований і координований нацистами)?

Виняткова польова робота Бартова містить докази, що пропонують альтернативну інтерпретацію Голокосту у Східній Галичині — таку, яка визнає центральну роль українців і поляків у Голокості, не потрапляючи в пастку телеологічних схем. Незважаючи на його спроби довести протилежне, книжка Бартова показує, що минуле не відіграло вирішальної ролі в розв'язанні геноциду після 1941 р. — ні дружба сусідів у 1930-х рр., ні міжобшинна напруженість у XVII столітті. Важливо, що сформульований образ єврейської чужорідності був широко доступним для місцевого населення з середньовічного періоду, але не менш важливо, що цей троп не був повністю реалізований і експлуатований до дуже конкретного моменту часу. Замість каталогізації антиєврейських проявів — які залишалися відносно рідкісними та спорадичними, перш ніж раптово стали повсюдними та абсолютно смертельними — має сенс приділити пильнішу увагу структурним перетворенням галицького суспільства напередодні Голокосту.

Націоналізуючий режим міжвоєнної Польщі створив структурну ситуацію масової політики, яка не була опосередкована справді демократичними інституціями, особливо в останні роки режиму «санації».

Невдала спроба створити життєздатну політичну співдружність спонукала польську правлячу еліту до реалізації проекту інтеграції нації як моральної спільноти громадянських чеснот, а не прав²⁸. Цей консервативний проект (іноді межує з тоталітарним ідеалом²⁹) передбачав залучення всіх у політичну сферу, але не залишаючи цим суб'єктам жодної іншої ролі, окрім як демонструвати свою відповідність високим стандартам проголошеної моральної спільноти. У цьому сенсі політична культура «санації» була аналогічною членству в церкві (у католицизмі «санація» означає ретроактивне підтвердження недійсного шлюбу, яке, ймовірно, можна було б метафорично поширити на невдалий суспільний договір як основу політичного співдружності). Те ж саме політичне уявне пронизало і продукт епохи «санації» — фашистську ідеологію українського «інтегрального націоналізму», яка, за словами його сучасного дослідника, сприймалася не просто як політична теорія, а як релігія³⁰.

Поєднання масової політичної мобілізації та придушення демократичних інституцій разом з ідеологічною цензурою призвело до ситуації, коли мова мобілізованої групи змушена була спиратися на архаїчні маркери відмінностей (що сягають старих міжконфесійних антагонізмів) через відсутність інших законних способів формування політичних інтересів і солідарності. Одним із наслідків такої примітивізації політичної мови була «етнізація політики» (а не «політизація етнічності»)³¹: конфлікти та інтереси моменту потрібно було кодувати за допомогою цілісних тропів моральних спільнот. Саме тоді старі етнокультурні стереотипи відродилися й затребували нових якостей сучасних ідеологій: католицизм і польськість виступали за громадянські чесноти, українськість — за відсталість і громадський безлад, а єврейськість — за економічну експлуатацію та політичну диверсію (Бартов щедро цитує ці клішовані метонімії прямих політичних заяв по всій книзі без деконструкції їхньої новизни та вбудованості в конкретний політичний момент). У Польщі не відбулося нічого, що хоча б віддалено нагадувало Голокост, але примітивізація політичної мови у поєднанні

²⁸ Див.: Eva Plach, *The Clash of Moral Nations: Cultural Politics in Piłsudski's Poland, 1926–1935* (Athens: Ohio University Press, 2014).

²⁹ Поп.: Jerzy Holzer, «Poland: From Post-War Crisis to Authoritarianism», у *The Conditions of Democracy in Europe 1919–39: Systematic Case Studies*, ред. Dirk Berg-Schlosser, і Jeremy Mitchell (Houndsmills, 2000), 352.

³⁰ Олександр Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920–30 рр.): Нариси інтелектуальної історії* (Київ, 2013), 203–222.

³¹ Ця термінологічна відмінність розглядається в: Ilya Gerasimov, *Plebeian Modernity: Social Practices, Illegality, and the Urban Poor* (Rochester, 2018), 67–71.

з масовою політичною мобілізацією населення сформувала небезпечну модель недемократичної політики участі. Якщо повністю залишити цю модель на сили низової самоорганізації (не перевірено навіть фальсифікованими виборами до представницьких органів влади), вона потенційно була здатна перетворити політичне суперництво на етнічні чистки — оскільки учасників змагань тепер розуміли не як політичні програми чи партії, а як колективні тіла «народів».

У цьому сенсі найвизначнішим епізодом 1930-х рр., про який йдеться у книжці, було не відкрите протистояння між польською державою та українськими націоналістами, пов'язане з кампанією пацифікації (яку сучасні історики оцінюють як більше пропагандистський феномен)³², а внутрішню перебудову в рамках українського руху. З кінця XIX століття українське товариство «Просвіта» відігравало роль інтелектуального центру українського національного руху, утримуючи широку мережу місцевих осередків. У книзі Бартов віддає належне політичній ролі «Просвіти» в Польщі, хоча й дещо непослідовно: «Багато її членів відкрито підтримували політичну партію... УНДО, Українське національно-демократичне об'єднання» (С. 106). «У 1929 р. було підраховано, що партія здобула 70% голосів українців у Бучацькому окрузі» (С. 110). «З шістдесяти шістьма тисячами українців у Бучацькому районі напередодні війни місцева філія [“Просвіти”] повідомила про 1150 зареєстрованих платників, а також про додаткові 8000 членів у п'ятдесяти шести читальних клубах. ... Загалом члени читальського клубу “Просвіта” становили 10% українського населення Галичини» (С. 109–110). На попередній сторінці Бартов наводить різну статистику, пов'язану з початком 1930-х рр., згідно з якою «у 1931 р. в бібліотеках “Просвіти” було лише п'ять тисяч книг на сімдесят дві тисячі українців. ... Навіть українська бібліотека міста Бучач, яка налічувала 628 томів, мала лише двадцять п'ять зареєстрованих читачів» (С. 108). Слідуючи своїм джерелам, автор постійно коливається між визнанням високого ступеня української національної мобілізації та — буквально на наступній сторінці — демобілізації. Бартова помітно бентежить невідповідність між зростаючими формальними цифрами та «само-сприйняттям “Просвіти” протягом 1930-х рр... [як] об'єднання, яке бореться і за фінанси та більшу підтримку й лояльність з боку людей, яких вона сподівалася просвітити», і з наріканнями активістів про «за-непад та інертність читальських клубів» (С. 107), а також з наріканнями селян на елітарність міської інтелігенції, що не бажає систематично працювати на селі (С. 108).

³² Див.: Роман Високий, ред. *Пацифікація Галичини 1930 року. Документи*, т. 1 (Львів, 2018).

З точки зору методологічного націоналізму всі форми національного руху є однаково «національними», чи то «Просвіта», чи то УНДО, чи Організація Українських Націоналістів (ОУН) (популярність останньої на Бучаччині в 1930-х рр. констатується в книжці без будь-яких емпіричних доказів, ймовірно, просто як ретроспективна проєкція її численної сили в 1940-х рр.). Звідси Бартов робить висновок: «[До 1939 р.] український націоналізм був усталеним фактом, навіть якщо багато селян мали нагальніші питання, які потрібно було вирішувати в повсякденному житті» (С. 110). Сентенція є промовистою в сенсі сприйняття націоналізму як трансцендентального явища, яке може стати «усталеним фактом» незалежно від реальної кількості націоналістів. Що важливіше, суперечливі, здавалося б, оцінки динаміки українського національного руху 1930-х рр. виявляють його структурну перебудову. «Просвіта» була типовим продуктом епохи елітарної політики, спрямованої на охоплення селянської більшості, але не здатної інституціалізувати будь-яку автономну ініціативу селян³³. Щоб компенсувати це притаманне їй обмеження, «Просвіта» підтримувала сільськогосподарські кооперативи як засоби самоорганізованої селянської господарської діяльності (зокрема, у Російській імперії)³⁴ та сучасні політичні партії, як-от УНДО, що належним чином зауважує Бартов. Її власний формат національної активності безнадійно застарів до 1930-х рр.: читання українських книжок уже було недостатнім, щоб не відставати від сфери масової політики; 5000 книжок для всієї провінції були краплею в морі, не здатною підтримувати публічну сферу; і, налічуючи менше 1200 повноправних членів, «Просвіта» була лише джентльменським клубом. Таким чином, зростання кількості місцевих осередків «Просвіти» не суперечило песимістичній оцінці її реальної ролі в суспільстві. Оскільки старе бачення націотворення «Просвіти» більше не визнається селянською більшістю як значуще, а демократична правова політика, яку втілювала партія УНДО, дедалі більше втрачала позиції впродовж 1930-х рр., більшість галицьких українців

³³ Пор.: «Лише 564 особи вступило в організацію за перші вісім років існування “Просвіти”, високі збори та вартість видань якої закривали доступ селянським масам, роблячи її ще одним культурним товариством “для інтелігенції”» (див.: Paul R. Magocsi, *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont* (Toronto, 2002), 123.

³⁴ Steven Lan Guthrie, «The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917» (PhD diss., University of Michigan, 1990), 216–219; С. Бабенко, та ін., *Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів* (Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995), 224–232; Mark Baker, «Peasants, Power, and Revolution in the Village: A Social History of Kharkiv Province, 1914–1921» (PhD diss., Harvard University, 2001), 102; Alexander Dillon, «The Rural Cooperative Movement and Problems of Modernizing in Tsarist and Post-Tsarist Southern Ukraine (New Russia), 1871–1920» (PhD diss., Harvard University, 2003), 399–406.

залишалися буквально безмовними, будучи не в змозі висловити свої почуття групової приналежності. Саме це зробило фашистську ОУН потенційно актуальною, якщо не популярною: її прийняття донцовського наполягання на «чинному націоналізмові» як єдиний справжній формі доказу приналежності до нації³⁵.

Отже, до 1939 р. ситуація була ще драматичнішою, ніж її презентує Бартов: міжвоєнна Польща зуміла розпалити масову політичну мобілізацію заради ідеалу квазі релігійної моральної спільноти, водночас приборкуючи легальні виходи для демократичної масової політики, принаймні для українських виборців, і компрометуючи старіші форми національного активізму з епохи до приходу масової політики (як-от «Просвіта»). Структурне становище політичного суспільства, що визнає етноконфесійні нації основними легітимними формами групової та індивідуальної участі в моральній спільноті як громадянський ідеал, збігалася з афатичною нездатністю занадто багатьох громадян висловити свою приналежність до нації в інших формах, ніж фізичні дії (політика тіла). Більшість українських галичан залишилися поза межами будь-якої інституційної форми сучасної національності, яка передбачала б регулярне спілкування з однодумцями та політичними лідерами. Іншими словами, вони не були інтегровані ні в елітарну громадську сферу «Просвіти», ні в парламентську партійну політику, яку представляла УНДО (або таємна мережа ОУН)³⁶. Незалежно від планів українських політичних лідерів, які тепер дедалі більше належали до ОУН, більшість українців були виключені з будь-якої сучасної версії уявної спільноти, від якої, як колективного суб'єкта, можна було очікувати, що вона буде проводити ту чи іншу націоналістичну політику та виявляти однорідне ставлення до інших груп. У реальності можна передбачити, що їм були властиві лише індивідуальні упередження щодо євреїв, поляків, буржуазії чи будь-якого іншого колективного утворення. Усі вони, мабуть, розділяли занепокоєння з приводу їх

³⁵ Для детального аналізу впливу Дмитра Донцова на ідеологію різних прошарків ОУН, див.: Myroslav Shkandrij, «National Democracy, the OUN, and Dontsovism: Three Ideological Currents in Ukrainian Nationalism of the 1930s-40s and Their Shared Myth-System», *Communist and Post-Communist Studies* 48, no. 2–3 (2015): 97–272. Як і Олександр Зайцев та інші українські дослідники цієї теми, М. Шкандрій намагається не характеризувати ідеологію ОУН як фашистську через її відданість «українській незалежності шляхом насильницької революції» та суперечливу інформацію про расовий антисемітизм (як щось чуже фашизму). Досить сказати, що Беніто Муссоліні, напевно, був би здивований такому тлумаченню фашизму. Пор.: Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York, 2004).

³⁶ Загальна кількість членів ОУН у Західній Україні не перевищувала 8–9 тис. у 1939 р. – з приблизно 5 мільйонів польських українців (один член на 600 осіб) (див.: Myroslav Shkandrij, *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956* (New Haven, 2015), 3; Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (New Haven, 2003), 144.

невловимої належності до національної спільноти та розчарування через відсутність у них засобів для підтвердження цієї належності.

Радянська окупація ще більше загострила ситуацію, повністю знищивши будь-які форми інституціалізованої суперечливої масової політики, перекинувши таким чином соціальну напругу та конфлікти в сіру зону суспільної самоорганізації та протизаконності³⁷. За словами очевидця, якого цитував Бартов,

Совети «тримали всіх у лещатах», але «миру не було». Він бачив це як час невпинного страху й підозрілості: «Поляки доносили на поляків, українці доносили на українців, а євреї [також] доносили». (С. 152)

Це стислий опис «холодної громадянської війни», яка характеризувала все радянське суспільство 1930-х рр. й була тепер експортована до Галичини. Ця ключова передумова будь-якого геноциду (соціального чи етнічного) вимагає хоча б короткого обговорення.

Приголомшені масштабами насильства, розв'язаного сталінським режимом, історики СРСР все ще намагаються узгодити образ всемогутньої державної машини терору (виробленої десятиліттями тому «тоталітарною школою» істориків) зі свідченнями багатоманітних взаємодій з радянською державою на низовому рівні (забезпечених різними напрямками ревізійністського підходу до сталінізму). На зламі цього тисячоліття проблема існування автономної соціальної агенції та індивідуальної суб'єктності в умовах репресивного режиму, що безжально нав'язує ідеологічну ортодоксальність, була вирішена історіографічною школою «радянської суб'єктивності» шляхом найменшого опору. Було припущено, що більшість людей, мабуть, прийняли більшовицьке політичне уявне й охоче стали свідомо радянськими (по суті, старий «тоталітарний» аргумент, але перевернутий)³⁸. Здається, що ця перспектива все ще домінує в цій галузі, фактично відкидаючи дослідження нерадянської суб'єктності та нецентралізованих (або навіть низових) векторів сталінського терору, оскільки не ставить під сумнів старі припущення про тотальний державний контроль та повну відповідність режиму. Тим часом послідовний розвиток початкового ревізійністського уявлення Шейли Фіцпатрік щодо участі в радянських ідеологічних кампаніях як форми розв'язання внутрішньогрупових конфліктів має потенціал для більш динамічної та складної переоцінки дилеми

³⁷ Розробку поняття протизаконності у застосуванні до сучасної російської історії див.: Gerasimov, *Plebeian Modernity* (частина 5).

³⁸ Див.: «The Analysis of Subjectivization Practices in the Early Stalinist Society», *Ab Imperio* 3 (2002): 209–417.

автономних суб'єктів за сталінщини³⁹. Застосування цієї моделі за межами періоду часу та специфічної кон'юнктури культурної революції показує, як окремі особи та групи захищали власні інтереси, використовуючи наявний репертуар вирішення конфліктів у репресивному сталінському режимі. Принаймні в короткостроковій перспективі, хтось особисто отримував вигоду від кожного випадку терору, тому цілком логічно вбачати за ескалацією терору відповідне зростання конфліктів між індивідуальним і колективним суб'єктами, що дає ефект неоголошеної громадянської війни.

У цій гіпотезі немає нічого нового. Нерозвиненість та неефективність радянської держави була продемонстрована давно, навіть у тій сфері, яка, очікувалось, буде її першочерговим пріоритетом — пропаганді⁴⁰. Водночас було показано, що сталінський терор «був сумою тисяч людських дій в еволюційній взаємодії з центральною партійною політикою. ... Рядові члени партії, робітники, керівники, інженери та інші брали участь повною мірою та активно»⁴¹. Ці висновки пояснюють, чому сплеск терору в 1930-х рр. був настільки ірраціонально контрпродуктивним навіть за стандартами репресивного режиму: оскільки його рушійна сила виходила не тільки згори, а й (або навіть більше) знизу. Не релятивізуючи вбивчу природу сталінського режиму, цей висновок спонукає до переоцінки ролі радянського суспільства в ескалації більшовицьких «постійних чисток» до ступеня повномасштабної громадянської війни. Саме поняття «радянське суспільство» також потребує перегляду, щоб відобразити його глибоко роздроблену і навіть атомізовану природу — результат перекриття площин протиріч між етнічністю, економічним та соціальним статусом, переконаннями, регіональною спорідненістю тощо, не кажучи вже про міжособистісне суперництво та конфлікти. Фундаментальна «імперська ситуація» співіснування та накладання різних таксономій різноманітності не зникла з розпадом Російської імперії, а центральне значення задачі управління розмаїттям аж ніяк не зникло до середини ХХ століття⁴².

³⁹ Напр.: Sheila Fitzpatrick, ред., *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931* (Bloomington, 1978). Продуктивність такого підходу демонструє дійсно новаторська інтерпретація ідеологічних кампаній у Радянській Білорусі, див.: Andrew Sloan, *Jewish Revolution in Belorussia. Economy, Race, and Bolshevik Power* (Bloomington, 2017).

⁴⁰ Поп.: David Brandenberger, *Propaganda State in Crisis: Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror Under Stalin, 1927–1941* (New Haven, 2011).

⁴¹ Wendy Z. Goldman, *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia* (Cambridge, 2011), 22.

⁴² Див.: Jane Burbank, «Empire and Transformation: The Politics of Difference», у *Comparing Modern Empires: Imperial Rule and Decolonization in the Changing World Order*, ред. Tomohiko Uyama (Sapporo, 2018), 11–33.

Оскільки радянський режим відмовився від неоднозначності (якщо не гнучкості) своєї політики епохи НЕПу і перейшов до нав'язування жорсткої моделі стандартизованої соціалістичної співдружності в 1930-х рр., уся соціальна сфера, яка не відповідала цій нормативній моделі, була залишена напризволяще. В індивідів було три варіанти вираження своєї соціальної волі: відповідність, опір і використання системи на власну користь. Усе це по-різному сприяло ескаляції смертоносного насильства, і в поєднанні мало геноцидний ефект, у багатьох відношеннях суміжний з Голокостом: організований правлячим режимом, але можливий у таких жаклих масштабах лише за участю «сусідів». Радянська громадянська війна «усіх проти всіх», навіть якщо «холодна» — велась через посередництво державної машини терору, а не протиборчих армій — була найсмертоноснішою.

Окрім руйнування старих політичних інституцій та розгортання громадянської війни в Галичині, радянська окупація також скомпromетувала старі мережі солідарності, які люди бачили як фундаментальні, як останній засіб соціальної згуртованості. «Єврейство», «польськість» та «українськість» втратили будь-який стійкий зміст, коли ці, здавалося б, самоочевидні архаїчні форми етноконфесійної групованості, які пропагувалися під час режиму «санації», були поставлені під сумнів радикальними соціальними перетвореннями, депортаціями за етнічною приналежністю та політичними чистками.

Проблема не в тому, що радянський режим спровокував зростання націоналістичного опору, а в тому, що націоналізм лідерів більше не міг чітко визначити свою основу. Українська, єврейська і навіть польська нації були розколоти за класовими та політичними лініями (на додаток до тривалого становища політичної пасивності) і, таким чином, не демонстрували жодної одностайності та згуртованості. Структурно, кажучи словами Бартова, «націоналізм став усталеним фактом» — точніше, націоналізми, які диктувалися урядом «санації» та його українськими опонентами, а також радянськими репресіями. Водночас, ці націоналізми розглядали свої «уявні спільноти», насамперед, як моральні спільноти і не мали жодних засобів координації колективних дій згідно з якимось узгодженим планом: ні ЗМІ для його поширення (масова преса, організаційна структура, загальні збори), ні інфраструктури, необхідної для її керованої реалізації, не було.

У цьому контексті німецьке вторгнення в червні 1941 р. спровокувало ідеальний шторм. Усі попередні структурні чинники об'єдналися в радикально новій обстановці, щоб створити кумулятивний ефект: відсутність політичних інститутів і відродження старих образів етнокультурної

групованості, культ національної згуртованості та розчарування через відсутність навіть необробленої соціальної тканини для підтримки групової солідарності, фактична громадянська війна та сміливі плани націоналістичних лідерів щодо ліквідації своїх опонентів. Німецька окупація не тільки зняла «обмеження суспільного порядку» (С. 120), але й зробила практичну належність до нації питанням життя чи смерті. Жодної солідарності з «уявною спільнотою» не було достатньо як доказу для імунітету проти переслідування за дуже «фізичними» звинуваченнями у приналежності до «неправильної» раси або політичного переконання. Потреба чітко засвідчити належність до правильної сторони була такою ж важливою, як і носити форму на полі бою, оскільки світова війна спустошила суспільство, яке вже було підірвано латентною громадянською війною, у ситуації істеричної моральної паніки, що посилюється відсутністю адекватної мови (не кажучи вже про інституційні форми) політичного самовираження. Дещо спрощуючи, ефект цієї багатошарової безодні суспільної дезінтеграції можна звести до висновку: єдиний спосіб не стати жертвою — це довести свою належність до злочинців.

Важливо підкреслити «трансетнічний» характер цієї формули (рівною мірою застосовний до неєвреїв і євреїв), а також фундаментальний пріоритет невітленого прагнення до членства в легальній національній спільноті над ксенофобією чи ідеологічною ворожнечею як основною рушійною силою дії тих, кого дослідниця геноциду в Руанді Лі Енн Фуджі назвала «приєднавцями» («joiners»)⁴³:

Завдяки взаємодії в групах та діяльності групи, «приєднавці» прийшли до участі в насильстві через низку поетапних кроків. Кожен зроблений крок створював імпульс для наступного. Приєднавшись до насильства, вони продовжили свою участь, оскільки «робота» в групах надала їм потужну групу ідентичності, яку потім відтворили конкретні практики, що формують ідентичність групи. За аналогією з тезою Чарльза Тіллі (1985), яка описує формування європейських держав, про те, що війни створюють держави, — я стверджую, що вбивство породжує групи, а групи — вбивства⁴⁴.

⁴³ «Приєднавці» («joiners») були учасниками геноциду на найнижчому рівні. Вони не очолювали та не організували геноцид, але були відповідальними за здійснення більшої частини насильства проти тутсі в їхніх громадах. «Приєднавці» не мали попередньої військової чи поліцейської підготовки, але виконували своє завдання організовано. ... «Приєднавці» були, у кожному розумінні цього терміна, «звичайними» чоловіками та жінками своїх громад» (Lee Ann Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda* (Ithaca, 2009), 15–16).

⁴⁴ Fujii, *Killing Neighbors*, 154.

Стати злочинцем було єдиним практичним способом «зобразити націю», межі якої були так нечітко визначені як подібна до релігійної моральна спільнота, що робить ідентичний екзистенційний вибір (а не колективно працює над певними прагматичними цілями). Легкодоступний старий антисемітський троп (а тим більше — систематичне переслідування євреїв нацистами) допоміг ідентифікувати жертву, але віктимізація Іншого була лише засобом досягнення мети: доказу приналежності до нації без посередництва громадськості, соціальних інституцій, або навіть розроблених протоколів громадської поведінки. Таким же чином, люди, які рятували євреїв, найімовірніше, були тими, хто найменше дбав про підтвердження власного статусу в нації — хто належав до лав громадських лідерів (духівники, члени адміністрації і навіть командири ОУН) або, найчастіше, до маргіналів. Подібно до інших викладів дослідників Голокосту, Бартова вибірка людей, які рятували євреїв, зображує кількох дуже бідних людей, у тому числі жебраків, змішану польсько-українську родину та «ексцентричного польського шляхтича, що живе на краю [українського] села» (С. 242, 246, 248, 251, 258). Структурно ці категорії соціальних маргіналів (поряд з іншими, наприклад, старі чи ті, що живуть за межами села) могли бути однаково схильними подолати свою маргінальність, ставши «приєднавцем», тому сам по собі їхній статус не зумовлював певного ставлення до євреїв. Однак маргінали були менш сприйнятливі до моральної паніки (вони самі були однією з її причин) і мали менше шансів бути прийнятими національною спільнотою на правах повноправних членів, тому їм було дещо легше ігнорувати тиск щодо приєднання до національної спільноти злочинців.

Альтернативне тлумачення доказів, зібраних Омером Бартовим (і лише частково вміщених в його книзі), пропонує протилежне пояснення масового вбивства євреїв їхніми сусідами-неєвреями. Його рушійною силою була не укорінена ненависть до Іншого, а невітлене бажання бути прийнятим спорідненою спільнотою — за будь-яку ціну. Це пояснення не применшує трагедії єврейських жертв і не релятивізує відповідальність їхніх вбивць. Він розкриває універсальний механізм сучасного геноциду, якому завжди сприяють чи безпосередньо здійснюють «сусіди». Більшість жертв геноциду у XX столітті постраждали від рук членів їхніх соціальних мереж («сусідів»). Це було результатом основної функції геноциду як спроби «негативно» накреслити нові межі політичної спільноти — шляхом стигматизації тих колишніх членів старого державного устрою, яких найлегше було ідентифікувати як «чужих» або «ворогів народу». Цей механізм замінював «позитивний»

сценарій (обговорюється в нормативних теоріях націоналізму) і використовувався лише в ситуації повного розчарування, викликаного нездатністю розробити та обґрунтувати цілісну програму нового національного об'єднання або відсутністю засобів для її реалізації.

Таке розуміння геноциду також релятивізує очевидну різницю між Голокостом у Західній Європі (переважно бюрократизована процедура виявлення певної категорії безправних громадян та забезпечення їх організованої депортації) та у Східній Європі (по суті, поля вбивства всіх категорій євреїв). Аналогічно, значний контраст між суспільствами з довгою історією антиєврейського насильства та тими, які славилися традицією мирного співіснування, не має значення, коли мова йде про пояснення масштабів Голокосту, оскільки антисемітизм не був основною причиною переслідувань євреїв. У країнах Вісі — Німеччині, анексованій Австрії, Італії — так само, як і на балтійських чи польських територіях, Голокост відбувся в контексті серйозних проблем безпеки, спровокованих світовою війною, та моральної паніки в поєднанні з громадянською війною. Щоб мобілізувати атомізованих і деморалізованих сусідів у націю в суспільстві з демонтованими інститутами політичної демократії, всюди в Європі певні категорії «сусідів» були визначені як законні об'єкти внутрішньообщинного вбивчого насильства, так що «вбивство породило групи і групи породили вбивства» (Фуджі). Євреї стали основними кандидатами на геноцидне знищення через повсюдну доступність старовинних образів міжконфесійної ворожнечі: у ситуації цензурованої та примітивізованої політичної мови, коли суперечлива політика була фактично замінена особистим позиціонуванням по відношенню до нормативної моральної спільноти, архаїчна відраза до єврея як втілення чужої віри, обличчя та одягу стала головним маркером іншості.

Важливо підкреслити, що в 1930-х рр. це було вже радше шаблоном, аніж актуальною емоційною реакцією: сучасна антисемітська моральна паніка вбачала головну загрозу у високо асимільованих й інтегрованих світських євреях, а не в самоізолюваних ортодоксальних громадах⁴⁵. Навіть більше, у сучасному масовому суспільстві потрібно було спочатку побудувати гетто та загнати в нього певні категорії сусідів, щоб позначити їхнє єврейство, а не розчищати якісь раніше явні осередки цілісної, фізичної та моральної іншості, як було представлено

⁴⁵ Цей механізм повністю розкрився вже на зламі століть, про що свідчить зростання сучасного політичного антисемітизму у Відні кінця XIX — початку XX століть або у пізній імперській Росії (див.: Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (New York, 1980); Marina Mogilner, *Homo Imperii: A History of Physical Anthropology in Russia* (Lincoln, 2013) (частина 3)).

нацистською пропагандою. Цей різкий контраст між пропагандою та реальністю підкреслює відокремленість єврейства (і антисемітизму) від прагматичної спрямованості геноциду, який прийняв форму Голокосту. Знушення та віктимізація євреїв як безперечного Іншого були не випадковими, утім ключовим фактором стала наявність потужного образу чужорідності, легко розпізаного на ірраціональному рівні потенційними членами моральної спільноти. Стисло кажучи, ось що означає етнізація політики. Народ ромів також сприймався як яскравий символ іншості, який апелював до народної психіки та поділяв долю євреїв (незважаючи на те, що роми не брали участі ні в якій «конкуренції націй» чи «економічній експлуатації», як риторичні спроби раціоналізувати логіку геноциду пояснили б антисемітизм). Іншим ідеальним кандидатом на роль цапа-відбувайла для розчарованої моральної спільноти європейських сусідів були б мусульмани, враховуючи давню традицію взаємної міжконфесійної демонізації. Проте в той час мусульманське населення було незначним у більшості західноєвропейських країн, тому стародавній образ антимусульманської ворожості не був реалізований тодішньою пропагандою. Ця модель може здатися частково спростованою випадком Нідерландів: країна мала демократичну форму правління в 1930-х рр. і не постраждала від громадянської війни, на відміну від Італії після 1943 р., Австрії в 1934 р. чи, по суті, Німеччини, напередодні нацистського захоплення (або Радянського Союзу, як говорилося раніше). І все ж 73% із 140 000 євреїв країни загинули під час Голокосту, що є найбільшою часткою порівняно з будь-якими іншими країнами Західної та Центральної Європи (у сусідній Бельгії загинуло 40% із 66 000 євреїв). Хоча історики досі сперечаються про коріння «голландського парадоксу», важливо підкреслити, що він добре відповідає моделі геноциду, коротко викладеній раніше. Перш за все, визначення соціального конфлікту як громадянської війни залежить від аналітичної моделі вченого, а не від умовностей національної історіографії. Розриви між протестантами, римо-католиками та соціалістами глибоко проникають у міжвоєнне голландське суспільство, що посилює моральну паніку, тоді як повітряне бомбардування повсталого крейсера *De Zeven Provinciën* у 1933 р. чи зіткнення під час йорданського бунту в липні 1934 р. можна розглядати як епізоди громадянської війни в імперській державі⁴⁶. Ще

⁴⁶ Frank van Vree, «Media, Morality and Popular Culture: The Case of the Netherlands, 1870–1965», у *Twentieth-Century Mass Society in Britain and the Netherlands*, ред. Bob Moore, і Henk van Nierop (New York, 2006), 79–92; John Ingleson, *Workers, Unions and Politics: Indonesia in the 1920s and 1930s* (Leiden, 2014).

більш показовою є низка статистичних закономірностей, виявлених кількісним аналізом досить добре збережених даних про депортацію євреїв. Нідерланди становлять типовий випадок Голокосту сусідами: ідентифікацією євреїв, їх арештами та депортаціями займалися винятково нідерландські громадяни, як ті, що були на державній службі, так і добровільні інформатори. Усупереч очікуванням, заснованим на традиційних інтерпретаціях Голокосту, в муніципалітетах з більшим відсотком католиків серед населення євреї мали кращі шанси на виживання (і що менше католиків, то гірші шанси вижити для євреїв). У той же час муніципалітети, в яких антисемітський голландський націонал-соціалістичний рух (NSB) отримав найменшу кількість голосів на парламентських виборах 1939 р., депортували найбільшу кількість євреїв. Факторами, які безпосередньо корелювали з вищою активністю «сусідів», які видавали євреїв, були (передбачувано) вищий ступінь співпраці місцевої поліції з нацистами та більш інтенсивна фрагментація місцевого суспільства за конфесійними ознаками (католики vs протестанти)⁴⁷.

Ці кореляції свідчать про те, що католицький антиюдаїзм і сучасний антисемітизм (за оцінкою відносної підтримки NSB) не відігравали значної ролі або взагалі не мали значення для готовності людей висилати євреїв. Важливим було розчарування щодо перспектив досягнення єдності нації в структурній ситуації конфесійного розколу, яке ще більше підсилилося затяжною економічною кризою та втратою державою суверенітету після окупації. Механізми політичної демократії не могли пом'якшити наступ моральної паніки під нацистською окупацією. У цьому відношенні не було різниці між «бюрократичним» Голокостом голландців і кривавим Голокостом українців: перші спиралися на державний апарат, який мав монополію на насильство, другі, не маючи власної держави, виконували свої функції шляхом прямої дії. Проте в обох випадках механізми та обґрунтування знищення євреїв як «обраних чужинців» були ідентичними: «сусіди» прагнули механічно гомогенізувати свою уявну моральну спільноту, не маючи позитивної програми та політичних засобів конструктивної інтеграції.

Таке бачення історії Голокосту постало під впливом останньої книжки Омера Бартова та є спробою узгодити її емпіричні висновки, які підкреслюють центральну роль сусідів-неєвреїв у знищенні

⁴⁷ Marnix Croes, «The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival», *Holocaust and Genocide Studies* 20, no. 3 (2006): 474–499; Peter Tammes, «Associating Locality-Level Characteristics with Surviving the Holocaust: A Multilevel Approach to the Odds of Being Deported and to Risk of Death among Jews Living in Dutch Municipalities», *American Journal of Epidemiology* 188, no. 5 (2019): 896–906.

галицьких євреїв, з історичними свідченнями про дуже низький рівень антиєврейського насильства в регіоні. Ці два елементи — відносну спонтанність масових вбивств та масштабність залучення сусідів — можна вважати центральними характеристиками сучасних геноцидів загалом, що змінює традиційне розуміння їх причинно-наслідкових зв'язків. Це не передісторія міжетнічних зіткнень, яка автоматично вказує на неминучість повномасштабного геноциду в майбутньому, і навіть не розвинена традиція таврувати групи як Іншого. Геноцид може розвинути з і, здавалося б, звичайної ситуації за кілька років або навіть місяців, коли невдалий національний проєкт розбухується його лідерами у напрямку самоочищення. Це може статися в умовах глибокої моральної паніки та збою (або відсутності) демократичних політичних інститутів, в умовах масової мобілізації та під загрозою національному суверенітету. Отже, війна, що триває і супроводжується громадянською війною або їй передує, є найбільш вірогідним провідником для геноциду. Він може бути націлений на етнічну, релігійну, політичну чи будь-яку іншу групу залежно від місцевих обставин. Його викликає не стільки ненависть до «інших», скільки сум'яття через відсутність ясного шляху до гармонії спільного майбутнього.

Післямова Іллі Герасимова до українського перекладу статті

Коли сусідам доводиться ненавидіти: громадянство у *Herrenvolk democracy*

Переклад А. Портнова

Інтенсивність осмислення Голокосту в Україні немає прецедентів серед тих країн, що безпосередньо його пережили⁴⁸. Принаймні, якщо говорити про академічну та довкола академічну сфери, де роботу дослідників з різних регіонів координує Український інститут вивчення Голокосту «Ткума». Таке враження щодо України виникає не тільки порівняно із Російською Федерацією чи навіть з Литвою, але й з Францією чи Італією. Мабуть, тільки в Німеччині обговорення Голокосту відбувається інтенсивніше як на академічному, так і в суспільно-політичному вимірах. І саме український «приклад» дозволяє подолати численні шаблони в осмисленні Голокосту, які сформувалися упродовж останніх десятиліть, що промовисто засвідчило дослідження Омера Бартова — нехай і всупереч бажанню автора.

⁴⁸ Висловлюю щирі подяку редакції часопису «Проблеми історії Голокосту: український вимір» за увагу до моєї статті й перекладачам за їхній професійний переклад українською мовою.

У певному сенсі видається, ніби всім хотілося б, щоби Голокост був наслідком зв'язного антисемітизму німців. Навіть сучасним німцям так значно простіше, адже й сам політичний проєкт повоєнної ФРН спирається на визнання колективної відповідальності й провини за Голокост, і будь-який науковий ревізіонізм набуває політично субверсивного характеру. Простіше «офірувати» одну країну, один народ в обмін на гарантію: нічого подібного більше не трапиться, адже німці більше ніколи не повернуться до колишнього антисемітизму (чи, щонайменше, ми вже знаємо, що без їхньої участі повторення Голокосту неможливо). Так само всім, із російською опозицією включно, простіше думати, що путінізм — це суто російська проблема. Ми визнаємо, що в усьому винна російська історія, російський народ, російська інтелігенція з їхнім неправильним «генофондом». Проте ми будемо певні, що ніде більше в пострадянських країнах не з'являться олігархи, що ставлять власні бізнес-інтереси вище за інтереси людей; авторитарні режими, готові заради збереження влади розв'язувати зовнішні війни та внутрішні репресії; спрагли до влади націоналісти, які готові проводити етнічні чистки. Як добре, що ціла проблема полягає в російському імперському минулому, і всі ці політичні проблеми залишаються винятково долею РФ!

На жаль, у випадку Голокосту, така заспокійлива ідентифікація зла з конкретною країною та народом не працює. Так, нацистський режим створив структурні умови для систематичного знищення євреїв та ромів й послідовно проводив політику геноциду. Однак всюди, від РРФСР на сході до Франції на заході, від Нідерландів на півночі до Італії на півдні основними або навіть винятковими виконавцями геноциду були «сусіди», а не злі окупанти. Тільки антисемітові видається природним розрізняти «німців» і «німецьких євреїв» — здебільшого останні соціально-культурно відрізнялися від «християн» не більше, ніж німецькі католики відрізняються від німецьких лютеран. Проте випадок Нідерландів або Італії чи Вішистської Франції ще очевидніший: там німці взагалі не брали участі в ідентифікації, арештах та депортаціях на вірну смерть місцевих громадян-євреїв. І якщо в окупованій Білорусі загинули 65% євреїв, то в окупованих Нідерландах 75%: без айнзатцкоманд, німецьких поліцейних структур та військових частин, а також без списків населення в райадах, де прописка та п'ята графа дозволяли ідентифікувати всіх місцевих євреїв за лічені хвилини. Отже, радянська політика класифікації населення була так само чинником масштабності катастрофи євреїв, як і німецька окупація. Так само, як і холодна громадянська війна в СРСР довоєнного десятиліття, про що я пишу в своїй статті. А втім, донедавна демократична країна, знана

своєю толерантністю до євреїв — Нідерланди, — у масштабах знищення власних громадян-євреїв поступилася лише так само толерантним у минулому Литві й Галичині.

Отже, мусимо визнати: годі шукати принципову різницю між «цивілізованим» голландським чи французьким чиновником, який видавав доручення про депортацію співгромадян до Аушвіцу, та галицьким чи волинським селянином, який повідомляв про сусіда-єврея в комендатуру або сам убивав його ножом. Принаймні, жертвам не дуже йшлося про естетику чи бюрократичні процедури, коли на кону стояли життя і смерть. В обох випадках відбувся геноцид. Екзотизація «Bloodlands» та протиставлення західноєвропейського і східноєвропейського Голокосту відбивають давні орієнталістські упередження та приховують головний урок XX ст.: будь-який геноцид на будь-якому континенті завжди роблять «свої», сусіди. Міф національної солідарності й віктимізації «чужих» покликаний приховати жахливу правду, підтверджену статистикою: імовірність стати жертвою співгромадян, а не далеких ворогів, завжди вища. Сталінський терор та депортації здійснили не «фашисти», а «свої», але й литовські «зелені брати» убивали 1946 р. здебільшого своїх співгромадян (до 90% усіх жертв), а не радянських військовослужбовців і співробітників спецслужб⁴⁹. Міф про чужаків-злочинців дозволяє нехтувати проблемою історичної відповідальності спільноти і загалом зберігати комфортну чорно-білу картину світу. Він також дозволяє підтримувати національну мобілізацію та контролювати населення, яке має об'єднатися задля захисту від внутрішніх і зовнішніх чужих.

Націоналізм за визначенням має високий геноцидальний потенціал. Нація — це не просто «уявна спільнота» (imagined community), але спільнота, уявлена чистою та одноманітною в реальній історичній ситуації змішування та гібридності. І ліберальний націоналізм (наприклад, героїчної Угорської революції 1848 р.), і комуністичний націоналізм «трудового народу», і «інтегральний націоналізм» займаються чистками, тому що ідеальну націю «своїх» слід постійно очищати від чужорідних «домішок». Після євреїв і ромів (українців і татар, росіян і чеченців, есерів і меншовиків) завжди настає черга гомосексуалів, потім людей із психічними та фізичними порушеннями. А тих, хто думає інакше, доводиться вилловлювати та ізолювати на всіх етапах.

І все ж необхідно зробити важливе уточнення: геноцидальний потенціал націоналізму автоматично, сам по собі аж ніяк не веде до етнічних чисток на практиці. Саме українська історія знову дає промовистий

урок, що уточнює та ускладнює мою пояснювальну модель. Так, під час Другої світової війни різні націоналістичні військові формування боролися одне з одним такою ж мірою, як і з нацистами чи советами. Проте Євромайдан показав, що українські націоналісти можуть відчувати солідарність з «іншими» і, своєю чергою, не сприйматися як загроза ані для російських, ані єврейських учасників Майдану. Що ж тоді змінилося у 2014 р. (хоча б на короткий час)?

Можу припустити, що змінилося уявлення про громадянство в сенсі «членства» в нації — політичний та культурний. Білоруська революція 2020 р. підтверджує це припущення, засвідчивши полікультурність руху за нову Білорусь⁵⁰. Класична дихотомія Ганса Кона, який протиставив «етнічний» націоналізм «політичному», давно застаріла: будь-який національний рух поєднує, у різних пропорціях, культурний, політичний, економічний і юридичний складники. І Євромайдан, і Білоруська революція продемонстрували новий принцип участі в політичній та культурній нації, тобто, фактично, громадянства країни. Традиційні етнокультурні націоналісти та космополіти не тільки об'єднуються заради тактичної мети повалення авторитарного режиму, а й визнають право на співіснування в одній країні, демонструючи готовність знаходити спільну мову й дослівно послуговуватися мовою одне одного. Це «постнаціональне» (у старому розумінні XX ст.) громадянство не оперує концепцією «меншин» і «більшості» (чи «корінної національності»), адже пріоритет індивідуальних прав людини не дозволяє вибудовувати ієрархії громадян першого і другого ґатунку — ані за кров'ю, ані за релігією, ані за мовою, ані за партійними переконаннями. До 2014 р. та 2020 р. ця можливість видавалася гіпотетичною; тепер ми знаємо, що вона цілком реальна. З різних причин практика нового громадянства і в Україні, і в Білорусі протрималася лише декілька місяців. Однак ми вже здатні уявити собі демократичний режим, заснований на принципах інклюзивного громадянства, в якому націоналізм зберігається, але не має можливості реалізувати свій репресивний потенціал. Тому що громадянство в політичній та культурній спільноті вже не залежить від чистоти «національного тіла»: крові, мови, різновиду історичної пам'яті.

Повертаючись до 1940-х рр., варто уточнити формулу геноциду «сусідів». «Убивство породило групи і групи породили убивства» (Фуджі), а вбивати вдається тільки тих, хто поруч: недавніх сусідів і навіть вчорашніх друзів. Проте йдеться не просто про групи і навіть не просто про нації, а про націю як основу національної держави, а отже й

⁴⁹ Елена Зубкова, *Прибалтика и Кремль: 1940–1953* (Москва, 2008), 243–244.

⁵⁰ Ilya Gerasimov, «The Belarusian Postcolonial Revolution: Field Reports», *Ab Imperio* 21, no. 3 (2020): 259–272.

основу громадянства в ньому. При розпаді політичних інститутів і навіть традиційних соціальних мереж солідарності, у ситуації холодної громадянської війни соціальний статус людини повністю зумовлюється її активною участю у віртуальній (уявленій) спільноті панівної нації в рамках політичної моделі *Herrenvolk democracy*⁵¹. Довести свою приналежність до панівної нації та її переваги над іншими можна в такий спосіб: особистою участю в пригніченні «сусідів», що в ситуації кризи робить геноцид неминучим. Саме неможливість інакше обґрунтувати повноцінне громадянство в недемократичній політичній системі насправді атомізованого й деморалізованого суспільства Німеччини і СРСР пояснює істерію одноманітності та ентузіазму, що вилилася в геноцид. Ті самі механізми діяли в суспільствах окупованих Нідерландів, Польщі й України.

Bibliography

Arad, Yitzhak. *The Holocaust in the Soviet Union*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.

Babenko, S., et al. *Istoriia kooperatyvnoho rukhu: Pidruchnyk dlia kooperatyvnykh vuziv*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU, 1995.

Baker, Mark. «Peasants, Power, and Revolution in the Village: A Social History of Kharkiv Province, 1914–1921». PhD diss., Harvard University, 2001.

Barnett, Victoria J. «The Changing View of the “Bystander” in Holocaust Scholarship: Historical, Ethical, and Political Implications». *Utah Law Review* 4 (2017): 633–647.

Bartov, Omer. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*. Princeton, 2018.

Bartov, Omer. «Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944». In *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, eds. Omer Bartov, and Eric D. Weitz, 399–420. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Bartov, Omer. «Curriculum vitae». Accessed May 14, 2019. https://vivo.brown.edu/docs/o/obartov_cv.pdf?dt=444710101.

Bartov, Omer. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. New York; Oxford, 1991.

⁵¹ Концепція «демократії панівного народу» (*Herrenvolk democracy*) або «республіканізму панівного народу» (*Herrenvolk republicanism*) була розроблена для опису політичної системи США, яка номінально передбачає рівноправ'я усіх громадян, але фактично дискримінує тих, хто у конкретний момент не визнається за достатньо «білу людину». Див.: Orlando Patterson, «Liberty Against the Democratic State: On the Historical and Contemporary Sources of American Mistrust», у *Democracy and Trust*, ред. Mark E. Warren (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 151–207.

Bartov, Omer, ed. *Voices on War and Genocide: Three Accounts of the World Wars in a Galician Town*. New York: Berghahn Books, 2020.

Beorn, Waitman Wade. *The Holocaust in Eastern Europe: At the Epicenter of the Final Solution*. London, 2018.

Brandenberger, David. *Propaganda State in Crisis: Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror Under Stalin, 1927–1941*. New Haven, 2011.

Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996.

Burbank, Jane. «Empire and Transformation: The Politics of Difference». In *Comparing Modern Empires: Imperial Rule and Decolonization in the Changing World Order*, ed. Tomohiko Uyama, 11–33. Sapporo, 2018.

Chatty, Dawn. *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*. Cambridge, 2010.

Croes, Marnix. «The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival». *Holocaust and Genocide Studies* 20, no. 3 (2006): 474–499.

Dadrian, Vahakn N. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Oxford, 1995.

Dawidowicz, Lucy. *The War against the Jews*. New York, 1986.

Dillon, Alexander. «The Rural Cooperative Movement and Problems of Modernizing in Tsarist and Post-Tsarist Southern Ukraine (New Russia), 1871–1920». PhD diss., Harvard University, 2003.

Emel'janov, Nikolaj, and Ol'ga Hajlova. «Gonenija na Russkiju pravoslavnuju cerkov' (1917–1950-e gg.)». *Rossija i sovremennij mir* 4 (2008): 111–128.

Fitzpatrick, Sheila, ed. *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*. Bloomington, 1978.

Fujii, Lee Ann. *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda*. Ithaca, 2009.

Gerasimov, Ilya. *Plebeian Modernity: Social Practices, Illegality, and the Urban Poor*. Rochester, 2018.

Gerasimov, Ilya. «When neighbors begin to hate». *Ab Imperio* 2 (2019): 123–156.

Goldhagen, Daniel. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1996.

Goldman, Wendy Z. *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia*. Cambridge, 2011.

Gross, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne*. Poland: Princeton, 2000.

Guthrie, Steven Lan. «The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917». PhD diss., University of Michigan, 1990.

- Haan, Ido de. «The Holocaust in the Netherlands: National Differences in a Western European Context». *Ab Imperio* 2 (2019): 83–93.
- Headland, Ronald. *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943*. Cranbury: Fairleigh Dickinson University Press, 1992.
- Holc, Janine P. «Working through Jan Gross's Neighbors». *Slavic Review* 61, no. 3 (2002): 453–459.
- Holzer, Jerzy. «Poland: From Post-War Crisis to Authoritarianism». In *The Conditions of Democracy in Europe 1919–39: Systematic Case Studies*, eds. Dirk Berg-Schlosser, and Jeremy Mitchell. Houndsmills, 2000.
- Ingleson, John. *Workers, Unions and Politics: Indonesia in the 1920s and 1930s*. Leiden, 2014.
- Jabotinsky, Vladimir. *The Five: A Novel of Jewish Life in Turn-of-the-Century Odessa*. Ithaca, 2005.
- Kopstein, Jeffrey S., and Jason Wittenberg. *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust*. Ithaca, 2018.
- Kruglov, Aleksandr. *Hronika Holokosta v Ukraine. 1941–1944*. Dnepropetrovsk; Zaporozh'e, 2004.
- Kumanev, Georgij. «Vojna i jevakucija v SSSR. 1941–1942 gody». *Novaja i novejšaja istorija* 6 (2006): 7–27.
- Magocsi, Paul R. *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto, 2002.
- Mogilner, Marina. *Homo Imperii: A History of Physical Anthropology in Russia*. Lincoln, 2013.
- Mogilner, Marina. «Racial Purity vs. Imperial Hybridity: The Case of Vladimir Jabotinsky against the Russian Empire». In *Ideologies of Race: Imperial Russia and the Soviet Union in Global Context*, ed. David Rainbow. McGill-Queen's University Press, 2019.
- Paxton, Robert O. *The Anatomy of Fascism*. New York, 2004.
- Plach, Eva. *The Clash of Moral Nations: Cultural Politics in Piłsudski's Poland, 1926–1935*. Athens: Ohio University Press, 2014.
- Polonsky, Antony, and Joanna B. Michlic, eds. *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton, 2004.
- Schorske, Carl E. *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*. New York, 1980.
- Shkandrij, Myroslav. «National Democracy, the OUN, and Dontsovism: Three Ideological Currents in Ukrainian Nationalism of the 1930s–40s and Their Shared Myth-System». *Communist and Post-Communist Studies* 48, no. 2–3 (2015): 97–272.
- Shkandrij, Myroslav. *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956*. New Haven, 2015.

- Sloin, Andrew. *Jewish Revolution in Belorussia. Economy, Race, and Bolshevik Power*. Bloomington, 2017.
- Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York, 2010.
- Snyder, Timothy. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, 2003.
- «Sovetskij Sojuz. Sovetsko-germanskaja vojna i Katastrofa». *Jelektronnaja evrejskaja jenciklopedija*. Accessed May 14, 2019. <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15417/#02>.
- Suny, Ronald. *«They Can Live in the Desert but Nowhere Else»: A History of the Armenian Genocide*. Princeton, 2015.
- Tammes, Peter. «Associating Locality-Level Characteristics with Surviving the Holocaust: A Multilevel Approach to the Odds of Being Deported and to Risk of Death among Jews Living in Dutch Municipalities». *American Journal of Epidemiology* 188, no. 5 (2019): 896–906.
- «The Analysis of Subjectivization Practices in the Early Stalinist Society». *Ab Imperio* 3 (2002): 209–417.
- Vree, Frank van. «Media, Morality and Popular Culture: The Case of the Netherlands, 1870–1965». In *Twentieth-Century Mass Society in Britain and the Netherlands*, eds. Bob Moore, and Henk van Nierop, 79–92. New York, 2006.
- Vysokyi, Roman, ed. *Patsyfikatsiia Halychyny 1930 roku. Dokumenty*. T. 1. Lviv, 2018.
- Wimmer, Andreas, and Nina Glick Schiller. «Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology». *Global Networks* 2, no. 4 (2002): 301–334.
- Wimmer, Andreas, and Nina Glick Schiller. «Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology». *The International Migration Review* 37, no. 3 (2003): 576–610.
- Yakovlev, Alexander N. *A Century of Violence in Soviet Russia*. New Haven, 2002.
- Zahra, Tara. «Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis». *Slavic Review* 69, no. 1 (2010): 93–119.
- Zaitsev, Oleksandr. «Natsionalizm Dmytra Dontsova yak mitolohiia y “erzats-relihiia”». In *Ukrainskyi intehrnyi natsionalizm (1920–30 rr.): Narysy intelektualnoi istorii*, 203–222. Kyiv, 2013.
- Zalc, Claire, and Tal Bruttman, eds. *Microhistories of the Holocaust*. New York, 2016.

Врадій, Єгор — кандидат історичних наук, заступник директора з наукових програм Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні».

Герасимов, Ілля — кандидат історичних наук, Ph.D., виконавчий редактор Міжнародного наукового часопису *Ab Imperio*, автор монографії «Плебейська модерність: соціальні практики, нелегальність і міська біднота в Росії, 1905–1917 рр.» (2018).

Домаскін, Михайло — вчитель історії та правознавства Херсонської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 35 Херсонської міської ради; амбасадор освітньої платформи «Червона точка пам'яті» в Херсонській області.

Капарулін, Юрій — кандидат історичних наук, доцент кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу і права, керівник Центру студій геноцидів ім. Рафаеля Лемкіна Херсонського державного університету.

Круглов, Олександр — кандидат філософських наук, незалежний дослідник, автор та редактор кількох десятків статей, монографій, довідкових посібників, збірників документів з історії Голокосту в Україні.

Михальчук, Роман — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Радченко, Ірина — кандидатка історичних наук, керівник наукового відділу Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні».

Шляхтич, Роман — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та правознавства Криворізького державного педагогічного університету.

Domaskin, Mykhailo — teacher of history and jurisprudence of Kherson secondary school of I–III degrees № 35 of Kherson city council; Ambassador of the educational platform Red Point of Memory in Kherson region.

Gerasimov, Ilya — Candidate of Sciences in History, Ph.D., Executive Editor of International Quarterly *Ab Imperio*, the latest book *Plebeian Modernity: Social Practices, Illegality, and the Urban Poor in Russia, 1905–1917* (2018).

Kaparulin, Yurii — Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of National, International Law and Law Enforcement, Faculty of Business and Law, Head of the Rafael Lemkin Center for Genocide Studies, Kherson State University.

Kruglov, Oleksandr — Candidate of Philosophical Sciences, independent researcher, author of several dozen articles, monographs, reference books, documents collections on the Holocaust history in Ukraine.

Mykhalchuk, Roman — Candidate of Sciences in History, Associate Professor of World History Department, Rivne State University of Humanities.

Radchenko, Iryna — Candidate of Sciences in History, Head of the Research Department of TKUMA Ukrainian Institute for Holocaust Studies and the Museum “Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine”.

Shlyakhtych, Roman — Candidate of Sciences in History, Senior Lecturer, Department of History of Ukraine and Law, Kryvyi Rih State Pedagogical University.

Vradii, Yehor — Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Research Programs of TKUMA Ukrainian Institute for Holocaust Studies and the Museum “Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine”.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

ВИПУСК 13

Головний редактор: Й. Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: І. Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: А. Медведовська (к.і.н.)

Філологічний редактор: Н. Островська

Коректор: З. Бондар, І. Радченко

Комп'ютерна верстка та дизайн: Ю. Матвеев

Підписано до друку 15.12.2021. Формат 60х84/16

Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 12,09

Наклад 300 прим. Зам. №13

Благодійна Організація «Благодійний фонд

Український інститут вивчення Голокосту

«Ткума» («Відродження»)

Запис в єдиному державному реєстрі

№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня

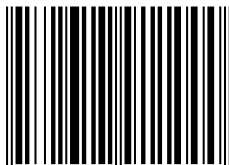
ПП «Ліра ЛТД»

49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №6042 від 26.02.2018

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >